

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAHSUS
TALIM VAZIRLIGI**

**ISLOM KARIMOV NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT TEXNIKA UNIVERSITETI**

SOHA IQTISODIYOTI VA MENEJMENTI

fanidan

texnik talim yonalishlari talabalariga amaliyot

darsida foydalanish uchun

uslubiy qo‘llanma

Toshkent 2022

Gulyamova N.X., Taraxtiyeva G.Q. Soha iqtisodiyoti va menejmenti. Amaliy mashg'ulot uslubiy qo'llanma. - Toshkent: ToshDTU, 2022.

«Soha iqtisodiyoti va menejmenti» fani bo'yicha tayyorlangan mazkur uslubiy qo'llanmada tarmoq korxonalarini amaliyotida qo'llaniladigan asosiy va aylanma fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari, tannarxni shakllanishi, foyda va rentabellikni aniqlash kabi korxonalar iqtisodiyotining muhim mavzulari berilgan. Bu uslubiy qo'llanma soha iqtisodiyoti bo'yicha muayyan bilimlarni egallashga yordamlashadi.

Toshkent davlat texnika universiteti ilmiy-uslubiy kengashi qaroriga asosan chop etildi.

Taqrizchilar: Xasanov B.U. TIQXMMI «Menejment» kafedrasini professori

Maxkamova M.A. Toshkent Davlat Texnika Universiteti
«Korporativ boshqaruv» kafedrasini mudiri, professor

© Toshkent davlat texnika universiteti 2022

KIRISH

Respublikamizda ijtimoiy – iqtisodiy o‘zgarishlar surati tobora avj olmoqda. O‘zbekiston jamiyatni isloh qilishning o‘zi tanlagan yo‘li tamoyillarini amalga oshira borib, keyingi yillarda ko‘p tarmoqli iqtisodiyot asoslarini, davlat tomonidan boshqarilishining yangi tizimini, bozor islohatlarining boshqa vazifalarini hal qilish borasida katta yutuqlarga erishdi. Bozor islohatlarining huquqiy negizi tobora mustahkamlanib bormoqda. Bunday sharoit Soha iqtisodiyotiva menejmenti fani oldiga yangidan – yangi vazifalarni qo‘ymoqda.

Demokralik bozor islohotlarini va iqtisodiyotni liberallashtirishni yanada chuqurlashtirish va shu asosda jamiyat a‘zolarining moddiy va ma‘naviy farovonligini ta‘minlashda iqtisodiyotning yctakchi tarmog‘i bo‘lgan sanoatning mavqei alohida o‘rin egallaydi. Ana shu juda muhim soha iqtisodiy asoslarining ham nazariy, ham amaliy mohiyati va ahamiyatini tushunadigan, bu boradagi barcha yangiliklar va tashkiliy o‘zgarishlarni his eta oladigan iqtisodchilarni tayyorlashda **«Soha iqtisodiyoti va menejmenti»** fani alohida ahamiyat kasb etadi.

Korxonalar barqarorligi ko‘p jihatdan iqtisodiy faoliyatning holatiga, yani ishlab chiqarishni rejalashtirish va tashkil etish va boshqarish usullari, mehnatga haq to‘lash, bozor talablariga o‘z vaqtida javob berish, texnik va investitsion qaror qabul qilishda yanglishmaslik va hokazolarga bog‘liq bo‘ladi. Ishlab chiqarishda bu masalalarni hal etish nechog‘lik to‘g‘ri va samarali amalga oshirilishiga korxon va uning har bir xodimi hamda butun davlatning ravnaqi va gullab – yashnashi ham bog‘liq bo‘ladi.

Fanning asosiy maqsadi ilm toliblarda zamonaviy iqtisodiy fikrlashni, mamlakat milliy ijtimoiy-iqtisodiy ishlab diiqarish tizimida sanoat majmuining o‘mini tavsiflash, xalq xo‘jaligi va aholining sanoat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘laroq qondirish, fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish va sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish zaruriyati to‘g‘risidagi umumlashgan tasavvurni shakllantirishdan iborat.

«Soha iqtisodiyoti va menejmenti» fani talabalarga nafaqat muayyan axborot, ma‘lumotlar, bilim va ilm berishi, balki ularni o‘z yo‘nalishlarini to‘g‘ri tanlab olishga, murakkab iqtisodiy muammolar yechimini topa bilishga o‘rgatishi kerak.

1. Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari

- 1.1. Korxonalar mohiyati va faoliyatining asosi
- 1.2. Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari
- 1.3. Korxonalar faoliyatining ichki va tashqi muhiti

1.1. Korxonalar mohiyati va faoliyatining asosi

Korxonalar – ijtimoiy ishlab chiqarishning bosh bo‘g‘ini bo‘lib, unda ilmiy iqtisodiyotning asosiy iqtisodiy masalalari hal etiladi.

Korxonalar ish o‘rinlarini beradi ish haqi to‘laydi soliqlar to‘lash yo‘li bilan davlat va ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishda qatnashadi.

Korxonalar faoliyatining samaradorligi ishlab chiqarishni quyidagicha tashkil etish shakllariga ega:

- konsentratsiyalash, bir joyga jamlash;
- ixtisoslashtirish;
- kooperatsiyalash;
- ishlab chiqarishni murakkablashtirish kabi usullardan foydalanishga bog‘liq.

O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligiga asosan, **korxonalar bu - huquqiy shaxs maqomiga ega, mustaqil ravishda xo‘jalik faoliyati yurituvchi sub‘ekt bo‘lib, o‘ziga tegishli bo‘lgan mol-mulkidan foydalanish asosida iste‘molchilar (xaridorlar) talabini qondirish va daromad (foyda) olish maqsadida mahsulot (ish, xizmat) ishlab chiqaradi va sotadi yoki ayirboshlaydi.**

Korxonalar – ijtimoiy talablarni qondiruvchi va sof foyda olish maqsadida mahsulot ishlab chiqaruvchi, ishlar bajaruvchi, xizmat ko‘rsatuvchi mustaqil xo‘jalik yurituvchi iqtisodiyot sub‘ektidir.

Korxonalarining markaziy holati quyidagi holatlarga bog‘liq:

- korxonalar inson hayotini tashkil etishning asosiy shaklidir. Bu erda xodim o‘zining ijodiy salohiyatini anglaydi, ijtimoiy ishlab chiqarishga hissa qo‘shadi; bu erda u o‘zini o‘zi va oila a‘zolarini moliyaviy ta‘minlab berganligi uchun mukofot oladi;
- korxonalar turli xil ishtirokchilar o‘rtasida mahsulot ishlab chiqarish va sotish jarayonida rivojlanadigan ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy sub‘ekti vazifasini bajaradi;
- korxonalar nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy tashkilot hamdir, chunki uning poydevori shaxs va mehnat jamoasidan iborat; korxonada jamiyat, mulkdor, jamoa va ishchining manfaatlari o‘zaro bog‘liq, ularning qarama-qarshiliklari ishlab chiqilgan va hal qilingan;

- ishlab chiqarish faoliyatini amalga oshiradigan korxonada tabiiy muhitga ta'sir ko'rsatib, inson yashash joyining holatini belgilaydi.

Korxonani turli belgilariga ko'ra tavsiflash mumkin:

- *ishlab-chiqarish va texnika munosabatlarida korxonada* – bu, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar hajmi va turlari, ularni tayyorlash texnologiyasiga miqdor va sifat jihatidan mos keluvchi mashinalar tizimi;
- *ijtimoiy munosabatlarda korxonada* – bu, turli kategoriyadagi xodimlar o'rtasida ularning huquq va majburiyatlari asosida yuzaga keluvchi munosabatlar ;
- *tashkiliy-huquqiy munosabatlarda korxonada* huquqiy shaxs sifatida faoliyat yuritadi;
- *moliyaviy-iqtisodiy munosabatlarda korxonada* – bu, tarmoqning mustaqil bo'ini bo'lib, o'z-o'zini moliya bilan ta'minlash, o'z-o'zini boshqarish, ya'ni bozor munosabatlari tamoyillarida faoliyat yuritadi.

Korxonada o'ziga xos bo'lgan ma'lum xususiyatlarga ega:

birinchidan, korxonada o'ziga tegishli va xo'jalik boshqaruvidagi xususiy mulkka ega bo'lib, ushbu mulk uning faoliyati moddiy-texnikaviy imkoniyatlarini, iqtisodiy mustaqilligi va ishonchligini ta'minlaydi;

ikkinchidan, korxonada kreditorlar, jumladan, davlat bilan o'zaro munosabatlardagi majburiyatlar yuzasidan o'z mulki bilan javob berish xususiyatiga ega bo'ladi;

uchinchidan, korxonada xo'jalik aylanmasida o'z nomidan harakat qilishi mumkin, ya'ni qonunga asosan xo'jalik faoliyati yurituvchi hamkorlar, mahsulot (ish, xizmat) iste'molchilari, xom ashyo va asbob-uskuna etkazib beruvchilar hamda boshqa huquqiy va jismoniy shaxslar bilan shartnoma tuzish huquqiga ega;

to'rtinchidan, korxonada qonunchilikka asosan sudda da'vogar va javobgar sifatida qatnashish huquqiga ega;

beshinchidan, korxonada mustaqil balans yoki smetaga ega bo'lib, ishlab chiqarish va mahsulot savdosi xarajatlarini hisobga olib boradi hamda davlat organlari tomonidan belgilangan tartibda o'z vaqtida hisobotlarni taqdim etadi;

oltinchidan, korxonada o'z nomiga ega bo'lib, unda korxonaning tashkiliy-huquqiy shakli o'z aksini topadi.

Xar bir korxonaning faoliyati ishlab chiqarish, qayta ishlab chiqarish va muomala jarayonlaridan iborat bo'ladi. Korxonaning ishlab chiqarish sohasidagi faoliyati - yangi mahsulotni ishlab chiqarishga tayyorlash va ishlab chiqarishni tashkillashtirishda namoyon bo'ladi. Qayta ishlab chiqarish sohasidagi faoliyat - ishchi kuchini yollash, kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirish, ishlab chiqarish vositalarini yangilash va kengaytirish jarayonlarida aks etadi. Muomala

sohasidagi faoliyat esa ishlab chiqarishning moddiy-texnika ta'minotini tashkillashtirish, mahsulot (ish, xizmat)larni sotish va foydalanilgan ishlab chiqarish vositalarining daromad shaklida qaytib kelishida ko'zga ko'rinadi.

Korxonalarni ijtimoiy-iqtisodiy tizim sifatida tadqiq etishda uni tashkil qiluvchi ikkita tarkibiy qism - tizimning o'zi (korxonona) va ushbu tizim faoliyat yurituvchi tashqi muhitni ko'rib chiqish lozim. Korxonaning ichki muhiti ishlab chiqarish vositalari, pul mablag'lari, axborotlar va inson resurslaridan tashkil topadi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitlarida korxonalar **faoliyatining asosiy yo'nalishlari** quyidagilar hisoblanadi:

- bozor va uning rivojlanish istiqbollarini kompleks ravishda o'rganish yordamida, xaridorlarning mahsulot va xizmat turlariga mavjud va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan talablarini aniqlash;
- mahsulotning yangi modellari va namunalarini yaratish bo'yicha ilmiy-tadqiqot faoliyatini tashkil qilish;
- xaridorlar talablariga mos keluvchi tovarlarni ishlab chiqarish;
- ishlab chiqarishni rejalashtirish, dasturlash, muvofiqlashtirish va moliyalashtirish;
- mahsulotni taqsimlash va sotish tizimini tashkil qilish va uni mukammallashtirish;
- korxonaning barcha faoliyatini, jumladan, ishlab chiqarish, sotish, reklama, texnik xizmat ko'rsatish va hokazolarni boshqarish.

Albatta, zamonaviy korxonalarining ko'p qirrali faoliyati yuqorida sanab o'tilgan yo'nalishlar bilangina cheklanib qolmaydi. Amaliyotda ular fan-texnika taraqqiyoti va davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosatning yangi talablari bilan to'ldirilishi mumkin. Biroq, yuqorida aytib o'tilganlardan qat'i nazar, xo'jalik rivojlanishining har bir bosqichida korxonalar faoliyati quyidagi vazifalarni bajarishga qaratilishi zarur:

- korxonona egasining daromad olishi;
- iste'molchilarni ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar bilan ta'minlash;
- xodimlarni ish haqi bilan ta'minlash;
- korxonaga yaqin joylarda yashovchi aholi uchun ish joylari yaratish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- korxonona faoliyatida to'xtab qolishga yo'l qo'ymaslik;
- ishlab chiqarishni tashkil etish va boshqarish shakllarini mukammallashtirish;
- ishlab chiqarishning barcha bosqichlarida tejamkorlikka rioya qilish.

Xo‘jalik faoliyatining joriy va istiqboldagi vazifalarini bajarish korxonalaridan quyidagi funksiyalarni amalga oshirishni talab qiladi:

- ishlab chiqarish va shaxsiy iste‘mol uchun mahsulotlarni tayyorlash;
- mahsulotlarni iste‘molchilarga etkazib berish va sotish;
- sotuvdan keyin xizmat ko‘rsatish;
- ishlab chiqarishning moddiy-texnika asosini ta‘minlash;
- xodimlar mehnatini tashkil qilish va boshqarish;
- soliqlarni to‘lash, byudjetga to‘lanuvchi ixtiyoriy yoki majburiy badal va to‘lovlarni amalga oshirish;
- amaldagi standartlar, normativlar va davlat tomonidan chiqarilgan qonun-qoidalarga rioya qilish.

Xar bir korxonalar boshqa korxonalaridan avvalo ishlab chiqarayotgan mahsuloti, shuningdek, ishlab chiqarishning tavsifi va miqyosi, joylashishi, milliy iqtisodiyotining boshqa tarmoqlari bilan aloqalari va boshqa ko‘rsatkichlari bilan farq qiladi. Biroq bularning barchasi ishlab chiqarishni tashkil etish, rejalashtirish va boshqarish masalalarini har bir korxonalar uchun individual tarzda alohida ishlab chiqish kerak, degani emas, albatta. Alohida korxonalar guruhiga nisbatan qo‘llash mumkin bo‘lgan umumiy qarorlarni tayyorlash mumkinligi nazariy va amaliy jihatdan isbotlab berilgan.

1.2. Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida xususiy mulk mulkchilik shaklining boshqa ko‘rinishlari bilan bir qatorda daxlsizligi va davlat tomonidan muhofaza qilinishi belgilab qo‘yilgan.

Korxonalarining tashkiliy-huquqiy shakllari bu bozorda korxonalar faoliyatining huquqiy shartlari. Huquqiy shakllarning xilma-xilligi tadbirkorlik faoliyati uchun kapitalni jalb qilish usullarini diversifikatsiya qilish, shuningdek, korxonalarini har xil javobgarlik shakllaridan himoya qilish, shuningdek, bajarilayotgan ishlarning xavfliligiga, raqobat darajasiga, bozorga kirish taktikasiga qarab bozorda turli xil harakatlarni amalga oshirishga imkon beradi.

Korxonalarining qonun hujjatlari va boshqa xo‘jalik huquqi normalarida ko‘zda tutilgan mulkchilik shakli, ishlab chiqarilayotgan mahsulot turi va hajmi, kapitalning shakllanishi, turli xil firmalararo uyushmalarga a‘zo bo‘lish usullari va olib boruvchi raqobatchilik kurashlari bilan farq qiluvchi faoliyat tavsifi va mazmuniga bog‘liq bo‘lgan strukturaviy tuzilishining usul va ko‘rinishlari **xo‘jalik yuritishning tashkiliy-huquqiy shaklini** ifodalaydi.

Xozirgi zamon sharoitlarida davlat, munitsipal, jamoa, individual (oilaviy, xususiy) turdagi korxonalar mavjud bo‘lib, ular o‘zlariga biriktirib

qo'yilgan mulk tavsifi yoki tezkor (operativ) boshqaruv huquqiga ko'ra ham tasniflanadi.

Xo'jalik faoliyati yurituvchi har bir sub'ekt bir qator huquqlarga ega bo'lib, bular bir tomondan, ularning ichki tashkilotchiligini aniqlab bersa, ikkinchi tomondan, jismoniy va huquqiy shaxslar hamda davlat bilan o'zaro munosabatlarini amalga oshirishga ko'maklashadi.

Keng tarqalgan korxonalar shakllaridan biri xo'jalik o'rtoqligi bo'lib, ular ishonch asosidagi to'liq o'rtoqlik (kommandit o'rtoqligi) ko'rinishida tashkil qilinishi mumkin.

Qonunga asosan ishtirokchilari imzolangan shartnomalar bo'yicha tadbirkorlik faoliyati yurituvchi hamda ularga tegishli mulk javobgarligiga ega bo'lgan **o'rtoqliklar - to'liq o'rtoqliklar hisoblanadi.**

Kommandit o'rtoqligi bir nechta fuqarolar yoki huquqiy shaxslarning o'zaro xo'jalik faoliyati yuritish maqsadidagi shartnomalar asosida birlashuvi natijasida paydo bo'ladi.

Jamiyatlarning ko'pchiligida kapitallar birlashtirilgan bo'ladi. Mas'uliyati cheklangan jamiyat (MCHJ) bir yoki bir necha shaxs tomonidan ta'sis etilib, Nizom jamg'armasi hujjatlarda (Nizom va ta'sis shartnomasi) belgilab qo'yilgan ulushlarga bo'lingan bo'ladi. Bunday jamiyat muassislari jamiyatning majburiyatlari uchun javobgar bo'lmaydilar hamda jamiyat faoliyatida o'zlari kiritgan ulushlar doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

Nizom jamg'armasi aksiyalarga taqsimlangan jamiyat hissadorlik jamiyati hisoblanadi. Xissadorlik jamiyati a'zolari jamiyatning majburiyatlari bo'yicha javobgar bo'lmaydilar, biroq o'zlariga tegishli bo'lgan aksiyalar qiymati doirasida zarar ko'rishlari mumkin.

Xissadorlik jamiyatlarining ijobiy jihatlari qatoriga quyidagilar kiradi: aksiyadorlik kapitalining teng taqsimlangan, erkin muomaladagi ulushlar - aksiyalarga taqsimlanishi; aksiyadorlar jamiyat majburiyatlari uchun javobgarligining aksiyalar qiymati hajmida cheklanganligi; aksiyadorlik kapitalining hajmi va a'zolar sonini osonlik bilan o'zgartirish imkonini beruvchi Nizom asosida birlashish; umumiy boshqaruv vazifalarining xo'jalik faoliyatini boshqarish vazifalaridan alohida yuritilishi va hokazolar.

Iqtisodiyotimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biri sanoat ishlab chiqarishini jahon iqtisodiyotida o'z o'rniga ega bo'lgan raqobatbardosh korxonalar tashkil qilish maqsadidagi tuzilmaviy qayta qurishdan iborat. Buning uchun integratsiya hamda turli tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalarni vaqtinchalik yoki doimiy ravishda kooperatsiya yoki konsentratsiya asosida birlashtirish amalga oshiriladi.

Kooperatsiya jarayonida konsern, konsorsium, xo‘jalik assotsiatsiyasi kabi tashkiliy shakllar vaqtinchalik yoki doimiy ravishda tuzilishi mumkin. Ushbu tuzilmaviy birliklarining mohiyatini qisqacha ko‘rib chiqamiz.

O‘zbekiston Respublikasida kooperatsiya jismoniy va yuridik shaxslarning iqtisodiy hamda ijtimoiy faoliyatining turli sohalarida umumiy maqsadlarga erishish uchun tashkiliy jixatdan rasmiylashtirilgan, mulkning shirkat (jamo) shakliga asoslangan ixtiyoriy birlashmalaridan (kooperativlardan) iborat.

Yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan, jamoa mulki huquqi asosida o‘ziga qarashli mulkka egalik qiladigan, undan foydalanadigan va uni tasarruf etadigan mustaqil xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt kooperativ hisoblanadi. Er va boshqa tabiiy boyliklar kooperativlarga foydalanish uchun beriladi.

Konsern umumiy manfaatlarga ega hamda shartnomalar, kapital va qo‘shma faoliyatda ishtirok etish bilan bog‘liq bo‘lgan korxonalarining yirik birlashuvini aks ettiradi.

Konsern- ishlab chiqarish diversifikatsiyasi asosida tarkib topadigan yirik, ko‘p tarmoqli korporatsiya. Ular asta-sekin sanoat monopoliyasining etakchi shakliga aylanadi.

Konsorsium Korxonalar va banklarning vaqtinchalik birlashuvi natijasida, yirik kapital talab qiluvchi loyihalarni amalga oshirish yoki mablag‘ni birgalikda joylashtirish maqsadlari uchun umumiy kelishuvlar asosida yuzaga keladi. Konsorsium bo‘yurtmachilar oldidagi majburiyatlar uchun javobgar hisoblanadi.

Konsorso‘m- (shirkat, uyushma)- korxonalarining vaqtincha tashkil etilgan birlashmalari, ular odatda moliyaviy ishlar yuzasidan tashkil etiladi. Unda davlat, banklar, moliyaviy muassasalar, yirik firmalar ishtirok etadi.

Xo‘jalik assotsiatsiyasi jismoniy yoki huquqiy shaxslarning o‘zaro hamkorlik yuritish maqsadida ko‘ngilli ravishda birlashuvini anglatadi va unda birlashuvga kiruvchi sub‘ektlar o‘z mustaqilligini saqlab qoladilar.

Korporatsiyalar umumiy maqsadlarga erishish, hamkorlikda faoliyat yuritish maqsadida birlashib, mustaqil huquqiy sub‘ekt - huquqiy shaxsni tashkil qiluvchi shaxslar yig‘indisini tavsiflaydi. Ko‘pincha ular aksiyadorlik (hissadorlik) jamiyatlari shaklida tashkil qilinadi.

Korxonalarining konsentratsiya asosida birlashuvi kartel, sindikat, xolding va moliya-sanoat guruhlari ko‘rinishida amalga oshiriladi.

Ishlab chiqarish sohasidagi **kartellar** ishlab chiqarish masalalari, narxlar, tovarlarni sotish, ishchi kuchini yollash va shu kabi masalalar bo‘yicha kelishuvga asoslanib faoliyat yuritadi.

Integratsiyaning bu shaklida korxonalar mustaqillikni saqlab qolgan holda kooperatsiya asosida birlashadilar.

Sindikat – tijorat faoliyatini (ta'minot, sotish, narxning paydo bo'lishi) hamkorlikda tashkil qilishga asolangan birlashmadir. Sindikat tarkibiga kiruvchi korxonalar huquqiy hamda xo'jalik yuritish mustaqilliklarini saqlab qoladilar.

Trestlar yuqori darajada markazlashganligi bilan ajralib turadi. Uning tarkibiga kiruvchi korxonalar ishlab chiqarish, tijorat va huquqiy mustaqilliklarini yo'qotib, yagona reja asosida faoliyat yuritadi.

Xoldinglar ishtirokchilarning moliyaviy imkoniyatlarini birlashtirish va muvofiqlashtirish hamda ishlab chiqarish quvvatlari bilan vaizifalarni tezkor ravishda amalga oshirish imkonini beruvchi boshqaruvning samarali shaklini ifodalaydi.

YAkka tartibdagi tadbirkorlik

Har qanday fuqaro yuridik shaxs tashkil qilmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish huquqiga ega. Buning uchun faqat yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tish talab qilinadi. YAkka tartibdagi biznes egasi o'z majburiyatlari uchun mol-mulk bilan shaxsan javobgar bo'ladi. Bu kichiq do'konlar, xizmat ko'rsatish korxonalari, fermer (fermer) xo'jaliklari, shuningdek yuristlar va shifokorlarning kasbiy faoliyati uchun ko'plab tashkilotlar uchun eng keng tarqalgan biznes shakli. YAkka tartibdagi tadbirkorlar turli xil biznes operatsiyalarini amalga oshiradilar va o'z nomlaridan tijorat bitimlarini tuzadilar. SHaxsiy biznes egasi fuqarolar uchun faqat daromad solig'ini to'laydi, chunki yuridik shaxs emas.

YAkka tartibdagi tadbirkorlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ularning faoliyati to'g'risida hisobot oshkor qilinmaydi, shuning uchun ularning haqiqiy ahvoli to'g'risida ishonchli ma'lumotlar har doim ham mavjud emas. Ularning biznes sheriklari uchun, ayniqsa birinchi marta aloqada bo'lganlar uchun, bunday sherikning to'lov qobiliyati va ishonchliligini tekshirish oson emas.

CHet elda biznesdagi yakka tartibdagi tadbirkorlar:

shaxsiy mulkchilik (AQSH); yakka tadbirkorlik (Kanada, Bo'yuk Britaniya); Eynzelunternehmung (Germaniya); Entreprise individuelle (Fransiya).

Hozirgi vaqtda turli sheriklik faoliyati sezilarli rivojlanishga ega -biznes birlashmalari.

To'liq sheriklik

To'liq sheriklik bu sherikchilik nomidan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi va o'z majburiyatlari uchun tegishli bo'lgan mulkka nisbatan javobgar bo'lgan ular o'rtasida tuzilgan shartnomaga muvofiq bir nechta fuqarolarning birgalikdagi faoliyat uchun birlashmasidir.

To'liq sheriklik ishtirokchilarining soni cheklanmagan. Ammo odatda bu kichiq korxonalar (2-4 ishtirokchi). Ular to'liq sheriklar deb ataladi va shartnomaga muvofiq shaxsan sheriklikda ishtirok etishlari kerak. Foyda va zararlar

qatnashchilar o'rtasida ularning qo'shma kapitaldagi ulushiga mutanosib ravishda yoki shartnomaning boshqa shartlariga muvofiq taqsimlanadi.

To'liq sheriklik yuridik shaxs emas, shuning uchun har bir to'liq sherik umumiy maqsadga erishish uchun boshqalar bilan kelishgan holda mustaqil huquq sub'ekti sifatida ishlaydi. Kreditorlarning da'volari nafaqat ishda investitsiya qilingan mol-mulkka, balki uning barcha ishtirokchilarining shaxsiy mulkiga ham taalluqli bo'lib, ular har qanday ishtirokchiga taqdim etilishi va uning barcha mulkiga murojaat qilinishi mumkin.

To'liq sheriklikning ishlashi uchun bunday sharoitlar, bir tomondan, biznes sheriklariga bitimning puxtaligiga ishonchni kuchaytiradi, boshqa tomondan esa bozorga kirishga yordam beradi.

To'liq shirkatning firma nomi uning barcha qatnashchilarining ismlarini (ismlarini) va "to'liq sheriklik" so'zlarini yoki "va Korxonalar" va "to'liq sheriklik" so'zlarini qo'shgan holda bir (yoki bir nechta) nomini o'z ichiga olishi kerak.

Xorijiy mamlakatlarda to'liq sheriklik quyidagi nomlarga ega: umumiyhamkorlik (AQSH); CHeksiz hamkorlik (Bo'yuk Britaniya); Offen Handelsgesellschaft (Germaniya); Societe en nom kollektivi (Fransiya).

Kommandit shirkat (bo'yruq shirkati) shunday shartnoma munosabatlari bilan tavsiflanadi, bunda ba'zilar sheriklik nomidan tadbirkorlik faoliyatida qatnashadilar va o'z mol-mulkleri (to'liq sheriklar) bilan birgalikda va bir nechta javobgar bo'ladilar, boshqalari (komanditlar) esa faqat o'z mol-mulkleri bilan qatnashadilar, tavakkal qiladilar va javobgar bo'ladilar. omonatlaridagi yo'qotishlar va sheriklikda qatnashmaslik.

Kommandit sheriklik tuzilib, barcha to'liq sheriklar tomonidan imzolangan assotsiatsiya to'g'risidagi memorandum asosida ishlaydi. Unda sheriklikning ustav kapitalini shakllantirish va o'zgartirish shartlari, shuningdek foyda va zarar taqsimoti bo'lishi kerak.

Korxonaning nomi to'liq sheriklik nomi bilan bir xil tarzda, "imonda sheriklik" yoki "bo'yruq sheriklik" so'zlari qo'shilgan holda shakllantirilgan.

AQSH va Bo'yuk Britaniyada bunday korxonalar to'liq sheriklik deb nomlanadi, Germaniyada - Kommandit-gesellschaft, Fransiyada - Societe en comandite oddiy.

To'liq va bo'yruqli sheriklik odatda kichik Korxonalar bo'lib, ularning moliyaviy faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilish talab etilmaydi.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat

Mas'uliyati cheklangan jamiyat bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarining eng keng tarqalgan huquqiy shakllaridan biridir. Bu fuqarolar va (yoki) yuridik shaxslarning birgalikdagi iqtisodiy faoliyat uchun birlashmasi. Jamiyatning ta'sis

hujjatlari uning ta'sischilari tomonidan imzolangan ta'sis shartnomasi va tasdiqlangan nizomdir.

Mas'uliyati cheklangan jamiyat - bu yuridik shaxs, ya'ni. u o'z mulki, iqtisodiy yurisdiksiyasi yoki garovga qo'yilgan mol-mulkni tezkor boshqarish huquqiga ega bo'lgan va ushbu mol-mulk bilan bog'liq majburiyatlari uchun javobgar bo'lgan, o'z nomidan mulqiy va boshqa huquqlarni amalga oshiradigan, suda da'vogar va javobgar bo'lishi mumkin bo'lgan tashkilot. U mustaqil balansga ega bo'lishi kerak.

Jamiyatning ustav kapitali uning ishtirokchilari badallari qiymatidan tuziladi. SHu bilan birga, ma'suliyati cheklangan jamiyat qatnashchilari uning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar va jamiyat faoliyati bilan bog'liq yo'qotishlarni o'z hissalarini so'mmasi doirasida ko'taradilar. Jamiyat qatnashchisi ustav kapitalidagi o'z ulushini Korxonaning bir yoki bir nechta ishtirokchisiga sotish (yoki berish) huquqiga ega. U boshqa ishtirokchilarning roziligidan qat'iy nazar istalgan vaqtda Korxonani tark etish huquqiga ega, shu bilan birga unga Korxonaning mulkidagi ulushining qiymati to'lanadi. Korxonaning yuqori boshqaruv organi uning ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi hisoblanadi. Uning vakolatiga Korxonani ustavini o'zgartirish, ustav kapitali hajmini o'zgartirish, ijroiya organlarini shakllantirish, yillik hisobotlarni tasdiqlash, buxgalteriya balansi, foyda va zararlarni taqsimlash, taftish komissiyasini saylash va h.k. kiradi.

Korxonani tezkor boshqarish uchun ijro etuvchi organ - bir kishilik yoki jamoaviy tuziladi. Ijroiya organ jamiyat a'zosi bo'lmagan odamlardan iborat bo'lishi mumkin.

Kommandit sheriklik shartnomalari asosida tashkil etilgan korxonalar o'zboshimchalik bilan chaqirilgan bo'lishi mumkin, lekin "cheklangan javobgarlik" havolasi majburiy tarzda kiritilishi shart. Bu jahon amaliyotiga mos keladi.

AQSHda bunday tashkilotlar "Close Corporation" (Corp.), Bo'yuk Britaniyada - Limited Korxonasi (Ltd), Germaniyada - "Gesellschaft mit Beschränkter Haftung" (GmbH), Fransiyada - "Societe" mas'uliyati cheklangan (S.A.R.L.).

Ushbu korxonalar o'zlarining ishlarining natijalari to'g'risidagi ma'lumotlarni e'lon qilishlari shart emas, lekin ko'pchilik ularni reklama maqsadida nashr etadi.

Aksiyadorlik jamiyati

Aksiyadorlik jamiyati bu fuqarolar, yuridik shaxslar (lekin asosan ularning kapitali) xo'jalik faoliyatini amalga oshirish uchun uyushmasi. Aksiyadorlik jamiyatining ustav kapitali qatnashchilar tomonidan sotib olingan ma'lum miqdordagi aksiyalarga bo'linadi.

Agar aksiyalar faqat jamiyat ta'sischi lari o'rtasida taqsimlangan bo'lsa, u yopiq aksiyadorlik jamiyati deb ataladi va mohiyatiga ko'ra mas'uliyati cheklangan jamiyatga yaqin bo'ladi. Ochiq aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari ochiq obuna orqali tarqatiladi va aksiyadorlar ularni uchinchi shaxslarga sotish huquqiga ega.

Aksiyadorlik jamiyati har doim yuridik shaxs hisoblanadi. Aksiyadorlar unda faqat kapital bo'yicha ishtirok etadilar va uning majburiyatlari bo'yicha faqat ustav fondiga qo'shgan hissasi miqdorida javobgardirlar.

Aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi aksiyadorlik jamiyatining yuqori boshqaruv organi hisoblanadi. U ustavni, ustav kapitalining miqdorini o'zgartiradi va tasdiqlaydi, Direktorlar kengashini yig'adi (agar aksiyadorlar soni 50 dan oshsa), ijro etuvchi organ yillik hisobotlarni tasdiqlaydi, foyda va zararni taqsimlaydi.

Ijroiya organ kollegial va bir kishilik bo'lishi mumkin. U Korxonaning joriy boshqaruvini amalga oshiradi va direktorlar kengashi va aksiyadorlarning umumiy yig'ilishi oldida hisobot beradi. Jamiyatning ijro etuvchi organining vakolatlari shartnoma bo'yicha boshqa tashkilotga yoki yakka tartibdagi tadbirkorga (boshqaruvchiga) topshirilishi mumkin.

Aksiyadorlik jamiyatining nomi uning huquqiy shaklini ko'rsatishi kerak. CHet elda bu asosiy huquqiy shakl. Nomi quyidagilardan iborat: AQSHda - Korporatsiya (Corp.), Bo'yuk Britaniyada - Jamiyat cheklangan Korxonasi (PLC), Germaniya - Aktiengesellschaft (AG), Frantsiyada - Societe anonime va boshqalar.

Ushbu korxonalar o'z faoliyati natijalari to'g'risida umumiy ma'lumotni e'lon qilishlari shart. Ko'pincha bu ma'lumotlarning to'g'riligini tasdiqlovchi auditorlik Korxonalari ishtirokida amalga oshiriladi. Ushbu shaklning samaradorligi va keng tarqalishi, bu sizga yirik loyihalarni amalga oshirish uchun ko'p miqdordagi kichik sarmoyalarni jalb qilish imkonini beradi.

Ishlab chiqarish kooperativi

Ishlab chiqarish kooperativi (artel) - bu shaxsiy mehnat (yoki boshqa) ishtiroki va pul mablag'larini to'plash asosida qo'shma iqtisodiy faoliyat uchun fuqarolarning ixtiyoriy birlashmasi. Kooperativlar odatda qazib olish sohalarida, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, qayta ishlash, savdo, xizmat ko'rsatish va hokazolarda tashkil etiladi.

Ishlab chiqarish kooperativining ta'sis hujjati uning a'zolari umumiy yig'ilishi tomonidan tasdiqlanadigan ustavidir. Unda aksiyalarning hajmi, foyda va zararni taqsimlash tartibi, kooperativning qarzlari bo'yicha uning a'zolarining javobgarligi hajmi va shartlari ko'rsatilgan. Ustavda kooperativga tegishli bo'lgan mol-mulkning ma'lum bir qismi bo'linmas fondlar bo'lishi mumkinligi belgilab qo'yilishi mumkin. Kooperativ a'zosi undan chiqib ketish huquqiga ega. SHu bilan

birga, unga aktsiyaning qiymati to'lanadi yoki moliya yili uning oxiriga tegishli mol-mulk beriladi. Kooperativ a'zolarining mulqiy javobgarligi, shuningdek haq to'lash shartlari nizomda ko'rsatilgan.

Kooperativning yuqori boshqaruv organi umumiy yig'ilishdir. Boshqaruvning ijro etuvchi organi (yoki uning raisi) kooperativning joriy boshqaruvini amalga oshiradi. U umumiy yig'ilish va kuzatuv kengashiga (katta kooperativlarda) hisobot beradi.

Kooperativning firma nomida uning nomi va so'zlari bo'lishi kerak "Ishlab chiqarish kooperativi" yoki "artel".

Davlat va shahar unitar korxonalari

Davlat unitar korxonasi –o'ziga biriktirib qo'yilgan mol-mulka nisbatan mulkdor tomonidan mulk huquqi berilmagan tijoratchi tashkilot unitar korxonaga hisoblanadi. Unitar korxonaning mol-mulki bo'linmaydi va u qo'shilgan xissalar (ulushlar, paylar) bo'yicha, shu jumladan, korxonaga xodimlari o'rtasida ham taqsimlanishi mumkin emas. Unitar korxonaning ustavida uning nomi, joylashgan eri (pochta manzili), faoliyat sohasi va maqsadlari, korxonaga faoliyatini boshqarish tartibi, ustav fondining miqdori, uni tashkil etish tartibi va manbalari to'g'risidagi ma'lumotlar bo'lishi kerak. Unitar korxonaning firma nomida uning mol-mulking egasi ko'rsatilgan bo'lishi kerak. Unitar korxonani boshqarish organi uning rahbari bo'lib, bu rahbar mulkdor tomonidan yoki mulkdor vakil qilgan organ tomonidan tayinlanadi hamda ularga hisob beradi. Unitar korxonaga mol-mulking egasi korxonaga majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi, agar korxonaning bankrotligi muassisning gayriqonuniy xarakatlari tufauli yuz bergan bo'lsa, yuridik shaxsning mol-mulki etarli bo'lmagan taqdirda bunday shaxs zimmasiga uning majburiyatlari bo'yicha subsidiar (qo'shimcha) javobgarlik yuklatilishi mumkin.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida davlat markaziy hukumatga yoki mahalliy hokimiyatga bo'ysunishi mumkin bo'lgan muayyan funktsiyalarni bajarish uchun bir qator korxonalarni zaxiraga oladi. Unitar korxonaga - o'ziga ajratilgan mol-mulka mulk huquqi berilmagan tijorat tashkiloti. Ushbu shaklda faqat davlat va shahar korxonalari bo'lishi mumkin. Davlat (shahar) mulki xo'jalik boshqaruvi yoki tezkor boshqarish huquqidagi korxonalar bo'lishi mumkin. Birinchi holda, korxonaga davlat organining (yoki mahalliy boshqaruvning) qarori bilan tashkil etiladi. Ta'sis hujjati uning ustavidir. Ustav kapitali qonun hujjatlari bilan belgilanadi. Korxonaga majburiyatlari uchun javobgarlik o'ziga biriktirilgan mol-mulk doirasida. Korxonaga rahbari mulk egasi tomonidan tayinlanadi. Unitar korxonaning firma nomi uning egasini ko'rsatishi kerak.

Notijorat tashkilotlar

Bozor iqtisodiyoti sharoitida foyda olishga intilmaydigan, faol iqtisodiy faoliyat bilan shug'ullanadigan bir nechta korxonalar mavjud. Bunday notijorat

tashkilotlari tarkibiga iste'mol kooperativlari, jamoat va diniy tashkilotlar, jamg'armalar, uyushmalar va boshqalar kiradi.

Iste'mol kooperativlari o'z a'zolarining moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida aksiyaviy badallarni birlashtirish orqali tashkil etiladi. Kooperativ tomonidan olingan daromad ustavga muvofiq taqsimlanadi, kooperativ a'zolari qo'shimcha aktsiyalar orqali qo'shimcha yordam berishadi. Bunday kooperativning nomi uning faoliyatining asosiy maqsadi, shuningdek "kooperativ" yoki "iste'molchilar jamiyati" so'zlarini o'z ichiga olishi kerak.

Jamoat va diniy tashkilotlar umumiy manfaatlar, ilmiy va diniy qarashlar asosida tuziladi. Ular tadbirkorlik faoliyatini faqat o'zi yaratgan maqsadga erishish uchun amalga oshirish huquqiga egadirlar. Ishtirokchilar berilgan mulkka va a'zolik badallariga bo'lgan mulk huquqlarini saqlab qolmaydilar va jamoat va diniy tashkilotlarning majburiyatlari bo'yicha javob bermaydilar.

Jamg'armalar - bu fuqarolar, yuridik shaxslar tomonidan ijtimoiy, madaniy, xayriya, ma'rifiy va boshqa maqsadlarni amalga oshirish uchun ixtiyoriy mulqiy badallar asosida tuzilgan, a'zoligi bo'lmagan notijorat tashkilotlari. Korxonalar tomonidan fondga berilgan mol-mulk fondning mulki hisoblanadi. Ta'sischilar fondning majburiyatlari bo'yicha va fond o'z ta'sischilari majburiyatlari bo'yicha javob bermaydi. Jamg'arma maqsadga erishish uchun zarur bo'lgan tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, shuningdek tadbirkorlik subektlarini tashkil etish va ularda ishtirok etish huquqiga ega. Jamg'arma o'z mol-mulkidan foydalanish to'g'risida yillik hisobotlarni e'lon qilishga majburdir.

Uyushmalar (yoki birlashmalar) tijorat tashkilotlari tomonidan ularning biznes faoliyatini muvofiqlashtirish, umumiy mulqiy manfaatlarning vakili va himoyasi uchun tuziladi. Uyushma a'zolari o'z mustaqilligini va yuridik shaxs huquqlarini saqlab qoladilar, garchi ular o'z majburiyatlari uchun ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda yordamchi javobgar bo'ladilar. Uyushma nomi "uyushma" yoki "birlashma" so'zini o'z ichiga olgan holda uning a'zolari faoliyatining asosiy mavzusini ko'rsatishi kerak.

Tijorat tashkilotlarining jamg'armalar va birlashmalarda ishtirok etishining samaradorligi shundan iboratki, ular uchun qulay asoslar mavjud. Iqtisodiyotda firmalar bilvosita reklama, o'qitish va boshqalarni amalga oshiradilar.

1.3. Korxonalar faoliyatining ichki va tashqi muhiti

Ichki muhitning o'zaro aloqalari natijasida tayyor mahsulot paydo bo'ladi, ishlar bajariladi va xizmat ko'rsatiladi, ya'ni to'g'ri yo'lga qo'yilgan ishlab chiqarish va mehnatga haq to'lash faoliyati yuzaga keladi.

Korxonalar faoliyatining ichki muhiti iqtisodiy ishlab chiqarish tashkiloti xossalari namoyon bo'lish shakllari va xususiyatlarini aks ettiradi, buning

natijasida u o'z faoliyati natijalari bo'yicha jamiyat ehtiyojlarini qondiradi, shuningdek tashqi sharoitlarga javob beradi, ularga va boshqa omillarga moslashadi.

Ichki omillar (sub'ektiv) insonning muayyan faoliyati bilan bog'liq. Ular menejerlar va xodimlarning harakatlariga to'liq bog'liqdir. Tadbirkorlik sub'ekti ichki muhit omillarini bilishi va aniq boshqaruv qarorlari orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ta'sir qilishi kerak.

Ichki muhit omillarining modellari korxonaga strategiyasiga va ushbu omillarni boshqarish qobiliyatiga qarab turli xil variantlarga ega bo'lishi mumkin.

Tarkibiy elementlarning ro'yxati juda keng:

- mulk huquqi;
- atrof-muhit;
- strategiya korxonaga resurslarini taqsimlashda ushbu nisbatni belgilashga qaratilgan harakatlar majmui sifatida;
- korxonaning tashkiliy tuzilmasi;
- resurslardan maqsadli foydalanishni o'z ichiga olgan
- texnologiya;
- hokimiyat va uning manfaatlariga ta'sir qilish huquqidan foydalanish;
- tashkiliy va iqtisodiy madaniyat jamiyatda shakllangan ideallar, qadriyatlar, ma'naviy an'analar, inson xulq-atvorining normalari va qoidalari.

Korxonalarining tashqi muhit bilan aloqasi ularning tashqi tizimga chiqishida ro'y berib (resurslarni jalb qilish, ularning qiymatini aniqlash, xom ashyo, material va yoqilg'ining o'z vaqtida etkazib turilishi va hokazo), tashqi muhitga ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar oqimi yordamida ta'sir ko'rsatish jarayonida namoyon bo'ladi, raqobat omili,

- ijtimoiy omillar,
- siyosiy omil,
- demografik omil,
- marketing,
- xalqaro omil.

Korxonalar faoliyati samaradorligini aniqlab beruvchi tashqi muhit – bu, birinchi o'rinda mahsulot iste'molchilari, xom ashyo va boshqa material etkazib beruvchilar, shuningdek davlat organlari hamda korxonaga yaqin joyda yashovchi aholi hisoblanadi.

Xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyati natijalari asosan tashqi muhit bilan belgilanadi. Iqtisodiy faoliyatga ta'sir qiluvchi tashqi omillar iqtisodiy qonunlarning ta'sirini aks ettiradi. Tizimli yondashuv nuqtai nazaridan har qanday

korxonalar uchlik jarayonini amalga oshiradi, xususan: tashqi muhitdan manbalarni olish; resurslarni mahsulotga (ish, xizmat) aylantirish; mahsulotni tashqi muhitga qaytarish.

Nazorat savollari

1. Korxonalar tushunchasini izohlab bering.
2. Korxonalarining turlarini tavsiflab bering.
3. Korxonalar faoliyatining asosiy yo'nalishlarini ayting.
4. Korxonani tashkil qilishdan ko'zlangan maksad nima ?
5. Korxonalar faoliyatini tartibga soluvchi xujjatlarning qanday turlarini bilasiz ?
6. Sanoat korxonalariga xos bo'lgan belgilar.
7. Konsern, konsorsium, xo'jalik assotsiatsiyasi, korporatsiya, sindikat, trest tushunchalariga izoh bering.
8. Notijorat tashkilotlarga qanday korxonalar kiradi?
9. Korxonalar faoliyatining ichki va tashqi muhitlarini tushuntiring.
10. Tarkibiy elementlarning ro'yxatiga nimalar kiradi?

2. Sanoat korxonalarining rivojlanish strategiyasi

2.1. Korxonaning strategiyasining mohiyati va ahamiyati

2.2. Korxonaning bozorining strategiyasi

2.3. ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirish strategiyasi shakli va bosqichlari

2.4. Korxonaning tashkiliy tuzilmasi va uning samaradorligi mezonlari

2.5. Tashkiliy rejalashtirish

Kalit so'zlar: ishlab chiqarish, marketing (bozor), innovatsion, moliyaviy barqarorlik, marketing strategiya, Moliyaviy strategiya, Ishlab chiqarish va innovatsion strategiya,

2.1. Korxonaning strategiyasining mohiyati va ahamiyati

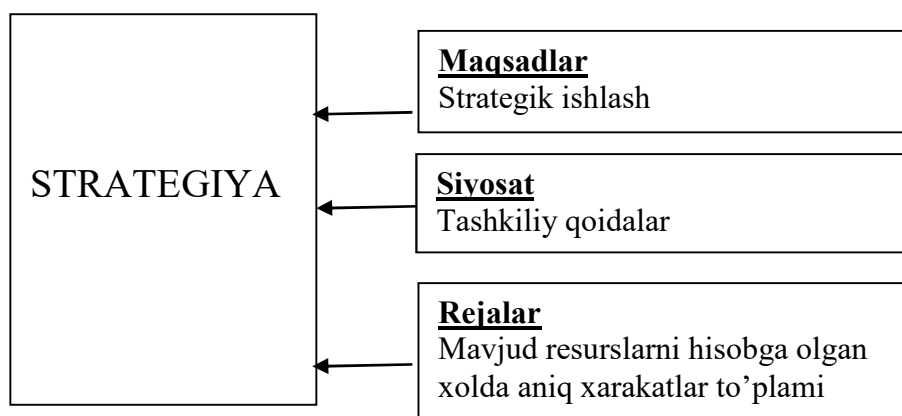
Strategiya umumiy tarzda korxonaning mavqeini mustaxkamlash, iste'molchilarning talablarini qondirish va qo'yilgan maqsadlarga erishishga qaratilgan boshqarish rejasidir. Aniq strategiyani tanlash - rivojlanishning mumkin bo'lgan turli yo'llari va usullari ichidan eng maqbulini tanlab olish demakdir.

Strategiyani tushunishda ikkita qarama-qarshi nuqtai nazar mavjud.

Birinchi holda, strategiya ma'lum bir maqsadga erishish uchun aniq uzoq muddatli rejadir, strategiyani ishlab chiqish esa ma'lum maqsadni topish va uzoq muddatli rejani tuzish jarayonidir. Ushbu yondoshish, sodir bo'layotgan barcha o'zgarishlar oldindan aytib bo'ladigan, atrof-muhitda ro'y beradigan jarayonlar tabiatan deterministik bo'lib, ularni to'liq boshqarish va boshqarishga imkon berishiga asoslanadi.

Ikkinchi holda, strategiya korxonaning faoliyatining ko'lami, vositalari va shakliga, ichki ishlab chiqarish munosabatlari tizimiga, shuningdek Korxonaning atrof-muhitdagi mavqeiga bog'liq bo'lgan uzoq muddatli, sifat jihatdan aniqlangan rivojlanish yo'nalishini anglatadi. Ushbu tushuncha bilan strategiyani umumiy ma'noda tanlangan faoliyat yo'nalishi sifatida tavsiflash mumkin, uning faoliyati tashkilotni o'z maqsadlariga erishishiga olib kelishi kerak.

Strategiyaning asosiy elementlari. Ish hayotida strategiya deganda tashkilotning maqsadlariga qanday erishish, uning muammolarini hal qilish va buning uchun zarur bo'lgan cheklangan resurslar ajratish tushunchasi tushuniladi. Bunday kontseptsiya (ikkinchi tur strategiyasiga muvofiq) bir nechta elementlarni o'z ichiga oladi (2.1-rasm).



2.1-rasm. Strategiya variantlari

Sanoat korxonasi barqaror rivojlanish strategiyasi maqsadiga muvofiq vazifalar to'plami sifatida belgilanadi, unga muvofiq vazifa shakllantiriladi (iqtisodiy tizimning ko'zlangan maqsadga o'tish qobiliyati); strategik rivojlanish kontseptsiyasi (ekologik notinchlik darajasiga mos keladigan strategik hujum tushunchasi); Bozor harakatining ko'plab traektoriyalarining potentsialini ro'yobga chiqarish sharoitida, o'zgaruvchanlikni, noaniqlikni kamaytirishga yo'naltirilgan xo'jalik yurituvchi subyektning tarjima dinamikasini boshqarish tizimini ishlab chiqishga imkon beradigan maqsadlar (ishlab chiqarish, marketing (bozor), innovatsion, moliyaviy barqarorlik) va ularni amalga oshirish mexanizmlari (asosiy va funktsional strategiyalar) , avtomagistralning nomutanosibligini va inqirozlarning muqarrarligini aniqlaydigan chegaraviy va favqulodda ta'sirlar ijobiy shakllanishini ta'minlaydi inergeticheskih ta'siri.

Sanoat majmuasida korxonaning barqaror rivojlanish strategiyasini shakllantirish jarayoni uch bosqichdan iborat:

- strategik tahlil;
- strategik rejani ishlab chiqish;
- strategik vazifalarni (loyihalarni) boshqarish.

Strategik tahlil atrof-muhit omillarini (siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik, bozor muhiti omillarini) aniqlash va tuzishga imkon beradigan PEST + M-tahlil formatida batafsil ko'rsatilgan mintaqaviy iqtisodiyotning SWOT tahlilini o'z ichiga oladi. (M)), barqaror rivojlanish strategiyasiga jiddiy ta'sir qiladi.

Moliyaviy va marketing strategiyalari

Strategiyalar turlarini tasniflash korxonaning barqaror rivojlanish omillarini tuzishga asoslangan. Barqaror rivojlanishning umumiy strategiyalariga rahbarning strategiyasi, innovatsion barqarorlikni yaratish strategiyasi, moliyaviy barqarorlikni yaratish strategiyasi va inqirozni bartaraf etish strategiyasi kiradi.

Funktsional strategiyalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: moliyaviy, marketing, ishlab chiqarish va innovatsiyalar.

Moliyaviy strategiya - bu tashqi moliyalashtirish manbalaridan mustaqillikni va korxonalarining yuqori to'lov qobiliyatini ta'minlaydigan qoidalar to'plami.

Moliyaviy barqarorlikning yuqori koeffitsientiga ega moliyaviy strategiya korxonaning investitsion jozibadorligini oshirishga qaratilgan tadbirlarni o'z ichiga oladi; konsalting firmalari va universitetlarni jalb qilish; biznesni diversifikatsiya qilish asosida debitor qarzdorlikning kamayishi; lizing sxemalarini qo'llash; uzoq muddatli istiqbolda foyda olishni ta'minlaydigan aktsiyadorlar bilan munosabatlarni optimallashtirish; o'z mablag'laridan foydalanish samaradorligini oshirish; joriy aktivlarning umumiy qiymatidagi kapital ulushining o'sishi; moliyaviy barqarorlikning past koeffitsientida - zaxiralar va tannarxning pasayishi (foydalanilmay qolgan va eskirgan uskunalar, materiallarni sotish); kreditorlik qarzlarning kamayishi; federal va mintaqaviy sektoral va kompleks rivojlanish dasturlari bo'yicha imtiyozli kreditlar olish imkoniyatidan foydalanish; soliqni rejalashtirishni takomillashtirish; ularni kamaytirish maqsadida xarajatlarni boshqarish samaradorligini oshirish.

Marketing strategiyasi - bu iqtisodiy agentlarni bozor infratuzilmasining sub'ekti tarkibi va rivojlanish yo'nalishlarini aniqlashda, yakuniy tovarlar va xizmatlar turlarini aniqlash to'g'risida qaror qabul qilishda yo'naltiradigan qoidalar to'plami. Bozor barqarorligining yuqori koeffitsientiga ega bo'lgan marketing strategiyasi bozorning holati to'g'risida zarur ma'lumotlarni to'plashni, potentsial xaridorlarning ehtiyojlarini o'rganishni o'z ichiga oladi; bozorni har tomonlama o'rganish va ishlab chiqarishni uning talablariga moslashtirish; bozorda tovarlarni ilgari surish bo'yicha chora-tadbirlarni takomillashtirish, korxonaga uchun reklama siyosatini ishlab chiqish; korxonaning ijtimoiy qiymatini oshirish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqish; mahsulotning obro'si va sifatini oshirish; bozorning taqsimlanmagan ulushini ko'paytirish; bozor barqarorligining past koeffitsientida - ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar va xizmatlar turining kengayishi; yangi savdo kanallarini izlash; moslashuvchan narx siyosatini olib borish; bozor bilan aloqani o'rnatish, yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish bo'yicha jamoatchilik fikrini o'rganish tartibini takomillashtirish; xizmat ko'rsatish va sotilgan mahsulotlarni kuzatish.

Ishlab chiqarish va innovatsion strategiyalar

Ishlab chiqarish strategiyasi - bu ishlab chiqarish jarayonida va mahsulotni sotish jarayonida ishlab chiqarish omillarini sotib olish va ulardan foydalanish to'g'risida qaror qabul qilishda sanoat korxonalarini yo'naltiradigan qoidalar to'plami.

Ishlab chiqarish barqarorligining yuqori koeffitsientiga ega bo'lgan ishlab chiqarish strategiyasi etkazib beruvchilardan mustaqillikni oshirishni o'z ichiga oladi; asosiy vositalarni yangilash darajasini oshirish; yangi uskunalar va zamonaviy texnologik jarayonlarning joriy etilishi; potentsial mahsulot iste'molchilari to'g'risidagi

ma'lumotlarni to'plash va tahlil qilish; bozor talablariga muvofiq mahsulot turlarini kengaytirish; ishlab chiqarish tannarxining pasayishi; mahsulotlarning sifat ko'rsatkichlarini yaxshilash; mahsulotlarga sotishdan keyingi xizmatni rivojlantirish; chiqindilarni kamaytirish, nikoh; ishlab chiqarish barqarorligining past ko'effitsienti bilan - biznes-jarayonlarni amalga oshirish, texnologik yangiliklarni joriy qilish vaqtini qisqartirish orqali foydalaniladigan texnologiyalarning samaradorligini oshirish; eskirgan mavjud uskunalarni modernizatsiya qilish; materiallar zaxiralarini va ichki ishlab chiqarishni avtomatlashtirilgan boshqarish tizimini rivojlantirish; uskunadan foydalanish samaradorligini oshirish; ko'p darajali sifat nazorati joriy etilishi.

Innovatsion strategiya - bu sanoat korxonalariga texnologik jarayonlar va innovatsiyalarni amalga oshirish to'g'risida qaror qabul qilishda ko'rsatma beradigan qoidalar to'plami.

Yuqori innovatsion barqarorlik ko'effitsientiga ega bo'lgan innovatsion strategiya ilgari ishlab chiqilgan mahsulotlar va texnologiyalarni takomillashtirishni o'z ichiga oladi; yangi mahsulotlar va jarayonlarni yaratish, ishlab chiqish va ulardan foydalanish; ishlab chiqarishning texnologik bazasi sifatini oshirish; ilmiy-tadqiqot ishlari sifatini oshirish; ichki va tashqi bozorlarda innovatsion barqarorlikning past ko'effitsienti bo'lgan innovatsion mahsulotning raqobatdosh ustunliklarini amalga oshirish - kadrlar va axborot potentsialidan foydalanish samaradorligini oshirish; innovatsiyalarni tashkil etish va boshqarishni takomillashtirish; resurs bazasini ratsionalizatsiya qilish; innovatsion jarayonda "xarajat / natija" nisbatini faollashtirish; noyob xususiyatlarga ega yangi yoki zamonaviylashtirilgan mahsulotlarni ishga tushirish orqali bozorning tor segmentlariga moslashish.

Iqtisodiy rivojlanishning hozirgi bosqichida mahalliy sanoat korxonalarining aksariyati ishlab chiqarishning rivojlanish bosqichida. Darhaqiqat, sanoat korxonalarida inqirozdan oldingi davrda nafaqat yangi, balki ilgari ishlab chiqarilgan yuqori texnologiyali mahsulotlar ishlab chiqarish qobiliyatini yo'qotish tendentsiyasi kuzatilmoqda. Iqtisodiyotning energetika, metallurgiya, kimyo, tog'-kon sanoati va boshqa ko'plab asosiy tarmoqlarini ishlab chiqarish asbob-uskunalarini texnik qayta jihozlash alohida e'tiborda.

Texnik qayta jihozlash - bu yuqori texnologiyalarni joriy etish, uskunalarni modernizatsiya qilish va atrof-muhitga salbiy ta'sirlarni bartaraf etish va oldini olishga qaratilgan ekologik loyihalarni amalga oshirishga asoslangan korxonalarni qayta jihozlash jarayoni va boshqalar. Texnik qayta jihozlashning iqtisodiy mohiyati ishlab chiqarish uskunalarning jismoniy va ma'naviy eskirganligi uchun kompensatsiya hisoblanadi.

Zamonaviy sharoitda texnik qayta jihozlashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- eng foydali, eng yaxshi texnik, energetik va texnik-iqtisodiy xususiyatlarga ega bo'lgan mahsulotlar, uskunalar, qayta ishlangan materiallarni almashtirish;
- resurslardan oqilona foydalanish va yo'qotishlarni kamaytirish bilan mashina va uskunalarni modernizatsiya qilish;
- texnologik uskunalar yukining ortishi va shunga mos ravishda ishlab chiqarishning birlamchi tannarxining pasayishi bilan ishlab chiqarish jarayonlarining intensivlashuvi;
- qo'shimcha qurilmalarni joriy etish - ishlab chiqarishni optimallashtirish va birlik xarajatlarini kamaytirish uchun texnologik qurilmalar va jarayonlarning takomillashtirilgan uskunalariga ega qo'shimcha uskunalari, qo'shimcha uskunalar, moslamalar va avtomatlashtirishni o'rnatish;
- ishlab chiqarish jarayonlarining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini ishlab chiqish va loyihalash bosqichlarida uni yaxshilash maqsadida jihozlarning ishchi parametrlarini o'zgartirish;
- texnologik zavodlar ichidagi materiallardan foydalanishni takomillashtirish, to'g'ridan-to'g'ri yo'qotishlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish;
- qayta ishlanadigan chiqindilar va qayta ishlangan materiallardan foydalanishni yaxshilash;
- vaqtincha, moddiy va energiya yo'qotishlari bilan bog'liq favqulodda to'xtashlar va to'xtab qolishlarning oldini olish uchun uskunalarning ishonchliligi va ishlashini yaxshilash.

Texnik qayta jihozlashning eng **muhim vazifasi** - bu ishlab chiqarishning texnik darajasini oshirish, uni ilmiy-texnikaviy taraqqiyot talablariga va mahsulot sifatiga moslashtirish. Ishlab chiqarishning texnik darajasi texnologik jarayonlar va jihozlarni ishlab chiqarish jarayonida ishlatiladigan ishlab chiqarish jarayonida erishilgan holat va rivojlanish darajasi bilan tavsiflanadi.

Mahalliy va xorijiy amaliyotda texnik qayta jihozlashning uchta strategiyasi mavjud:

- konservativ;
- progressiv;
- muvozanatli.

Konservativ strategiya mavjud ishlab chiqarish quvvatlarining resurslarini tiklashga asoslangan investitsion loyihalarni amalga oshirishni, birinchi navbatda uskunaning ishlash muddatini uzaytirishni o'z ichiga oladi. Asosiy vositalarning faol qismining ishchi kuchi sifatida texnik jihatdan mumkin bo'lgan muddati yuzlab yillar davomida eskirgan qismlar va yig'ilishlarni yangilariga almashtirish orqali uzaytirilishi mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, yaroqlilik muddati deganda

asosiy vositalardan foydalanish davri tushunilishi kerak, bunda ularni ish sharoitida saqlash xarajatlari shu kabi ob'ektlarning bozor qiymatidan oshmaydi va shuning uchun uskunaning xizmat muddatini cheksiz uzaytirish shart emas.

Progressiv strategiya eng ilg'or loyihalarga asoslanadi, masalan, yangi ishlab chiqarish binosi qurilishi. Ushbu strategiya sizga ilmiy va texnikaviy taraqqiyotning so'nggi yutuqlaridan foydalanishga imkon beradi, ammo uni amalga oshirish ko'proq vaqt va katta mablag'larni talab qiladi.

innovatsion iqtisodiyotni qurishda tizimli yondashuv emas, balki tarmoqlar ustunlik qiladi: tizim emas, balki elementlar to'plami olinadi. Natijada, texnologiyalar, sanoat, fan va ta'lim va hokazolarning yaqinlashuv mexanizmlari qo'llanilmaydi.

Sanoat korxonalarini texnik qayta qurollantirishning o'rtacha strategiyasi bu samarali, ammo ko'proq kapital sarflaydigan loyihalarni va majburiy, ammo arzon loyihalarni, masalan, modernizatsiya qilingan uskunalarni ishga tushirishni o'z ichiga olgan **muvozanatli strategiya**. Korxonalarni modernizatsiya qilish - bu odatiy takomillashtirish yoki qisman takomillashtirish jarayonlari emas, balki avlod avlodlarining texnologiyasi. Korxonalarni modernizatsiya qilishning birinchi yo'nalishi asosiy vositalarni yangilash, yangi texnologiyalarni joriy etish va ikkala korxonaning o'zlari, shuningdek, ilmiy-tadqiqot va loyihalashtirish loyihalarini faollashtirish bo'lishi kerak.

Asosiy vazifa - mashinasozlik, metallurgiya va boshqa sohalarni ishlab chiqarishni iqtisodiy va texnik modernizatsiya qilishning moddiy bazasini tiklash va rivojlantirish.

Shu bilan birga, korxonaning mavjud potentsialini buzmasdan uni yangilashning tizimli usullaridan foydalanish, ishlab chiqarish, boshqarish va byudjetlashtirishning yangi texnologiyalariga o'tishni ta'minlash kerak. Modernizatsiya modelini ishlab chiqish talab etiladi.

Sanoat korxonalarini modernizatsiya qilish modeli korxonalarni sifatli o'zgartirishni amalga oshirishda qo'llaniladi, harakatlarning asosiy bosqichlarini aks ettiradi:

- korxonalar holatini tahlil qilish;
- qarama-qarshiliklarni, muammolarni aniqlashtirish;
- modernizatsiya qilinayotgan elementlar va ularga ta'sir etuvchi modernizatsiya omillari guruhlarining asoslanishi.

Texnik qayta jihozlashning strategik alternativalarining qiyosiy tavsifi shuni ko'rsatdiki, birinchi (konservativ) strategiya yuqori moddiy xarajatlarga va ta'mirlash xarajatlariga ega, ammo investitsiya tarkibiy qismi unchalik katta emas. Ikkinchi (progressiv) strategiya resurslarning minimal sarflanishini va katta

miqdordagi investitsiya ehtiyojlari bilan ta'mirlashning kam xarajatlarini talab qiladi. Uchinchi (muvozanatli) strategiya birinchi strategiya bilan taqqoslaganda materiallarni ta'mirlash xarajatlari va investitsiyalar xarajatlarining biroz kattaroqligi bilan tavsiflanadi. Shu bilan birga, konservativ va progressiv strategiyalar yuqori darajadagi noaniqlik va xavf bilan tavsiflanadi, bu ularni nomaqbul qiladi. Muvozanatli strategiya asosan o'rtacha xatarlar bilan tavsiflanadi, bu esa uni nisbatan maqbul qiladi.

Shuni tushunish kerakki, sanoatni modernizatsiya qilish tegishli sharoit va imtiyozlarsiz amalga oshirilmaydi. Ayni paytda eng katta yordam davlat tomonidan yaratilmoqda. Fan va innovatsiyalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash innovatsion organizmning yaxlitligi va barqarorligini ta'minlash bo'yicha kompleks chora-tadbirlarga aylanmoqda. Davlat idoralari milliy innovatsion strategiyalarni amalga oshirish va yangi samarali texnologiyalardan amaliy foydalanish bo'yicha iqtisodiyot va jamiyatning turli tarmoqlarining sa'y-harakatlarini birlashtirish uchun tobora kuchliroq rag'batlarni ishlab chiqmoqdalar. Globallashuv jarayonlarini kuchaytirish va global raqobat darajasini oshirish sanoat korxonalarini faoliyatiga yangi strategik yondashuvni talab qiladi, ular yangi samarali uskunalar va texnologiyalarni o'zlashtirishga, sohaning raqobatdoshligini oshirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Yangi dunyo iqtisodiy sharoitida omon qolish uchun mavjud rivojlanish strategiyalarini tubdan qayta ko'rib chiqish va ilmiy-texnikaviy taraqqiyot va inson resurslari natijalarining afzalliklarini anglash zarur. Ushbu yondashuv mamlakatning barqaror rivojlanishining muhim qismidir. Barqaror rivojlanishning innovatsion strategiyasini shakllantirish uchun ishlab chiqilgan konseptual model quyidagi asosiy bloklarni o'z ichiga oladi:

- sanoat korxonalarining hozirgi holati, uning resurs salohiyati va innovatsion imkoniyatlarini diagnostikasi;
- atrof-muhit tahlili;
- strategik maqsadni belgilash va ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarning manfaatlarini hududlarni barqaror rivojlantirish maqsadlari bilan taqqoslash;
- innovatsion rivojlanish strategiyasini tanlash va uni amalga oshirish maqsadlari va darajalariga muvofiq takomillashtirish;
- muqobil innovatsion loyihalarni tanlash va ularni investitsiyaviy qo'llab-quvvatlash;
- mavjud vositalar va usullardan foydalangan holda strategiyani amalga oshirish;
- tegishli chora-tadbirlar samaradorligini baholash.

Barqaror rivojlanishning nafaqat atrof-muhitga, balki iqtisodiy va ijtimoiy tarkibiy qismlarga ham tegishli ko'plab ta'riflari mavjud. Shunday qilib, A.D. Ursulning

ta'kidlashicha: "Barqaror rivojlanish, keng ma'noda, dunyo tsivilizatsiyasining yangi shakllanishini va hayotning barcha amaliy parametrlarida: iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik, madaniy va hokazolarda tubdan o'zgarishlarga asoslangan dunyoviy tsivilizatsiyaning yangi turini anglatuvchi jarayon sifatida talqin qilinadi. Biz nafaqat tabiiy resurslar potentsialini, balki butun ijtimoiy-madaniy sohani (iqtisodiyot, madaniyat, davlat va yuridik institutlarni) maqbul boshqarish to'g'risida gaplashmoqdamiz va hokazo.).

Bizning fikrimizcha, korxonalarining uzoq muddatli ishlashi uchun strategiyalarni ishlab chiqishda nafaqat ekologik barqarorlikni, balki iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik va boshqa turdagi barqarorlikni ham qamrab oladigan barqaror rivojlanish kontsepsiyasining asosiy qoidalarini hisobga olish kerak. Shu bilan birga, davlat muhim rol o'ynaydi.

Hozirgi vaqtda mamlakat taraqqiyotining ustuvor yo'nalishi innovatsion rivojlanish bo'lib, u O'zbekiston Respublikasining ilmiy salohiyatidan samarali foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu strategiyada mamlakatni rivojlantirishning uchta asosiy varianti aniqlandi: inertial (importga yo'naltirilgan) texnologik rivojlanish, rivojlanishni jadallashtirish va mahalliy texnologik raqobatbardoshlik, etakchi ilmiy-texnikaviy va fundamental tadqiqotlar sohasida etakchilikka erishish.

Davlat yuqori texnologiyali ishlab chiqarishning eng yirik egasi va yuqori texnologiyalarning asosiy iste'molchisi bo'lib kelgan va shunday bo'lib qolmoqda. Rivojlanishi davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan texnologiyalarni tanlashdan oldin, ushbu tanlovda foydalaniladigan mezonlarni aniqlash kerak. Bu dunyo miqyosidagi tadqiqotlar va ishlanmalarni amalga oshirish uchun qulay muhit yaratishni talab qiladi. Qisman ushbu muammolar klaster yondashuvidan foydalangan holda hal qilinadi.

Klaster yondoshuvi iqtisodiyotning real sektori uchun ham (xarajatlar kamayadi, yangi bozorlarga chiqish uchun yaxshi imkoniyatlar yaratiladi, ITI uchun infratuzilma paydo bo'ladi) va ushbu klaster joylashgan hudud ma'muriyatlari uchun (birinchi navbatda soliq solinadigan baza ko'paymoqda).

Klasterning muhim ajralib turadigan xususiyati uning innovatsion yo'nalishi hisoblanadi. Muvaffaqiyatli klasterlar muhandislik va ishlab chiqarish texnologiyalari sohasida "kashfiyot" qilingan yoki kutilayotgan, so'ngra yangi "bozor bo'shliqlari" paydo bo'lgan joyda shakllantiriladi.

Klasterlarning asosiy ijobiy xususiyati ularning ilmiy va texnologik rivojlanishni rag'batlantirish va innovatsiyalarni mamlakat iqtisodiyoti va uning mintaqalari

voqeliklariga moslash qobiliyatidir. Darhaqiqat, klasterda ishtirok etadigan firmalar mijozlarning talablariga muvofiq va tezkor ravishda javob bera oladilar. Bundan tashqari, ular iqtisodiy faoliyatning turli sohalarida qo'llaniladigan yangi texnologiyalarga kirishni osonlashtiradi. Ta'minlovchilar ham, iste'molchilar ham, boshqa sohalaridagi korxonalar ham innovatsion jarayonga qo'shilishadi, shu sababli korxonalararo hamkorlik natijasida ITI xarajatlari kamayadi va ilmiy tadqiqotlar olib boradigan tashkilotlar soni kamayadi.

Biroq, ushbu yondashuvni amalga oshirishda bir qator muammolar mavjud. Birinchidan, bu kabi loyihalar uchun uzoq muddat o'zini oqlash davri - klasterlar yaratilishidan birinchi foyda faqat 6-7 yildan keyin olinishi mumkin, demak iqtisodiy rivojlanishning ushbu kontseptsiyasini amalga oshirish uchun mintaqaga milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarini klasterga kiritilgan uzoq muddatli rivojlanish rejasi kerak. Bundan tashqari, klaster muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun innovatsion jarayonning barcha ishtirokchilari o'rtasidagi o'zaro ta'sir mexanizmini takomillashtirish, xususan, yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishni rag'batlantirish, ishlab chiqarish kadrlari malakasini oshirish, byudjetdan tashqari mablag'larni jalb qilishni rag'batlantirish uchun iqtisodiy siyosat olib borish va ilmiy tashkilotlar va oliy o'quv yurtlarining sanoat korxonalari bilan o'zaro munosabatlari mexanizmini takomillashtirish zarur. Venchur investitsiyalarni rivojlantirish, innovatsiyalarni yaratish va rivojlantirish uchun shart-sharoitlar infratuzilma, kichiq innovatsion korxonalar tarmog'i, intellektual mulkning mahsus birjalari va ilmiy-texnik xizmat.

2.2. Korxonalarining bozordagi strategiyasi

Strategiya bu umumiy yo'nalish, boshqarish usuli, qoidalar va printsiplar to'plami bo'lib, ularni boshqarish marketing va sohani tahlilidan foydalangan holda korxonaning potentsialining real imkoniyatlariga asoslangan barqaror raqobat pozitsiyalariga erishishni ta'minlaydi. Barcha korxonalar uchun yagona strategiya mavjud emas. Biroq, har bir korxonaning strategiyasi mos keladigan ba'zi bir muhim jihatlar, shuningdek umumiy tizim mavjud. Korxonani rivojlantirishning har qanday yo'nalishi bo'yicha strategik qarorlarni qabul qilishning uchta yo'nalishi:

- 1) ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga e'tibor qaratish;
- 2) ishlab chiqarishni ixtisoslashish;
- 3) bozorning ma'lum bir segmentida ustunlik.

Bundan tashqari, beshta asosiy strategik element mavjud, ularning holati strategiyaning aniq belgilangan turini belgilaydi:

- a) faoliyat sohasi (sohaga bog'liqligi);
- b) mahsulot;

- c) bozor;
- d) raqobatdosh ustunliklar (sohadagi vaziyat);
- d) texnologiya.

2.3. Ishlab chiqarish tizimlarini rivojlantirish strategiyasining shakl va bosqichlari

Tovarlarning ko'pligi va bu borada raqobatning kuchayishi natijasida yuzaga kelgan o'zgarishlar, korxonadan ma'lum iste'molchiga e'tibor berishini va ushbu xususiyatlarni hisobga olgan holda ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqishni talab qiladi.

Rivojlanish strategiyasini tanlashga ta'sir qiluvchi **birinchi omil** - bu korxonaning tashqi muhiti. Korxonaning maqsadlariga erishish uchun ular strategiya amalga oshirilgunga qadar vujudga keladigan vaziyatda real bo'lishi kerak. SHuning uchun atrof-muhit omillarini har birini hisobga olish kerak. Xususiyatlarning birinchi guruhi sizga korxonaning tashqi muhitini ishlab chiqarishni tashkil etishni rivojlantirish uchun dasturni tanlash va vaqtiga ta'sirini baholashga imkon beradi. Asosiy atrof-muhit o'zgaruvchilari quyidagilardir: uning barqarorligi va noaniqligi, mahsulotga talabning o'zgarishi, iqtisodiy aloqalarning ishonchliligi va kengligi, raqobat darajasi, mintaqaviy xususiyatlar va boshqalar. Tashqi muhitning tahlili savolga javob berishga imkon beradi: korxonada qanday rivojlanish imkoniyatlari mavjud?

Ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasini belgilovchi **ikkinchi omil** - bu korxonaning tashkiliy salohiyati.

Tashkiliy potensial ishlab chiqarishni tashkil etishning rivojlanish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish uchun mavjud resurslar va imkoniyatlarning umumiy xususiyatini tavsiflaydi. Tashkiliy potensialning xususiyatlari strategik tanlovga ta'sir ko'rsatadigan korxonaning oltita asosiy xususiyatlarini aniqlaydi: uning hajmi, zaxira resurslari miqdori, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning progressiv usullari, xodimlarning innovatsiyalarga tayyorligi, o'zgarishlarni tashkil etish tajribasi va uning tashkiliy tuzilishi. Belgilangan o'zgaruvchilar tahlili bizga korxonani ishlab chiqarishni tashkil etish sohasidagi asosiy afzalliklarini, iqtisodiy manevr imkoniyatlarini baholashga, qarshilikni engib o'tish usullarini va o'zgarish strategiyasini tanlashga imkon beradi.

Uchinchi baholangan omil - bu korxonaning imidji yoki moliyaviy va axborot obro'sidir. Barqaror moliyaviy holat sizga yirik investorlarni jalb qilish, tavakkalchilik loyihalarini ishlab chiqish va boshqalar uchun Korxonaga bo'lgan ishonchdan foydalanishga imkon beradi. Korxonaning axborot obro'si uning sotilish bozoridagi mavqeini saqlash va mustahkamlashga yordam beradi. Korxonaning imidjining asosiy o'zgaruvchilari quyidagilardir: to'lov qobiliyati, shartnomaviy

munosabatlarning kontragenti sifatida ishonchligi, mahsulot sifati va boshqalar. Ushbu xususiyatlarning maqbul qiymatlari barqarorlikni saqlashga va korxonaning hayotiyligini oshirishga qaratilgan tadbirlarni tanlashda ko‘rsatma beradi.

Strategik boshqaruvning asosiy bosqichlari.

Strategik boshqaruvning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

- 1) Biznes sohasini aniqlash va firmaning asosiy maqsadini ishlab chiqish;
- 2) Firmaning asl maqsadini alohida uzoq muddatli va qisqa muddatli faoliyat maqsadlariga aylantirish;
- 3) Faoliyat maqsadlariga erishish strategiyasini belgilash;
- 4) Strategiyani ishlab chiqish va amalga oshirish;
- 5) Faoliyatni baholash, vaziyatni ko‘zatiq borish va unga to‘zatiqlar kiritish.

2.4. Korxonaning tashkiliy tuzilishi va uning samaradorligi mezonlari

Umumiy tashkiliy tuzilish deganda mehnat taqsimoti jarayonida ajratib qo‘yilgan bir-biriga bog‘langan birliklar tushuniladi. Tashkiliy tuzilma korxonaning tuzilishiga, boshqaruv ob‘ektlarining ko‘lami va funksional maqsadiga mos kelishi kerak. Bu menejment sohasida mehnat taqsimoti va kooperatsiyasining shaklini ifodalaydi va korxonaning faoliyatiga faol ta‘sir ko‘rsatadi. Tashkiliy tuzilmani tanlash korxonaning maqsadlari va aniq ish sharoitlariga asoslanadi.

Tashkiliy tuzilmalarni qurishning asosiy prinsiplari:

- 1) miqdoriy, birliklar vazifani hal qilish uchun zarur bo‘lgan eng maqbul odamlardan, shuningdek ularni to‘g‘ri boshqarish qobiliyatidan tashkil topgan deb faraz qilsak;
- 2) vaqtincha, vaqt cheklangan muammoni hal qilish ehtiyojidan kelib chiqqan holda, shuningdek texnologik ehtiyoj (smenali yoki smenali ish);
- 3) texnologik, ishlab chiqarish jarayoni yoki uning nisbatan mustaqil qismlari birliklarni yaratishga asos bo‘lganda;
- 4) ijodiy muammolarni hal qilish uchun tegishli mutaxassisliklarga ega odamlarni birlashtirish zaruriyatiga asoslangan professional;
- 5) Boshqaruv tuzilmasining maqsad va strategiyaga muvofiqligi;
- 6) tuzilish va boshqaruv funksiyalarining birligi;
- 7) Boshqarish funksiyalarini markazlashtirish, ixtisoslashtirish va integratsiyalashuv boshqaruv tizimida oqilona uyg‘unlik;
- 8) menejmentning tashkiliy tuzilmasining korxonaning ishlab chiqarish tuzilmasi bilan o‘zaro bog‘liqligi;
- 9) ma‘lumotlarni to‘plash va qayta ishlash tizimining boshqaruvning tashkiliy tuzilmasiga muvofiqligi.

Funksional prinsipdan foydalanish tashkilotning asosiy yo‘nalishlari va yo‘nalishlarini aks ettiradigan funksiyalarga asoslanganligini anglatadi.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi samaradorligining mezonlari sifatida quyidagi ko‘rsatkichlar mavjud: boshqaruv darajalarining maqbul soni; o‘zgaruvchan sharoitlarga tezda javob berish qobiliyati bo‘lgan boshqaruv samaradorligi; boshqaruvning vakolatlari va samaradorligini ta‘minlash uchun boshqaruv darajalari va mansabdor shaxslar tomonidan majburiyatlar, huquq va majburiyatlarni taqsimlash. Menejmentning tashkiliy tuzilmasining rentabelligi menejment xarajatlari va korxonaning iqtisodiy natijalarini baholash orqali aniqlanadi. Korxonaning muvaffaqiyati uchta asosiy omilga bog‘liq: tanlangan strategiya, tashkiliy tuzilma va ikkinchisining qoniqarli (etarli) ishlashi. SHuning uchun, korxonaning faoliyatini tashkil etish variantini tanlashda, aslida, berilgan vazifalar uchun dizayn muammosi va korxonaning umumiy maqsadiga erishish uchun maksimal imkoniyatlarni taqdim etadigan tanlangan tashkiliy tuzilish strategiyasi hal qilinadi.

Agar maqsadlar ko‘p bo‘lsa, tashkiliy tuzilmani yaratish vazifasini amaliy hal qilish qiyin. Agar siz, masalan, tovarlar va xizmatlarni sotishdan maksimal foyda olishni maqsadingiz sifatida tanlasangiz, unda bu maqsadga erishish juda uzoq istiqbolga aylanishi mumkin (ayniqsa yangi tashkil etilgan korxonaga uchun), garchi tashkiliy tuzilish sifatini birdaniga olish kerak. Buni amalga oshirish mumkin emas, chunki yakuniy natija muddatsiz qoldiriladi. Korxonaning yangi tuzilishini loyihalash yoki qayta tashkil etish bosqichida ikkinchi guruh mezonlaridan foydalanish tavsiya etiladi, ularni to‘rt guruhga bo‘lish mumkin.

Birinchi guruh mezonlari – statistik samaradorlik mezonlari (ishlab chiqarish samaradorligi ko‘rsatkichlari). Tashkiliy tuzilma mahsulot iste‘molchilarining doimiy doirasidan nisbatan barqaror talab sharoitida ko‘rib chiqiladi. Ushbu mezonni qo‘llashning qulayligi, tahlil qilish va tashkiliy tuzilmani optimallashtirishning miqdoriy usullaridan foydalanish imkoniyatiga bog‘liq. Kamchilik - bu katta boshqaruv apparatini yaratishda bilvosita rag‘batlantirish.

Ikkinchi guruh mezonlari ishlab chiqarishning manevrliligi nuqtai nazaridan tashkiliy tuzilmani tavsiflash. Ular o‘zgaruvchan talab yoki raqobatchilarning harakatlari sharoitida korxonaning tanlangan biznes yo‘nalishi doirasida ishlab chiqarish parametrlarini tez va samarali ravishda o‘zgartirish qobiliyatini aniqlaydi.

Uchinchi guruh mezonlari ruxsat beradi strategiya masalalarini hal qilishda moslashuvchanlikni va korxonaning faoliyat hajmidan ko‘ra tabiatdagi o‘zgarishlarga javob berish qobiliyatini baholash. Ularni qo‘llash sohasi tadbirkorlik faoliyati sohasi bo‘lib, unda mahsulotlarning tez eskirishi, texnologiyalarning o‘zgarishi, xalqaro bozorlarga chiqish bilan bog‘liq yangi imkoniyatlar paydo bo‘ladi. Tashkiliy strategiyaning moslashuvchanligi tashqi muhit haqida ma‘lumot

olishning oqilona mexanizmiga bog'liq; menejment va ishlab chiqarish quyi tizimlari o'rtasida samarali aloqa, yangi echimlarni ob'ektiv baholash; boshqaruvning barcha darajalari manfaatlarining uyg'unlik darajasi, shuningdek, yangi faoliyat yo'nalishlari va mavjudlarini rivojlantirish o'rtasida kuch va vositalarni taqsimlashning oqilona darajasi.

To'rtinchi guruh mezonlari – korxonaning tashkiliy shakllarini o'zgartirish, tashkiliy tuzilmani mavjud sharoitlarga moslashtirish qobiliyatini baholashga imkon beradigan tuzilish dinamikasi mezonlari. Markazsizlashtirishning maksimal darajasiga qadar qaror qabul qilish "har bir ijrochi o'z faoliyatini mustaqil ravishda tashkil etish huquqiga ega" tamoyiliga asoslangan tashkiliy tuzilmalar eng dinamik hisoblanadi.

YAngi tashkiliy tuzilmani ishlab chiqishda korxonalar ikkita usuldan foydalanadilar. Birinchisi, dastlab korxonaning ushbu shakliga (ushbu turiga) taalluqli bo'lgan raqobat mezonlarining ro'yxati qo'llaniladi. Keyin ushbu mezonlardan foydalanib tanlangan tashkilotning asosiy elementlari aniqlanadi, shundan so'ng tanlangan elementlar kerakli tashkiliy tuzilishga birlashtiriladi. Ikkinchi usul amaliyotda ishlatiladigan tashkiliy tuzilmalar tushunchalarini ko'rib chiqishni o'z ichiga oladi. Bir mezon yoki boshqasi uchun mumkin bo'lgan variantlar ro'yxatidan loyihalashtirilgan tashkilot va uning iqtisodiy missiyasi uchun eng mos keladigan tuzilma tanlangan.

2.5. Korxonada faoliyatini rejalashtirish

Rejalashtirish - bu boshqariladigan xo'jalik yurituvchi sub'ektning rivojlanish maqsadlarini, ularga erishish usullari va usublarini, yaqin va kelajak uchun turli darajadagi batafsil faoliyat dasturlarini ishlab chiqish.

Rejalashtirish jarayoni quyidagi bosqichlardan o'tadi:

- hal qilinishi kerak bo'lgan muammolarni shakllantirish;
- bozor sharoitlarini tahlil qilish;
- maqsad va vazifalarni asoslash;
- amal qilish muddatini aniqlash;
- korxonaning mumkin bo'lgan resurslari va potentsialidan foydalanish xususiyatlari;
- rejalashtirish davrida maqsadlarga erishishning asosiy yo'nalishlarini aniqlash;
- bozor va korxonadagi o'zgarishlarni baholash;
- rejalashtirilgan vazifalarni ijrochilarga etkazish;
- rejalashtirilgan ko'rsatkichlarni haqiqiy ma'lumotlar bilan taqqoslash va ruxsat etilgan darajadan oshgan hollarda tuzatish.

Rejalashtirish - mo'ljallangan ish yoki ma'lum bir xarakatlarni bajarish muddati, tartibi va ketma-ketligini ko'zda tutuvchi chora-tadbirlar tizimi.

Rejalatirish tartibga soluvchi jarayon sifatida korxonada faoliyatini yaqin va uzoq istiqbol sari ilgari surish, asoslab berish, muayyanlashtirish va izoxlab berishni ifodalaydi.

Reja - korxonaning ma'lum bir vaqt mobaynida amalga oshiruvchi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'zida aks ettiruvchi hujjatni ifodalaydi.

Rejalashtirish - balans, me'yoriy, iqtisodiy-matematik, statistik, omillar bo'yicha, ko'p variantli xisob-kitob usullaridan iborat.

Me'yor - belgilangan sifatdagi mahsulot birligi tayyorlash uchun sarflanuvchi xomashyo, material, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo'l ko'yilishi mumkin bo'lgan maksimal yoki minimal chegarasidir.

Me'yoriy - nisbiy kattalik bo'lib, asosan foizlar yoki koeffitsientlarda aks ettiriladi. U mehnat vositalari va predmetlaridan foydalanish darajasini, ularning xar bir maydon birligi, og'irlik birligi, xajm birligiga sarflaninshini ifodalab beradi.

Me'yor va me'yoriylar quyidagi asosiy guruhlar asosida ishlab chiqiladi:

- tirik mehnat xarajati me'yorlari;
- moddiy xarajat me'yorlari;
- ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish me'yorlari;
- mehnat vositalaridan foydalanish me'yorlari;
- korxonada sex asbob-uskunalarining loyiha quvvatiga chiqish vaqti me'yorlari.

Rejalashtirishning asosiy vazifalari quyidagilar:

- maqsadni belgilash;
- korxonada faoliyatining turli xil yo'nalishlari, iqtisodiyot va aholi uchun zarur bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishning iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofikligini asoslab berish;
- zarur moddiy-texnika asosini shakllantirish;
- moliyalashtirish manbalarini aniqlash;
- yakuniy natijalarning ijobiy bo'lishiga erishish.

Rejalashtirish tamoyillari:

- ilmiylik tamoyili;
- majmuaviylik tamoyili;
- proporsionallik tamoyili;
- uzluksizlik tamoyili;
- optimallik tamoyili;
- moslashuvchanlik tamoyili.

Rejalashtirish turlari:

- strategik rejalashtirish (10-15);
- uzoq muddatli rejalashtirish (3-5);

- qisqa muddatli rejalashtirish (1-3);
- joriy rejalashtirish (choraklar).

Rejalashtirish boshqarish jarayoni sifatida o‘z texnologiyasiga ega bo‘lib, bu texnologiya korxonaning rejalashtirilayotgan davrdagi maqsad va vazifalarini aniqlash, bajaruvchilarga muayyan vazifalarni belgilash, vazifalarning turi, kattaligi va muddatiga ko‘ra aniqlashtirish, shuningdek, ishlab chiqarish faoliyati natijasi - daromad yoki foyda olishni o‘z ichiga oladi. Bu vazifalarni bajarishda quyidagi omillar xisobga olinadi:

- ishlab chiqarish quvvatining mavjudligi va tuzilmasi;
- xodimlar soni, ixtisos tarkibi va malakasi;
- moliyaviy resurslar;
- aylanma mablag‘lar mavjudligi va unga bo‘lgan extiyojlar;
- ilmiy-texnik tadqiqotlar tuzilmasi va tayyorlik darajasi;
- mahsulotni sotish kanallari.

Rejalashtirish quyidagi talablarga javob bergan takdirdagina samarali va ishonchli xisoblanadi:

- rejalashtirishning xar bir elementi va bosqichi kat’iy ravishda asoslab berilishi;
 - rejadagi vazifaning aniq va o‘z vaqtida bajarilishi, ya’ni rejaning adresliligi;
 - reja bajarilishini doimiy va uzluksiz ravishda xisobga olish, nazorat qilish va unga zarur xollarda o‘zgartirishlar kiritish;
 - ichki va tashki muxitdagi o‘zgarishlarni ijobiy qabul qilish, shuningdek, korxonada faoliyatini ro‘y bergan o‘zgarishlarga mos ravishda o‘z vaqtida qayta tashkil qilish;
 - fan-texnika taraqqiyoti va xo‘jalik yuritishning ilg‘or tajribalariga tayanish.
- Rejalashtirishning xar bir turi o‘ziga xos xususiyatlarga ega bo‘lib, quyidagilardir:
- belgilangan rejalashtirish oralig‘ining aniqligi;
 - integratsiya va differentsiatsiya darajasi, shuningdek, rejalashtirilayotgan ko‘rsatkichlar miqdori;
 - ishlab chiqarish xarajatlari va natijalarini xisob-kitob qilish darajasining aniqligi;
 - rejani tayyorlovchilar va amalga oshiruvchilar o‘rtasidagi majburiyatlarni taksimlash tartibi.

Nazorat savollari

1. Strategiya tushunchasini ifodalab bering.
2. Strategiya mazmun va mohiyatini tushuntiring.

3. Strategiyaning asosiy elementlarini izohlab bering.
4. Korxonada strategiyasini ishlab chiqish nechta asosiy elementni o'rganishni talab qiladi? Tushuntiring.
5. Strategiyalar qanday xususiyatlarga ega?
6. Korxonani rivojlantirishning har qanday yo'nalishi bo'yicha strategik qarorlarni qabul qilishning qanday yo'nalishlari mavjud?
7. Rivojlanish strategiyasini tanlashga ta'sir qiluvchi qanday omillar mavjud?
8. Tashkiliy tuzilmalarni qurishning asosiy prinsiplari sanang.
9. Korxonaning yangi tuzilishini loyihalash bosqichida ikkinchi guruh mezonlaridan foydalanish tavsiya etiladi, ularni qanday guruhlarga bo'lish mumkin?
10. Rejalashtirish va reja nima?
11. Rejalashtirish tamoyillarini aytib bering.
12. Rejalashtirish kachon samarali va ishonchli sanaladi?

3. ISHLAB CHIQRARISH OMILLARI VA ISHLAB CHIQRARISH JARAYONI

3.1.Korxonaning ishlab chiqarish tizimi va uning asosiy elementlari

3.2.Korxonalarda ishlab chiqarishnu tashkil etish prinsiplari, turlari, shakllari va usullari

3.3.Optimal ishlab chiqarish hajmi va sotish

3.4.Mahsulot sifati

Kalit so'zlar: texnologik jarayon, mehnat jarayoni, ishlab chiqarish jarayoni, xizmat qilish jarayoni, tamoyil, ixtisoslashtirish hamkorlik, yiriklashtirish, kombinatsiyalashtirish.

3.1.Korxonaning ishlab chiqarish omillari:

- Asosiy fondlar (bino-inshoatlar, asbob-uskunalar, xizmat muddati bir yildan kam bo'lmagan inventarlar);
- Aylanma mablag'lar (xom-ashyo, yoqilg', energiya va b.)
- Ish kuchi
- Tadbirkorlik qobiliyati

Ishlab chiqarish — bu, jamiyat a'zolarining yashashi, mamlakatning rivoji, taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy boyliklarni yaratish *jarayonidir*.

Ishlab chiqarish jarayoni kompleks jarayon bo'lib, bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan **texnologik va mehnat** jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Texnologik jarayon – bu, mehnat buyumlari o'zgarishi (shakli, tashqi ko'rinishi, katta-kichiqi, agregatlik holati, tuzilishi va h.k.)ning natijasi bo'lib, tabiiy jarayonlarni ham o'z ichiga oladi. Bunday holda jonli mehnat ishtirok etmaydi (masalan, quritish - quyma, betonning qurishi, material yoki detallar moylangandan so'ng atmosfera sharoitida qurishi), lekin bu jarayon ma'lum darajada kishilar nazorati ostida olib boriladi.

Mehnat jarayoni – bu, jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, iste'mol qiymati yaratishga qaratilgandir.

Ishlab chiqarish jarayoni asosiy va yordamchi jarayonlarga bo'linadi. Shuningdek, har qanday asosiy jarayonni ham tarkibiy qismlarga bo'lish mumkin (mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni parallel va ketma-ket olib boriladi). Bunday qismlar asosiy mahsulotni tayyorlash bosqichi deyiladi (har qaysi bosqich texnologik jihatdan alohida ishlab chiqarish jarayonining bir qismini tashkil etadi). Ishlab chiqarish jarayonining bosqichsi bir-biridan qo'llaniladigan texnologik usullar, uskunalarning xarakteri va xodimlarning ixtisoslanishi bilan

farq qilinadi. Masalan, mashinasozlik korxonalarining asosiy jarayoni uchta bosqichdan iborat:

- Tayyorlash;
- qayta ishlash;
- yig‘uv.

Bosqichlar ayrim operatsiyalardan tashkil topadi.

Operatsiya o‘zgarimas ishlab chiqarish qurollari, mehnat predmetlari va ish joyida amalga oshiriladi. Buyumlarning shakli yoki mehnat buyumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o‘rinlarda ishchilar nazorati ostida o‘zgarishiga operatsiya deyiladi. Operatsiya ishlab chiqarish jarayonining bir qismidir.

Ishlab chiqarish jarayoni sanoat mahsulotini tayyorlashdagi rolga qarab, asosiy, yordamchi va xizmat qiluvchi jarayonlarga bo‘linadi.

Mehnat buyumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi asosiy jarayon deb ataladi. Bunday jarayonlarga mashinasozlik zavodlarida quyidagilar kiradi: tayyorlov bosqichsida – cho‘yanni vanrankalarda eritish, detallar quyish uchun qum qoliplarni tayyorlash; ishlov beradigan bosqichda – u mexanizmga asoslangan yoki issiqlik yo‘li bilan detallarga o‘ziga xos xususiyat, o‘lchov va sirtqi tomonga sifatli ishlov berish; payvandlashda – detallarni bir tugunga (uzelga) yig‘ish yoki tamomlangan buyumlar – mashina va ularning qismlarini va komplekt buyumlarni (podshipnik, elektromotor, asboblar) yig‘ish.

Yordamchi jarayonlar ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi va mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta‘minlaydi. Bularga quyidagilar kiradi: ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta‘minlash (shtamplar, modellar tayyorlash va ularni ta‘mirlash, charxlar va tiklash), ta‘mir bo‘yicha xizmat qilish (uskunalarni ta‘mirlash, modernizatsiya va turli xil uskunalarga joriy xizmat qilish), turli xil energiya (elektr energiya, bug‘, havo va h.k.)lar bilan ishlab chiqarish uchun xizmat qilish.

Xizmat qilish jarayoniga korxonalarining moddiy-texnika ta‘minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish va hokazolar kiradi.

3.2. Korxonada ishlab chiqarishni tashkil etish prinsiplari, turlari, shakllari va usullari

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etilishiga ko‘ra turlari:

- Donalab;
- Partiyali;
- Oqimli.

Energetika korxonalarini oqimli ishlab chiqarishga kiradi.

Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish tamoyillari

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil qilishda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

- ixtisoslashtirish;
- mutanosiblik;
- parallellik;
- bir tekis, ketma-ket yo‘nalish;
- uzluksizlik;
- bir me‘yoriylik;
- avtomatlashganlik;
- sinxronlash.

Bu tamoyillarning mohiyati quyidagilardan iborat.

Ixtisoslashtirish tamoyili. Ixtisoslashtirish – bu, ijtimoiy mehnat taqsimotining shakli bo‘lib, sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo‘yadi.

Mutanosiblik tamoyili. Ishlab chiqarish jarayonlarining mutanosibliigi shuni bildiradi, bunda hamma ishlab chiqarish bo‘limlari (asosiy va yordamchi sexlar, bu sexlar ichidagi uchastka va liniyalar, uskunalarning guruhi va ish joyi)ning ishlash qobiliyati (vaqt birligi ichida mehnat unumdorligining nisbati) bir-biriga o‘zaro aniq mos keladi.

Parallellik tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat, ya‘ni mahsulot tayyorlash bo‘yicha amalga oshiriladigan ish keng ko‘lamda tashkil qilinadi.

Bir tekis, ketma-ket yo‘nalish tamoyilini qo‘llash ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo‘l bilan o‘tishini aniqlashga yordam beradi (xomashyo va materiallarning kelib tushishidan tortib to tayyor mahsulot bo‘lib chiqqungacha va bu mahsulotlarni iste‘molchiga etkazib bergunga qadar). Bir tekis, ketma-ket yo‘nalishga erishish uchun sex maydonida apparat va uskunalarni oqilona joylashtirish lozim, bundan tashqari asosiy va yordamchi sexlarni zavod hududida to‘g‘ri joylashtirish asosida xomashyo va materiallarning qarshi harakatiga va qaytishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak.

Uzluksizlik tamoyili deganda, ishlab chiqarish jarayonida rejasiz to‘xtash, tanaffus bo‘lmasligi, ya‘ni uzluksiz ishlash tushuniladi.

Bir me‘yoriylik tamoyili o‘zaro bog‘liq bo‘lgan ishlab chiqarish bo‘limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

Avtomatlashganlik tamoyili. Bu tamoyil ishlab chiqarish jarayonlarining operatsiyalarini maksimal avtomatik ravishda, ya'ni ishchilarning bevosita qatnashmasligi yoki ularning nazorati ostida bajarilishini talab etadi. Ishlab chiqarish jarayonining ayrim operatsiyalarini yuqori darajada avtomatlashtirish ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirishning dastlabki asosiy sharti bo'lib, avtomatik potok liniyalarini yaratishga qadar amalga oshirilishi lozim. Bu tamoyil faqat texnologik jarayonlarda qo'llanilmay, balki ularni texnikaviy tayyorlash, nazorat qilish, tartibga solish, xizmat ko'rsatish kabi ishlarni bajarishda ham keng qo'llaniladi.

Sinxronlash tamoyili. Ishlab chiqarish jarayonini sinxronlash faqat uzluksiz ishlab chiqarish hamda ko'proq avtomatik ishlab chiqarishning xarakterli xususiyatidir. Ishlab chiqarish jarayonini sinxronlash deganda quyidagilar tushuniladi:

- operatsiyalarni bajarishga ketgan vaqt sarfi (operativ vaqt)ning teng bo'lishi;
- mehnat buyumlarini operatsiyalararo va liniyalararo transportirovka qilish uchun ketgan vaqt sarfining teng bo'lishi;
- ish joyiga xizmat ko'rsatish va ishchilarning dam olishi bo'yicha operativ ishlardagi tanaffuslarning tengligi;
- mehnat buyumlarining potokdagi harakatini tashkil etish paytida operatsiyalar tugashi bilan ularni transportirovka qilishning boshlanadigan vaqtning bir-biriga mos kelishi.

Ushbu to'rt shartdan hatto bittasiga rioya qilinmasa ham ishlab chiqarish jarayoni ozmi-ko'pmi sinxronlashmaydi.

Korxonalarni rivojlantirish va joylashtirish masalasining qo'yilishi va yechimi umumiy holda bitta hisob doirasida quyidagi ko'rsatkichlarni aniqlashga olib keladi:

- yangi korxonalarining joylashishi;
- korxonani ixtisoslashtirish va yiriklashtirish ko'rsatkichlari;
- tarmoqning rivojlanish sur'ati, shu tarmoq mahsuloti bilan milliy iqtisodiyot talabini qondirish darajasi, xom ashyo, materiallar, butlovchi va tayyor buyumlar yetkazib beruvchi hamkorlashgan bog'lanishlar sxemasi;
- tarmoqning umumxo'jalik resurslariga bo'lgan ehtiyoj hajmi, shu tarmoq uchun xususiy resurs ehtiyojlari hajmi va boshqa ko'rsatkichlar.

Energetika korxonasi ixtisoslashgan korxonalar hisoblanadi.

Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, uning turlari va samaradorligi.

Ishlab chiqarishni **ixtisoslashtirish deb**, ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xalq xo'jaligining turli tarmoqli korxonalarini o'rtasidagi, shuningdek

tarmoqlar va korxonalar ichidagi ijtimoiy mehnat taqsimoti shakllariga aytiladi. U korxonalarda muayyan turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni bir yerga to'plashni ko'zda tutadi.

Ixtisoslashtirishning quyidagi asosiy shakllari mavjud: tarmoq va korxonalar bo'yicha ixtisoslashtirish; korxonalar ichida ixtisoslashish; tarmoq bo'yicha ixtisoslashish, bunda korxonalar yoki bo'limlar shu tarmoqning o'ziga taalluqli bo'lgan tuzilishi, texnologiyasi va materiallari jihatidan bir-biriga o'xshash bo'lgan mahsulotlarni ishlab chiqaradi.

Korxonalar bo'yicha ixtisoslashishda korxonalar o'z mahsulotining ma'lum chegaralangan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'ladi. Korxonalar ichida ixtisoslashishda korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish 4 shaklda rivojlanadi:

- buyum jihatidan ixtisoslashishda korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi. Masalan: traktorlar, avtomobillar, dastgohlar va h.k.;
- detal jihatidan ixtisoslashishda korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi. Masalan: reduktorlar, podshipniklar, tishli g'ildirak va h.k.;
- texnologik jihatdan ixtisoslashishda korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi. Masalan: detal quyish, shtamplash va h.k.;
- yordamchi ixtisoslashgan korxonalar. Bular jumlasiga po'lat quyish, temirchilik, asbob-uskuna ishlovchi korxonalar kiradi.

Buyum jihatidan ixtisoslashish bular ichida eng ko'p tarqalgan shaklidir.

Ishlab chiqarish hamkorligi, uning turlari va iqtisodiy samaradorligi.

Hamkorlik deb, ma'lum bir murakkab mahsulotni birgalashib tayyorlaydigan maxsus ixtisoslashgan korxonalar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalarining o'rnatilishiga aytiladi. Odatda, hamkorlik bo'yicha yarim fabrikatlar, detallar va komplekt buyum yetkazib beriladi. Korxonaning ixtisoslashtirish darajasi qanchalik tor bo'lsa, uning boshqa korxonalar bilan ishlab chiqarish aloqalari shunchalik keng bo'ladi.

Ishlab chiqarish hamkorligini rivojlantirish mahsulot ishlab chiqaruvchi bosh korxonalar va ularga kerakli narsalarni yetkazib beruvchi korxonalar tomonidan

tuzilgan hamma xo‘jalik shartnomalarini to‘la - to‘kis jiddiy ravishda bajarishga bog‘liqdir.

Ishlab chiqarish hamkorligining quyidagi turlari mavjud:

- buyum hamkorligi, bunda bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni, masalan: samolyot yig‘ish uchun akkumulyator, radiator, ovoznigor (priyomnik) yetkazib beradi;
- detal bo‘yicha hamkorlik, bunda bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig‘ish birikmalirini yetkazib beradilar;
- texnologik hamkorlikda bitta korxonaga boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovar (quyma, upakovka, shtampovka) larni yetkazib beradi.
- tarmoqlararo hamkorlik. Bunda har xil sanoat tarmog‘iga tegishli ikkita korxonaga hamkorlik qiladi. Masalan: samolyotsozlik korxonasi ovoznigor korxonasi bilan hamkorlik qiladi.
- tarmoq ichidagi hamkorlik. Bunda bir sanoat tarmog‘iga tegishli ikkita korxonaga o‘rtasida hamkorlik o‘tkaziladi. Masalan: samolyotsozlik korxonasi samolyotga motor ishlab beruvchi korxonaga bilan hamkorlikda bo‘ladi.
- rayonlararo hamkorlik. Bunda har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o‘zaro hamkorlikda bo‘ladilar.
- rayon ichidagi hamkorlik. Bunda bitta rayonda joylashgan ikkita korxonaga orasida hamkorlik o‘rnatiladi.

Ishlab chiqarishning hamkorlik qilish darajasi sotib olingan detallar, yarim fabrikatlar vabutlovchi buyumlarning korxonaga mahsuloti to‘la tannarxiga nisbati shu korxonaga bilan hamkorlik qilayotgan korxonalar soni bilan tavsiflanadi. Bu ikkala ko‘rsatkich o‘zaro bir-biri bilan bog‘liq, chunki korxonaga qancha ko‘p korxonalar bilan hamkorlik qilsa, uning ishlab chiqarayotgan mahsulot tannarxida tayyor holda sotib olinayotgan detallarva yarim fabrikatlar nisbati shunchalik ko‘payadi. Bu esa mahsulot tannarxining pasayishiga va sifatining oshishiga olib keladi.

Ishlab chiqarishni *yiriklashtirish* va *kombinatsiyalashtirish*.

Ishlab chiqarishni **yiriklashtirish deb**, bir necha turdagi ishlab chiqarishlarni bir yirik korxonada jamlashga aytiladi. Yiriklashgan korxonalarda asosiy ishlab chiqarish bilan birgalikda yordamchi ishlab chiqarish ham mavjuddir.

Yordamchi ishlab chiqarish asosiy ishlab chiqarish uchun bo‘lgan asbob - uskuna, energiya turlari bilan, zarur bo‘lganda dastgohlarni ta‘mirlash va tuzatish uchun xizmat qiladi. Masalan: asbobsozlik, moslama, energiya ishlab chiqarish

sexlari hamda mexanik ta'mirlash sexlari kiradi. Ishlab chiqarishni yiriklashtirishning asosiy maqsadi murakkab, juda katta hajmga ega bo'lgan va ishlab chiqarishda uzoq davr hukm surmaydigan mahsulotlarni yetkazib berishdan iborat. Masalan: samolyotsozlik, kemasozlik va h.k.

Yiriklashgan ishlab chiqarishning foydali tomonlari:

- ishlab chiqarish jarayonlarining birgalikda ishlashi bunday korxonalarda har qanday murakkab mahsulotning qisqa vaqt ichida ishlab chiqarilishini ta'minlaydi;
- mavjud asosiy ishlab chiqarish fondlari samarali ishlatiladi. Chunki katta mehnat hajmi ishlab chiqarishda ishni bir kecha-kunduzda bir necha smenada tashkil qilinishiga shart-sharoit yaratadi;
- asosiy materiallar samarali ishlatiladi, chunki asosiy ishlab chiqarishning chiqindisidan xalq uchun keng iste'mol mollarini ishlab chiqarishga imkoniyat yaratiladi.

Ishlab chiqarish yiriklashtirilgani sari ishlab chiqarishni boshqarish va unga xizmat ko'rsatish sohasidagi umumiy xarajatlar mahsulot ishlab chiqarishning ko'payishiga nisbatan kamroq darajada ortadi, bu ularni tejab qolishga olib keladi.

Kamchiligi:

- yirik korxonalarni loyihalash, qurish, ishga tushirish juda ko'p vaqt talab qiladi;
- bunday korxonalarni qurishga va uni ishga tushirishga sarflanadigan mablag'lar uzoq vaqtdan keyin o'zini qoplaydi.

Kombinatsiyalashtirish deb bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishiga aytiladi. Kombinatsiyalashtirish natijasida kombinatlar paydo bo'lib ular 3 xil bo'ladi:

- xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar. Masalan: metallurgiyakombinati, bunda cho'yan, po'lat va prokat ishlab chiqarish jarayonlari ketma-ket bajariladi;
- xomashyoni kompleks tarzda qayta ishlash, bu asosan neft, kimyo kombinatlari va rangli metallarni qayta ishlash kombinatlarini tashkil qilishda qo'llaniladi;
- bir korxonaning ishlab chiqarishdagi chiqindilari ikkinchi korxonaga uchun xomashyo sifatida ishlatiladi. Masalan: yog'ochsozlik korxonalaridan

chiqadigan qirindi va qipiqlardan karton va qipiq plitalar ishlab chiqaradigan korxonalar.

Kombinatsiyalashgan korxonalarining foydali tomoni:

- ular eng yuqori mehnat unumdorligiga ega bo'ladi, chunki ularda mehnatni mexanizatsiyalashtirish keng ko'lamda qo'llaniladi.
- korxonalarining omborlarida xomashyo zaxiralari deyarli ko'p bo'lmaydi.
- bunday korxonalarda yuklarni tashish uchun o'zi yurar transport vositalaridan foydalanishga ehtiyoj bo'lmaydi, chunki barcha mehnat buyumlarini bir ish joyidan boshqa ish joylariga uzatish jarayonlari avtomatik ravishda bajariladi

3.3. Optimal ishlab chiqarish hajmi va sotish

Korxonada optimal ishlab chiqarish xajmining asosiy g'oyasi shundan iboratki, korxonalar xaridorlar talabiga javob beradigan (yoki bu talabdan oshib ketadigan maxsulotlarni yaratadi va shu bilan birgalikda xaridorlar bahoning oqilona asoslanganligiga ishoniriladi). Korxonalar sifatli xizmat ko'rsatishda tavsiflash jalb etilishi, qadriyatlarini inobatga olgan xolda raqobatchilarga nisbatan kamroq xarajatlar bilan tovarni ishlab chiqaradi. Optimal ishlab chiqarishni muvaffaqiyatli qo'llanayotgan korxonalar bir paytda xarajatlarni ham kamaytiradi va tovarlarga qo'shimcha belgilar beradi, ularni yangi turini yaratishni ham boshqaradi. Ushbu optimal ishlab chiqarish xajmini uzoq davrida qo'llayotgan sanoat korxonalaridan biri Toyota Motor Co. Bu korxonalar mahsulot sifati juda ham yuqori va ishlab chiqarish xarajatlari raqobatchilarga nisbatan eng kam. U oldin keng doiradagi xaridorlarga juda sifatli va arzon avtomashinalarni tavsiya qilardi. Keyinchalik bu korxonalar nufuzli avtomobillar bozoriga kirib kelishni qaror qildi.

Bu korxonalarining optimal ishlab chiqarish hajmi va sotishning muvaffaqiyatli strategiyalari:

1) Yuqori sifatli avtomobillarni kam xarajat bilan ishlab chiqarish tajribasini nufuzli mashinalar ishlab chiqarish jarayoniga joriy etish va raqobatchilarga nisbatan (Mercedes va BMW) xarajatlarni tushirish.

2) Mahsulot bahosini raqobatchilarga nisbatan pasaytirish (Mercedes va BMW) o'z modellarini 40-75 ming dollarga sotadigan bo'lsa, Toyota o'z modellarini 38-42 ming dollarga tavsiya qilgan va raqobatchi korxonalarining xaridorlarini ko'p qismini o'ziga jalb qilib oldi.

3) An'anaviy sotish tizim bilan bog'liq bo'lmagan dillerlar tizimini vujudga keltiruvchi va mijozlarga shaxsiy munosabat va xizmat ko'rsatishni ta'minladi.

Ushbu optimal ishlab chiqarish hajmi va sotishda asosan korxonalar kamchiliklarni chetda qoldirib afzalliklarni birlashtiradi.

3.4.Mahsulot sifati

Mahsulot sifati - maqsadga muvofiq muayyan ehtiyojlarni qondirish uchun yaroqliligini aniqlaydigan mahsulot xususiyatlarining to'plami. U ma'lum bir vaqtga o'rnatiladi va yanada ilg'or texnologiyalar paydo bo'lishi bilan o'zgaradi.

Zamonaviy ishlab chiqarish sharoitida mahsulot sifati korxonada samaradorligi va foydaliligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, shuning uchun unga doimiy e'tibor berish kerak.

Mahsulot sifatini va uni yaxshilashni boshqarish uchun sifat darajasini baholash kerak. Mahsulot sifatini yaxshilashning maqsadga muvofiqligini aniqlashda sifat ko'rsatkichlarini hisobga olish kerak. Korxonada xarajatlari hajmi uning individual ko'rsatkichlari sifatini oshirishga bog'liq, shuning uchun sifatni yaxshilashni rejalashtirishda korxonaning moliyaviy va ishlab chiqarish imkoniyatlarini hisobga olish kerak. Xuddi shu ko'rsatkichlar ishlab chiqarilgan mahsulotga qarab korxonada uchun har xil ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Mahsulot sifat ko'rsatkichi sifat jihatidan ma'lum bir mulkning namoyon bo'lish darajasini raqamli ravishda tavsiflaydi. Mahsulot sifati - sifat jihatidan hisoblanadigan xususiyatlar to'plami. Umumiy qabul qilingan tasniflash o'nta ko'rsatkichdir.

1) Belgilangan ko'rsatkichlar - mahsulotlardan maqsadga muvofiq foydalanishning foydali ta'sirini tavsiflaydi va tayyor mahsulot hajmini aniqlaydi.

2) Ishonchlilik ko'rsatkichlari - mahsulotning ishonchliligi, saqlanishi, mustahkamligi va mustahkamligi. Baholangan mahsulotlarning xususiyatlariga qarab, ishonchlilikni tavsiflash uchun barcha 4 va ko'rsatilgan ba'zi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

3) Texnologik ko'rsatkichlar mahsulot ishlab chiqarish va ta'mirlashda yuqori mehnat unumdorligini ta'minlash uchun dizayn va texnologik echimlarning samaradorligini tavsiflaydi. Ishlab chiqarishni texnologik tayyorlash, mahsulotni ishlab chiqarish va ishlatish jarayonida ommaviy ishlab chiqarish, materiallar, mablag'lar, mehnat va vaqt xarajatlarini oqilona taqsimlashga erishish mumkin.

4) Standartlashtirish va birlashtirish ko'rsatkichlari - mahsulotlarni standart, birlashtirilgan va original komponentlar bilan to'yinganligi. Asl mahsulotlar qancha kam bo'lsa, ishlab chiqaruvchi ham, iste'molchi uchun ham shuncha yaxshi bo'ladi.

5) Ergonomik ko'rsatkichlar - insonning mahsulot bilan o'zaro munosabati va mahsulotni ishlatishda namoyon bo'ladigan insonning gigienik, antropometrik, fiziologik xususiyatlari to'plami.

6) Estetik ko'rsatkichlar - ma'lumotning ekspressivligini, shaklning ratsionalligini, kompozitsiyaning yaxlitligini, mahsulotni taqdim etishning mukammalligini va barqarorligini tavsiflaydi.

7) Tashish qobiliyatining ko'rsatkichlari - mahsulotlarning transportga moslashishini anglatadi.

8) Patent huquqi ko'rsatkichlari - mahsulotlarning patent sofligini tavsiflaydi va raqobatdoshlikni aniqlashda muhim omil hisoblanadi.

9) Ushbu mahsulotlarni ishlab chiqarish ekologik xavfli bo'lmaganda, odatda, masalan, televizorlar, kompakt-disklar mavjud bo'lganda atrof-muhit ko'rsatkichlari umuman bo'lmasligi mumkin. Bu mahsulotni ishlatish yoki iste'mol qilish paytida yuzaga keladigan zararli atrof-muhit ta'sirining darajasi.

10) Xavfsizlik ko'rsatkichlari - xaridor va texnik xizmat ko'rsatadigan xodimlarning xavfsizligi xususiyatlarini tavsiflaydi, ya'ni ular mahsulotlarni o'rnatish, texnik xizmat ko'rsatish, ta'mirlash, saqlash, tashish, iste'mol qilish paytida xavfsizlikni ta'minlaydi.

Sifat sohasidagi ilg'or mahalliy va xorijiy korxonalarining zamonaviy siyosati uning o'zaro bog'liqligi va korxonaning umumiy siyosatidan ajralmasligidadir. Tovar sifatini oshirish strategiyasi korxonaning strategiyasining ajralmas qismidir.

Nazorat savollari

1. Ishlab chiqarish jarayoni tushunchasi va mohiyati.
2. Korxonaning ishlab chiqarish tizimi va uning asosiy elementlari nimalardan iborat?
3. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish tamoyillarini sanang.
4. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish deb nimaga aytiladi?
6. Ixtisoslashtirishning asosiy shakllari qaysilar?
7. Ishlab chiqarishni yiriklashtirish deb nimaga aytiladi?
9. Yiriklashtirishning afzalliklari va kamchiliklari?
10. Kombinatsiyalashtirish deb nimaga aytiladi?
11. Optimal ishlab chiqarish xajmi va sotish afzalliklari.
12. Mahsulot sifatiga tushuncha bering.

4. ENERGETIKA KORXONALARINING ASOSIY FONDLARI VA ISHLAB CHIQUARISH QUVVATLARI

4.1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

4.2. Asosiy fondlar amortizatsiyasi va emirilishi

4.3. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni ko'rsatkichlari

4.4. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni yaxshilash yo'nalishlari

Kalit so'zlar: Asosiy fondlar, amortizatsiya, lizing, jismoniy eskirish, ta'mirlash sikli ma'naviy eskirish, o'rtacha yillik qiymat

4.1. Asosiy ishlab chiqarish fondlarning iqtisodiy mohiyati va ahamiyati

Asosiy fondlar korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi. Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni amortizatsiya deb, ushbu jarayonda to'plangan mablag'lar amortizatsiya ajratmalari deb ataladi.

Iqtisodiy maqsadlariga ko'ra, asosiy fondlar ishlab chiqarish va noishlab chiqarish fondlariga taqsimlanadi. Asosiy ishlab chiqarish fondlariga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish binolari (sexlarning ishlab chiqarish korpuslari, depolar, garajlar, omborxonalar, ishlab chiqarish xonalari va laboratoriyalar);
- inshootlar (nasos stansiyalar, tunnellar, ko'priklar va h.k.);
- har xil energiya, suyuq va gazsimon moddalar uzatadigan uzatuvchi uskunalari;
- mashinalar va asbob-uskunalar (energiyani, suyuq va gazsimon moddalarni ishlash va almashtirishga mo'ljallangan kuch mashinalari, generatorlar va gazogeneratorlar, elektrogeneratorlar, bug' qozonlari, havo kompressorlari);
- ishchi mashinalar va uskunalari (dastgohlar, presslar, konveyerlar va boshqa turli yordamchi asbob-uskunalar);
- o'lchov va tartibga soluvchi asboblari (laboratoriya asboblari, hisoblash mashinalari, kompyuterlar);
- transport vositalari;
- foydalanish muddati bir yildan kam bo'lmagan va qonunchilikda belgilab qo'yilgan qiymatlardagi asbob va ishlab chiqarish inventarlari.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo'lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni bilan birgalikda korxonaning *ishlab chiqarish apparati* deb ataladi.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonida bajaradigan vazifasiga qarab aktiv va passiv fondlarga bo‘linadi. Faol ishlab chiqarish fondlari mehnat bo‘yumlarining tayyor mahsulotga aylanishida bevosita qatnashadi. Quvvat mashinalari va uskunalar, generatorlar, transformatorlar, ishchi mashina va uskunalar, tartibga soluvchi asboblari, texnologik liniyalar, mehnat qurollari.

Sust fondlar ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi, lekin ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda muhim vazifani bajaradi, mehnatkashlarning mehnat qilishlari uchun zarur shart-sharoitlar yaratib beradi (binolar, inshootlar, jihozlar va h.k.).

Noishlab chiqarish asosiy fondlari korxonada asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi bo‘lib, o‘z qiymatini tayyor mahsulotga o‘tkazmaydi. Bularga korxonada balansida turuvchi turar joy, oshxona, profilaktoriy, klub, bolalar bog‘chasi va yaslilar, sport-sog‘lomlashtirish markazlari va h.k. kiradi.

Ishlab chiqarish miqyosining oshishi natijasida korxonada shartnoma asosida o‘ziga kerakli asosiy fondlarni yollaydi va ular ijaraga olingan hisoblanadi. Ijaraga oluvchi va ijaraga beruvchi o‘rtasidagi mulk munosabatlari *lizing* deb ataladi.

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlari aktiv qismi ulushi qanchalik yuqori bo‘lsa, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar miqdori shunchalik katta bo‘ladi. Mashina va uskunalarni ishlatish muddati qanchalik yuqori bo‘lsa, korxonaning ishlab chiqarish quvvati shunchalik past bo‘ladi. Mahsulotlar sifati pasayadi, bekor turib qolishlar va talafotlarga payadi.

Xo‘jalik amaliyotida asosiy fondlar *natural va qiymat* ko‘rinishida hisobga olinadi. Natural baholash ishlab chiqarishni texnik jihatdan qayta qurollantirish va zamonaviylashtirish, asbob-uskunalarini ta‘mirlash grafiklarini tuzish, ta‘mirlash vositalariga bo‘lgan ehtiyojni aniqlash imkonini bersa, qiymat bo‘yicha baholash - asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish va rejalashtirish, ularning mavjud hajmini aniqlash, amortizatsiya hajmini belgilash, asosiy fondlar va ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasini tahlil qilish imkonini beradi.

Asosiy fondlarni baholashning quyidagi usullari mavjud:

- **boshlang‘ich qiymatga** - asosiy vositalarni sotib olish uchun sarflangan xarajatlar, yetkazib berish, o‘rnatish kabi pul xarajatlarning jami kiradi. Dastlabki baho asosiy fondlarning foydalanishga topshirgan paytda hisobga olingan dastlabki muvozanat narxini ko‘rsatadi. Misol. Generator 150000 so‘mga sotib olindi. Uni korxonaga yetkazib berish uchun 10000 so‘m, o‘rnatish uchun 20000 so‘m sarflandi. Generatorlarning dastlabki to‘la narxi - 180000 so‘mga teng.

$$150000 + 10000 + 20000 = 180000 \text{ so‘m}$$

- **tiklangan qiymati** - asosiy fondlar yoki ularning biron-bir qismini (binolar, qurilmalar, mashinalar, ishlab chiqarish uskunalarini) hozirgi paytdagi inflyatsiya va

boshqa omillarni hisobga olgan holda baholash. Baholashning bu usuli obyektning bugungi kunda qancha turishini ko'rsatadi. Misol: Transformator 2005 - yilda 300000 so'mga sotib olingan, xuddi shunday transformator 2007 - yil yanvar oyida 270000 so'mga sotib olindi. Ikkita transformator muvozanat qiymati 570000 so'mni tashkil qiladi. 2007 - yil yanvar oyida ikkala transformator tiklangan narxi 540000 so'm, chunki shu transformator hning bahosi 270000 so'mni tashkil qilgan edi. Bu baho asosiy fondlarning ma'naviy eskirganligini va yeyilganligini hisobga olmaydi.

- **qoldiq qiymat** - asosiy fondlarning eskirishini inobatga olgan holda, birlamchi va qayta tiklash qiymatlari o'rtasidagi farqdir.

Misol: Transformatorning narxi 50000 so'm, ishlash davri 8 yil u 5 yil ishlab chiqarishda bo'lgan. Transformatorning qoldiq qiymati - 18750 so'mni tashkil qiladi. Transformatorning amortizatsiya ajratmasi $50000/8 = 6250$ so'm. 5 yil davomida 31250 so'mlik qiymatini tayyor mahsulotga o'tkazgan $6250 \cdot 5 = 31250$ so'm. Qoldiq qiymat $50000 - 31250 = 18750$ so'm.

Asosiy vositalarning korxonalar balans va hisobotlarida aks ettiriluvchi, hisobga olish qiymati *balans qiymati* deb ataladi. Asosiy vositalarning qoldiq qiymatini asosiy vositalar balans qiymatidan eskirish so'mmasini ayirib topish mumkin. Asosiy fondlarning tugatilish qiymati bu - ishlab chiqarishdan chiqarilgan (tugatilgan, yo'q qilingan, lom) qiymatidir. Iqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblash uchun asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati hisoblanadi.

$$F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12},$$

bu yerda

$F_{o'r}$ - asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati;

$F_{y.b}$ - asosiy fondlarning yil boshiga qiymati (balans);

F_k - kiritilgan asosiy fondlar qiymati;

F_{ch} - fondlarning tugatilish, ishlab chiqarishdan chiqarilish qiymati;

n_1 - asosiy fondlarni kiritilgandan boshlab oylar soni;

n_2 - asosiy fondlarni chiqarilgandan boshlab oylar soni.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori 2016 yil 22 dekabr, PQ-2692-son

Sanoat tarmoqlari korxonalarining jismoniy ishdan chiqqan va ma'naviy eskirgan mashina-uskunalarini jadalyangilash, shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida

Korxonalarda zamonaviy va jahon darajasida muvaffaqiyatli sinovdan o'tgan texnologiyalarni ildam sur'atlar bilan o'zlashtirish, mamlakatimiz korxonalarini tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning raqobatdoshligini yanada oshirish, shu asosda sanoat tarmoqlarining barqaror rivojlanishini va

eksport salohiyatining o'sishini ta'minlash, shuningdek, energiya samaradorligi va energiya tejamkorligi standartlarining iqtisodiyotga faol tatbiq etilishini ta'minlash.

4.2. Asosiy fondlar amortizatsiyasi va emirilishi

Asosiy fondlar jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirishi mumkin.

Jismoniy (moddiy) eskirish - asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda qatnashishi natijasida yo'qotishi va tabiiy eskirishida yuzaga keladi.

Ma'naviy eskirish - asosiy fondlarning qadrsizlanishi yoki texnik jihatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo'qotishidir. Ma'naviyeskirish 2 xilko'rinishgaega:

- asosiy fondlarularning ishlab chiqarish qiymatlari pasayishi natijasida qadrsizlanadi.
- Asosiy fondlar fan-texnika taraqqiyoti ta'siri ostida yanada samaraliroq fondlarning paydo bo'lishi natijasida qadrsizlanadi.

Asosiy fondlarni qayta ishlab chiqarish, ya'ni jismoniy va ma'naviy jihatdan eskirgan asosiy fondlarning o'rnini iqtisodiy to'ldirish uchun korxonada bu vositalar qiymatidan amortizatsion ajratmalarni ayirib tashlaydi hamda bu ajratmalar keyinchalik xarajatlar sifatida mahsulot tannarxiga kiritiladi.

$$N_a = \frac{F_b - F_{ch}}{T_a * F_b} \cdot 100,$$

bu yerda

N_a -to'liq qayta tiklash uchun yillik amortizatsiya me'yori,%;

F_b –asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati, so'm;

T_a – asosiy fondlarning me'yoriy xizmat vaqti, yil.

Yillik amortizatsiya ajratmalari (A_a) miqdori quyidagicha aniqlanadi.

$$A_a = \frac{F_b + T_k + M - F_{ch}}{T_a},$$

bu yerda

T_k – xizmat muddati davomida kapital ta'mirlashga sarflangan xarajatlar;

M – modernizatsiya qilishga sarflangan xarajatlar.

Amortizatsiya mablag'lari asosiy fondlarni to'liq qayta tiklash (renovatsiya), kapital ta'mirlash va uskunalarni modernizatsiya qilish uchun alohida ravishda yo'naltiriladi. Shu sababli, amortizatsiya me'yori ikki qismdan - fondlarni renovatsiya qilish ($N_{t,t}$) hamda kapital ta'mirlash va modernizatsiya qilish ($N_{k,t}$)dan iborat.

Birinch holda:

$$N_{t,t} = \frac{F_b - F_{ch}}{T_h * F_b} * 100\%,$$

bu yerda

T_h - asosiy fondlarning haqiqiy xizmat qilish vaqti, yil.

Ikkinchi holda:

$$N_{k.t} = \frac{T_k + M}{T_h * F_b} * 100\%$$

Ishlab chiqarish jarayonida asosiy fondlar asta-sekinlik bilan eskirishi sababli, ularning ish qobiliyatini ta'mirlash orqali tiklash zaruriyati tug'iladi. Asosiy fondlarni ta'mirlash kapital, o'rta va joriy turlarga bo'linadi. Bino va inshootlarni ta'mirlash o'z mazmuni, talab qilinuvchi muddat va mablag'lariga ko'ra mashina va uskunalarni ta'mirlashdan farq qiladi.

Mashina va uskunalarni **kapital ta'mirlashda** ular to'liq qismlarga bo'linadi va eskirgan qismlar almashtiriladi. Uskunalarni ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat **ta'mirlash sikli** deb ataladi. Mashina va uskunalar mahsus zavodlarda ta'mirlanadi.

O'rtacha ta'mirlash – texnik mazmuni, murakkabligi, bajariladigan ish hajmi va davriyligiga ko'ra, kapital ta'mirlashdan farq qiladi hamda sarflanuvchi mablag', vaqt va kuchni nisbatan kamroq talab qiladi. Bu jarayon korxonaning o'zida amalga oshiriladi.

Joriy ta'mirlashda, asosan, asbob-uskunalar tozalanadi, moylanadi, tekshiriladi, mayda kamchiqliklari bartaraf qilinadi, ya'ni uskunalarining foydalanishga doimiy tayyorligi ta'minlanadi.

4.3. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni ko'rsatkichlari

Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishning ikki guruhi mavjud:

Birinchi guruh – **umumlashtiruvchi va qiymat** ko'rsatkichlari bo'lib, ular asosiy fondlarning turli guruhlarini dinamika va statikada baholash, tahlil qilish, zaxiralarni aniqlash va bashorat qilish imkonini beradi. Bunday ko'rsatkichlarga fond sig'imi, fond qaytimi, fond rentabelligi va boshqalar kiradi.

Ikkinchi guruh- **xususiy va natural** ko'rsatkichlar bo'lib, ko'proq, asosiy ishlab chiqarish fondlarining faol qismi- ishchilar, mashina va asbob-uskunalaridan foydalanish bilan bog'liq.

Ko'rsatkichlarning bu guruhi tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan **ekstensiv** foydalanish koeffitsienti, ulardan vaqt bo'yicha foydalanish darajasi;
- asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan **intensive** foydalanish koeffitsienti, ulardan quvvat bo'yicha foydalanish darajasi;
- asosiy ishlab chiqarish fondlaridan **integral** foydalanish koeffitsienti, barcha ekstensiv va intensive omillardan birgalikda foydalanish.

Ekstensiv koeffitsient – dastgohlarning bir davr ichida (oy, yil) haqiqiy ishlagan vaqtini rejalashtirilgan vaqtga nisbati bilan aniqlanadi.

$$K_{eks} = \frac{t_{haq}}{t_{rej}},$$

bu yerda

t_{haq} - haqiqiy foydalanilgan vaqt; soat

t_{rej} - rejaga asosan foydalanish muddati; soat

Asbob-uskunalarining ekstensiv ko'rsatkichini yaxshilash uchun ularning smenali koeffitsientini oshirish, smenalar orasida bekor turib qolishlarga barham berish, dastgohlarni ta'mirlash vaqtini qisqartirish, mehnat intizomini mustahkamlash va boshqa tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Uskunalarining **smenalik koeffitsienti** – sutka davomida mashina-smenalarning o'rnatilgan uskunar umumiy soni yoki ishchi o'rinlariga nisbatidir. U quyidagicha aniqlanadi:

$$K_{sm} = \frac{MS}{A_{u.s}},$$

bu yerda

MS – sutka davomida haqiqiy ishlagan mashina-smenalar yig'indisi;

$A_{u.s}$ – o'rnatilgan asbob-uskunalarining umumiy soni.

Uskunalarining smenalilik koeffitsientini aniqlashning yana bir yo'li bo'lib, unga ko'ra korxonalarining bir emas, ikki yoki uch smenada ishlashi va bunda uskunalarining barchasidan ham to'liq foydalanilmasligi ko'zda tutiladi. Masalan: sexda 300 dona uskuna o'rnatilgan bo'lib, birinchi smenada 270 tasi, ikkinchi smenada esa 220 tasi ishlagan. Uskunalarining smenali koeffitsienti $1,63 (270+220)/(300)$ ni tashkil qiladi.

Intensiv koeffitsient - ma'lum bir vaqt ichida haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini bildiradi. U haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot qiymatini rejalashtirilgan mahsulot qiymatiga nisbati bilan aniqlanadi.

$$K_{int} = \frac{ICH_{haq}}{ICH_{rej}},$$

bu yerda

ICH_{haq} - haqiqiy ishlab chiqarilgan mahsulot miqdori;

ICH_{rej} - mahsulot ishlab chiqarish rejasi.

Dastgohlardan **integral foydalanish koeffitsienti** uskunadan intensiv va ekstensiv foydalanish koeffitsientlarining ko'paytmasi orqali aniqlanib, uning vaqt va quvvat bo'yicha band bo'lishini majmuaviy tavsiflaydi.

$$K_{integr} = K_{eks} * K_{int}.$$

4.4. Asosiy ishlab chiqarish fondlardan foydalanishni yaxshilash yo‘nalishlari

Korxonada asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo‘nalishlari sifatida quyidagilarni ko‘rsatish mumkin:

- Smena davomida uskunalar bekor turib qolishini qisqartirish va uning oldini olish;
- uskunalarning smenalik koeffitsientini oshirish;
- bekor turuvchi uskunalarni qisqartirish va tugatish;
- ta‘mirlash va profilaktika tadbirlarini o‘z vaqtida va sifatli ravishda amalga oshirish;
- uskunalarni ekspluatatsiya qiluvchi xodimlar malakasini oshirish;
- ishlab chiqarishni tashkil etish va resurslar bilan ta‘minlashni yaxshilash.

Asosiy ishlab chiqarish fondlari hajmi va ulardan foydalanish darajasi korxonaning *ishlab chiqarish quvvati* kattaligini belgilaydi.

Ishlab chiqarish quvvati ma‘lum bir vaqt davomida ilg‘or texnologiyalardan foydalanib, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg‘or sharoitlarida ishlab chiqarish mumkin bo‘lgan mahsulotlarning darajasidir.

Ishlab chiqarish quvvati ishlab chiqarilayotgan mahsulot nomenklaturasi hamda xizmat ko‘rsatish doirasini hisobga olgan holda aniqlanadi. Ishlab chiqarish quvvati sifatli mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha salohiyat imkoniyatlarini ifodalaydi.

Bozor sharoitida xo‘jalik faoliyatining subyekti u yoki bu mahsulotga bo‘lgan talabni qondirishga mo‘ljallangan. Iste‘molchilar talabi, bozorni marketing izlanishlari orqali aniqlanadi va talabdan kelib chiqib, korxonaning to‘liq ishlab chiqarish quvvatini belgilaydi. Avvalo ishlab chiqarishning mavjud quvvatlari aniqlanadi, so‘ngra quvvatni oshiruvchi qo‘shimcha resurslar aniqlanadi. Talabning oshishi qo‘shimcha ishlab chiqarish quvvati kiritilishini talab qiladi. Iqtisodiy mustaqillik sharoitida iste‘molchilar bilan o‘zaro munosabatlar ham o‘zgara boshlaydi: birinchi navbatda ishlab chiqarishni har tomonlama o‘zgartira olish, ikkinchidan tashqi o‘zgarishlarga o‘z vaqtida moslashish kerak bo‘ladi.

Ishlab chiqarish quvvati bir qator *omillarga* bog‘liq:

- ishlab chiqarish dasturining mehnat sig‘imiga;
- xo‘jalik subyektingishvaqtiga;
- asbob-uskunalarning ishlash vaqtiga;
- mahsulot ishlab chiqarilayotgan xom-ashyo va materiallar tarkibi va sifatiga;
- ishlatilayotgan texnika va texnologiyalarning darajasiga;
- ishchilarning malakasiga.

Ishlab chiqarish quvvatining ko'rsatkichlari uzoq muddatli strategiyani ishlab chiqishda muhim hisoblanadi. Quvvatning **loyiha, kiruvchi, chiqquvchi va o'rtacha yillik turlari mavjud.**

Loyiha quvvati qurilish loyihasida ko'zda tutilgan bo'ladi. Qayta tiklash, kengaytirish va texnik jihatdan qayta qurollantirish natijasida loyiha quvvati kattalashtirilishi mumkin.

Kiruvchi quvvat – bu rejalashtirilgan davr boshidagi quvvat, buxgalteriya hisob-kitoblari asosida aniqlanadi.

Chiqish quvvati – bu hisobot davri oxiridagi quvvat. U hisoblash yo'li bilan aniqlanadi.

$$M_{ox} = M_b + M_{yan} - M_{e.ch},$$

Bu yerda

M_{ox} – oxirgi hisobotga asoslangan quvvat;

M_b - boshlang'ich quvvat;

M_{ya} - yangi qurilish (kengaytirish, ta'mirlash) natijasidagi quvvat;

$M_{e.ch}$ – ekspluatatsiyadan chiqqan quvvat.

- o'rta arifmetik hisob-kitobga tayangan, yil davomida ishga tushirilgan yoki to'xtatilayotgan quvvatdir. Yil davomida korxonaga bo'lgan o'rtacha quvvat, bir yillik o'rtacha **O'rtacha yillik quvvat** quvvat deyiladi va u quyidagicha topiladi.

$$M_{or} = M_b + \frac{M_k * n_1 - M_{ch} * n_2}{12}.$$

bu yerda

M_b - yil boshidagi quvvat;

M_k – yil mobaynida kiritilgan quvvat;

M_{ch} -yil mobaynida ishlab chiqarishdan chiqarilgan quvvat;

n_1 - ekspluatatsiya vaqtidagi oylar soni;

n_2 - ekspluatatsiyadan chiqqan muddatdan hisob-kitob muddatigacha bo'lgan oylar soni.

Nazorat savollari

1. Asosiy fondlarning mohiyati, ahamiyati, tarkibi.
2. Iqtisodiy maqsadiga ko'ra asosiy fondlar.
3. Asosiy fondlarni baholash usullari qanday?
4. Ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymati deganda nimani tushunasiz va u qanday hisoblanadi?
5. Asosiy fondlarning eskirish turlari qanday?
6. Amortizatsiya nima? Amortizatsiya ajratmalari deb nimaga aytiladi?
7. Ta'mirlash sikli deb nimaga aytiladi? Asosiy fondlarni ta'mirlashning qanday

turlarini bilasiz?

8. Asosiy fondlardan foydalanish ko'rsatkichlari qaysilar?
9. Ekstensiv, intensiv va integral ko'rsatkichlar nimani aniqlaydi?
10. Asosiy shlab chiqarish fondlaridan foydalanishni yaxshilashning asosiy yo'nalishlarini sanang.

5. ENERGETIKA KORXONALARINING AYLANMA MABLAG'LARI

5.1. Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tarkibi va tuzilishi

5.2. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish

5.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari

5.4. Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish. Aylanishini tezlashtirish

Kalit so'zlar : aylanma mablag'lar, ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari, xom ashyo aylanishkoeffitsienti, yuklanishkoeffitsienti, bir marta aylanish davomiyligi.

5.1. Aylanma fondlar va aylanma mablag'lar tarkibi va tuzilishi

Korxonalar ishlab chiqarish faoliyatini tashkil qilishda mehnat qurollari va ish kuchidan tashqari, *aylanma mablag'larga* ham ega bo'lishlari zarur. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarishning aylanma fondlari va muomala fondlarini tashkil qilishga mo'ljallangan pul mablag'laridan iborat. Aylanma mablag'lar korxonaning hisob raqamida naqd pul ko'rinishida jamg'ariladi. Aylanma mablag'lar ishlab chiqarish va uning uzluksizligini ta'minlashning moddiy asosi hisoblanadi.

Korxonaning aylanma mablag'lari *aylanma fondlar va muomala fondlariga* taqsimlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari korxonada ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarish jarayonining majburiy elementi ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismi hisoblanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari uch guruhga bo'linadi:

- ishlab chiqarish zaxiralari;
- tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar;
- kelgusi davr xarajatlari.

Ishlab chiqarish zaxiralari - ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari xom ashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, ko'mir, gaz, torf, mazut, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallaridan iborat mehnat predmetlari.

Xom ashyo deb, qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida bir qadar o'zgargan mehnat bo'yumiga aytiladi. Ishlab chiqarish jarayonida xom ashyo tayyor mahsulot yoki yarimfabrikat hosil qiladi

Xomashyo resurslarini xomashyodan farq qilmoq kerak. Xomashyo resurslariga mamlakatdagi foydali qazilma konlari, o'rmon maydonlari, uy hayvonlari va shu kabi tabiiy boyliklar kirsam, ular qazib chiqarilgan yoki ishlab chiqarish uchun mehnat sarflangandagina (Mehnat vositasi yordamida ovlangan hayvonlar, qazib olingan ma'danlar, kesilgan daraxtlar va boshqalar) xomashyoga aylanishi mumkin.

Tugallanmagan ishlab chiqarish - ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.

Yarim tayyor mahsulotlar - texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.

Kelgusi davr xarajatlari - ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash xarajatlari (asbob-uskunalarini qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlashga sarflanuvchi xarajatlaryangi turdagi mahsulotlarni loyihalash, tayyorlash va o'zlashtirish, mutaxassislarni o'qitish va qayta tayyorlash xonalarini ijaraga olish).

Muomala fondlari korxonaning tayyor mahsulot zaxirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lardan iborat bo'ladi. Muomala fondlari va aylanma fondlari birgalikda korxonaning *aylanma mablag'larini* tashkil qiladi.

5.2. Aylanma mablag'lardan oqilona foydalanish

Aylanma mablag'lardan quyidagi hollarda foydalaniladi:

- xomashyo, material, ehtiyot qismlar hamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda, zarur bo'lgan mehnat predmetlari sotib oliishda;
- ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg'i kabi resurslar uchun haq to'lashda;
- korxonani tashkil etish va faoliyat yuritish davrida oylik ish haqi to'lanishi;
- soliq va boshqa to'lovlarni to'lashda.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari aylanma mablag'larning eng faol qismi bo'lsa, muomala fondlari ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etmaydi hamda yangi iste'mol qiymatini yaratmaydi. Aylanma mablag'lar doimo aylanishda bo'lishi zarur, ularning samaradorligi va korxonam iqtisodiga ta'siri shunda ko'zga tashlanadi.

Aylanma ishlab chiqarish fondlari tarkibiy qismlari yoki elementlari o'rtasidagi foizlarda ifodalanuvchi o'zaro munosabatlar *aylanma ishlab chiqarish fondlarining*

tuzilmasini tashkil qiladi. Aylanma ishlab chiqarish fondlari va muomala fondlari o'rtasidagi foizlardagi munosabatlar korxonada *aylanma mablag'larining tuzilmasi* deb ataladi.

Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi uch bosqichdan iborat bo'lib, bu jarayonda mahsulot ishlab chiqariladi va sotiladi.

- aylanma mablag'lar pul shaklidan tovar zaxiralariga aylanadi (P - T);
- ishlab chiqarish, ya'ni mahsulotni tayyorlash jarayoni (T);
- tovar sotiladi va yana pul shaklini oladi (T - P) .

Aylanma mablag'lar shakllanish manbaiga ko'ra *xususiy va qarz mablag'larga* bo'linadi.

Xususiy aylanma mablag'lar doimo korxonada ixtiyorida bo'lib, xususiy resurslar, foyda hisobiga shakllanadi (ish haqi bo'yicha qarzlari, ta'minotchilar yoki hamkorlar qarzlari, bo'yurtmachilar to'lagan pullar). Bu mablag'lar xususiy mablag'larga tenglashtirilgan mablag'lar yoki korxonaning barqaror passivlari deb ataladi.

Qarzga olingan aylanma mablag'lar doimo harakatda bo'lmaydi hamda korxonaning mahsulotlarni sotishdagi qiyinchiliklar, moddiy-tovar boyliklar bilan ta'minlash, mahsulot ishlab chiqarishni oshirish, vaqtinchalik ehtiyojlarni qoplash uchun foydalaniladi (bank kreditlari, kreditorlik qarzlari).

Aylanma mablag'lar *me'yorlashtiriluvchi va me'yorlashtirilmaydigan* turlarga bo'linadi.

Me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'lar- korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar - xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish korxonaning uzluksiz ishlashini ta'minlaydigan moddiy boylik va boshqa resurslarning minimal, lekin yetarli zaxiralarini shakllantirish uchun zarur bo'lgan pul mablag'larini aniqlashda ifodalanadi. Aylanma mablag'larning me'yoriyiqiyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$N_{ay.m} = N_{ich.z} + N_{t.ich} + N_{t.m} + N_{k.d.x}$$

bu yerda:

$N_{ich.z}$ - ishlab chiqarish zaxiralari;

$N_{t.ich}$ - tugallanmagan ishlab chiqarish;

$N_{t.m}$ - tayyor mahsulot;

$N_{k.d.x}$ - kelgusi davr xarajatlari.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish va ayniqsa, moddiy resurslarni sarflash me'yorlarini belgilashda quyidagi tamoillarga amal qilish lozim:

- me'yorlarning progressivligi va dinamikligi;
- me'yorning iqtisodiy va ishlab chiqarish-texnikaviy jihatdan asoslanganligi;
- xomashyo, material, yoqilg'i, elektr energiyasi va boshqa resurslar o'lchamini to'g'ri tanlash;
- chiqit va yo'qotishlarning oldini olish;
- eskirgan me'yorlarni qayta ko'rib chiqish hamda ularni fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga mos holga keltirish.

Resurslarni me'yorlashtirishda bir nechta usullar qo'llaniladi:

- o'tgan yillar davomida amalda sarflangan resurslar to'g'risidagi hisobot ma'lumotlarini o'rganish hamda bir necha yillar davomida ro'y bergan pasayishlarni hisoblashga asoslanuvchi statistika-tajriba usuli;
- laboratoriya tajribalariga asosan yaratilgan hamda instrumentlar va yordamchi materiallar sarflanishi me'yorini aniqlashda qo'llanuvchi laboratoriya-texnikaviy usul;
- yuzaga kelgan ishlab chiqarish haroitlaridan tashqari boshqa korxonalarining ilg'or tajribalari va yutuqlarini ham hisobga olish imkonini beruvchi, moddiy resurslardan foydalanishni me'yorlashtirishning mukammalroq usuli hisoblanuvchi hisob-tahliliy usul.

Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish tadbirlari ishlab chiqarish zaxiralarini me'yorlashtirish, tugallanmagan ishlab chiqarishning optimal kattaligi, tayyor mahsulot qoldiqlari va kelgusi davr xarajatlarini aniqlash bilan bog'liq vazifalarni yechishga yordam beradi.

5.3. Aylanma mablag'lardan foydalanish ko'rsatkichlari

Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish ko'rsatkichi:

- aylanish koeffitsienti;
- yuklanish koeffitsienti;
- bir marta aylanish davomiyligi.

Aylanish koeffitsienti aylanma mablag'larning ma'lum bir vaqt davomida amalga oshiruvchi aylanishini ifodalaydi yoki aylanma mablag'larning har bir so'miga to'g'ri keluvchi sotilgan mahsulotlarni ko'rsatadi.

$$K_a = \frac{S_m}{Q_a},$$

bu yerda

K_a – aylanish koeffitsienti

S_m – sotilgan mahsulot hajmi, so'm;

Q_a - aylanma mablag'larning o'rtacha qoldiq hajmi, so'm.

Korxonaning bir yil mobaynida sotilgan mahsulotlari hajmi 1 000 000 so'mni tashkil qiladi. Aylanma mablag'lar me'yori 250 000 so'm, aylanish koeffitsienti $K_a = 4$.

Aylanma mablag'larning yuklanish koeffitsienti sotilgan har 1 so'm mahsulotga sarflangan aylanma mablag'ni ifodalaydi.

$$K_{yu} = \frac{Q_q}{S_m},$$

Bir marta *aylanish davomiyligi* kunlarda o'lchanadi hamda shu davrdagi kunlar sonini aylanish koeffitsientiga nisbati orqali hisoblanadi.

$$T = \frac{K}{K_a}.$$

bu yerda

K - kunlar soni (360, 90).

5.4. Aylanma mablag'larni me'yorlashtirish. Aylanishini tezlashtirish

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish, ulardan samarali foydalanish quyidagilarni talab qiladi:

- fan-texnika taraqqiyoti yutuqlarini keng qo'llash;
- ishlab chiqarishning barcha jarayonlarida ilmiy jihatdan asoslangan me'yor va me'yoriylar tizimini yaratish;
- korxonalarni uzoq muddatli xo'jalik aloqalari yuritishga o'tkazish;
- mahsulotlar, moliyaviy, moddiy va kuch-quvvat resurslarining sifat balansini tuzish;
- boshqarish tizimini tashkil etishning va rag'batlantirishning optimal shakllarini qo'llash.
- Texnologik jarayonlarni yaxshilash;
- Xomashyoni kompleks qayta ishlash usullarini rivojlantirish;
- Ishlab chiqarishni tashkil etishni yaxshilash.

Aylanma mablag'larning aylanishini tezlashtirish uchun ularni ishlab chiqarish va muomalada bo'lish muddatini qisqartirish kerak. Aylanma mablag'lardan foydalanishni yaxshilash, ularning aylanishini tezlashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omilidir.

Misol: korxonada 10 mln. so'mlik aylanuvchi mablag'ga ega. Bitta aylanish davomiyligi 90 kun. Demak, aylanma mablag'larning aylanish darajasi $K_a = 4$ ga teng.

$$K_a = \frac{360}{90},$$

Aylanma mablag'larning 1 so'miga 4 so'mlik mahsulot ishlab chiqariladi, korxonada yil davomida 40 mln. so'mlik mahsulot ishlab chiqaradi. Agar korxonada bir aylanish davomiyligini 10 kunga qisqartirsa, ya'ni T - bir aylanishning davom etishi 90 kun emas 80 kun bo'lsa, unda aylanish darajasi $K_a = 4,5$ ga teng

$$K_a = \frac{360}{80},$$

Korxonada yil davomida 45 mln. so'mlik mahsulot ishlab chiqaradi. Agar aylanish darajasi yiliga 4,5 ga teng bo'lganda 40 mln. so'mlik mahsulot ishlab chiqarish rejalashtirilgan bo'lsa, unda kam miqdorda aylanuvchi mablag' talab qilinadi. 40 mln.: 4,5 = 8,888 mln.so'm, ya'ni 1,112 mln.so'm aylanuvchi mablag' bo'shatib olinadi (10 mln.- 8,888 mln.).

Aylanma mablag'lar mutlaq va nisbiy ozod qilinadi.

Mutlaq ozod qilish korxonaning aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyojini kamaytirishni ifodalaydi hamda mavjud resurslardan oqilona foydalanishga oid chora-tadbirlar hisobiga amalga oshiriladi.

Misol: Korxonada aylanma mablag'larining o'rtacha miqdori 2016-yilda 10 mln. so'mni tashkil qilgan. 2017-yilda ishlab chiqarish hajmi o'zgarmagan holda 9 mln.so'm miqdorida ehtiyoj rejalashtirilmoqda. Asosiy vositalarning mutlaq ozod qilinishi 1 mln.so'mni tashkil etadi.

Nisbiy ozod qilish aylanma mablag'lar hajmining o'zgarishini hamda sotilgan mahsulot hajmining o'zgarishini aks ettiradi. Uni aniqlash uchun hisobot yilida aylanma mablag'larga ehtiyojni, mahsulotni mazkur davr mobaynida sotish bo'yicha haqiqiy aylanish hamda o'tgan davrdagi aylanishini inobatga olgan holda hisoblash zarur.

Nazorat savollari

1. Aylanma mablag'lar nima?
2. Korxonaning aylanma mablag'lari qanday fondlarga bo'linadi?
3. Aylanma ishlab chiqarish fondlari necha guruhga bo'linadi?
4. Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi necha bosqichdan iborat?
5. Me'yorlashtiriluvchi va me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar.
6. Me'yorlashtirishda qo'llaniladigan usullar.
7. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish ko'rsatkichlari nima?
8. Aylanma mablag'lar aylanishini tezlashtirish nimalarni talab qiladi?

6. SANOAT KORXONALARINING MEHNAT RESURSLARI

6.1.Mehnat resurslarini tasniflash

6.2.Mehnat resurslarini tarkibi va tuzilishi

6.3.Mehnat unumdorligi

6.4.Sanoat korxonalarida ish haqini tashkil qilish

6.5.Ishlab chiqarish resurslarining o'zaro tasir mexanizmi

Kalit so'zlar: Salohiyat, Kadrlar, Kadrlar salohiyati, Ish kuchi, Ishhaqi, nominal va real, ishbay haq to'lash, vaqtbay haq to'lash.

6.1.Mehnat resurslarini tasniflash

Zamonaviy korxonalar faoliyatida mehnat qurollari va mehnat predmetlaridan tashqari kadrlar ham katta ahamiyatga ega. Kadrlar ishlab chiqarish jarayonini tashkil etuvchi uch asosiy omilning asosiysi hisoblanadi.Aynan kadrlar ishlab chiqarishni boshqarib, joriy va istiqboldagi rivoylantirishni amalga oshiradilar. Kadrlarning kasbiy malakasi qanchalik yuqori bo'lsa, korxonalarining iqtisodiy va ishlab chiqarish ko'rsatkichlari shunchalik yuqori bo'ladi.

Salohiyat (potensial) tushunchasi lotin tilidan olingan bo'lib, imkoniyat, kuch-quvvat ma'nosini anglatadi.

Kadrlar salohiyati - mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasbiy ko'nikmalari, korxonaning u yoki bu bo'g'inlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlarini ifodalaydi.

Kadrlar korxonada mehnat bilan band bo'lgan hamda korxonada shaxsiy tarkibiga kiruvchi turli kasbiy - malakaviy guruhlardagi xodimlar majmuasidir. Korxonaning mehnat resurslari uning ish kuchini tavsiflaydi. *Ish kuchi* - insonning mehnat qilishga jismoniy va aqliy qobiliyatlari hisoblanadi. Bozor munosabatlari sharoitida mehnat qobiliyati ish kuchini tovar holiga keltiradi. Uning boshqa tovarlardan farqi:

- o'z qiymatidan ortiq bo'lgan qiymat yaratadi;
- uni jalb qilmasdan biron-bir ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish mumkin emas;
- asosiy fondlar va aylanma mablag'lardan samarali foydalanish darajasi ish kuchiga bog'liq.

Ish kuchidan samarali foydalanishga quyidagi **omillar** ta'sir ko'rsatadi: xodimlarning moddiy manfaatdorligi, atrof-muhit, aqliy, jismoniy va asablar kuchlanishi, boshqarish usullari va h.k.

6.2.Mehnat resurslarini tarkibi va tuzilishi

Korxonada xodimlarining ro'yxat bo'yicha tarkibi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- sanoat ishlab chiqarish personali (SICHP) - asosiy va yordamchi sexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari, hisoblash markazi xodimlari;
- noishlab chiqarish personali - uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar;
- rahbarlar - direktor, direktor o'rinbosarlari, bosh mutaxassislar, bo'lim boshliqlari, ya'ni muhandis-texnik personal (MTP);
- xizmatchilar - hujjatlarni tayyorlash, hisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar va h.k.).

Korxonada SICHPning asosiy va ko'p sonli qismini ishchilar tashkil qilib, ular mahsulot ishlab chiqarish, ta'mirlash va uskunalarga xizmat ko'rsatishda qatnashadilar, mehnat predmetlarini tashish va mahsulot tayyorlashni amalga oshiradilar, qurish-ta'mirlash ishlarini bajaradilar.

Kadrlarning korxonada harakatlanishini tavsiflash uchun quyidagi ko'rsatkichlar hisoblanadi va tahlil qilinadi:

Ishchilarni ishga qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti (K_{qq}):

$$K_{qq} = \frac{\text{ishga qabul qilingan personal soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Ishdanketishbo'yicha aylanish koeffitsienti ($K_{i.k}$)

$$K_{i.k} = \frac{\text{ishdan bo'shagan personal soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Kadrlaroqimikoeffitsienti ($K_{k.o}$)

$$K_{k.o} = \frac{\text{o'z xohishiga ko'ra, mehnat int iza min i buzganlik uchun ishdan bo'shagan xodimlar soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

Korxonapersonalitar kibining doimiylik koeffitsienti ($K_{p.d.t}$)

$$K_{p.d.t} = \frac{\text{butun yil davomida ishlagan personal soni}}{\text{personalning o'rtacha ro'yxat soni}}$$

6.3.Mehnat unumdorligi

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan o'lchanishi mumkin. Masalan: ish kuchidan foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va mahsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichlari yordamida baholash mumkin. **Mehnat unumdorligi** - inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$M_u = \frac{Q}{I_s},$$

bu yerda

M_u - mehnat unumdorligi;

Q - mahsulot hajmi qiymat ko`rinishida;

I_s - ishchilar soni.

Mehnat sig'imi - mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo'lib, sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Mehnat unumdorligi – insonning muayyan vaqt ichida ozmi-ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$T = \frac{I_s}{Q}.$$

Bozor munosabatlari sharoitida korxonaning kadrlar **siyosati**.

Korxonada ishlab chiqarish faoliyatining joriy va istiqboldagi strategiyasi kadrlar siyosati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- ish kuchini yollash, joylashtirish va rejalashtirish;
- xodimlarni o'qitish, tayyorlash va malakasini oshirish;
- kadrlarni xizmat lavozimlari bo'yicha yuqori pog'onaga ko'tarish;
- yollash shartlari, mehnat va unga haq to'lash sharoitlari;
- mehnat jamoasida qulay ruhiy muhitni yaratish.

Kadrlar siyosati birinchi o'rinda insonni ishlab chiqarish va turmushdagi yangi axloqini shakllantirish, ikkinchidan, novatorlik va yuqori mehnat unumdorligiga manfaatdorligini rivojlantirishi lozim.

Korxonaning kadrlar siyosati amaliyotda faqat ichki vazifava muammolarni hal qilishdan tashqari, bandlik sohasida davlat siyosatiga tayanadi va quyidagilarni ko'zda tutadi:

- fuqarolarning mehnat huquqi va kasb tanlash erkinliklarini amalga oshirishda bir xil imkoniyatlarga ega bo'lishini ta'minlash;
- fuqarolarning mehnat va tadbirkorlik tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, ularning ishlab chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishga bandlik sohasidagi faoliyatni iqtisodiy va ijtimoiy faoliyatining boshqa yo'nalishlari bilan uyg'unlashtirish orqali ko'maklashish;
- mehnat faoliyati davrida va nafaqaga chiqqandan so'ng ham xodimlarning ijtimoiy muhofazasini ta'minlash;
- aholi bandligi muammolarini yechishda, qo'shma korxonalar tuzish va ishlab chiqarish bilan bog'liq loyihalarni amalga oshirish yo'li bilan xalqaro hamkorlik yuritish va boshqalar.

6.4.Sanoat korxonalarida ish haqini tashkil qilish

Ish haqi – har bir xodimning sarflagan mehnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismidir.

Xodimlar mehnatiga haq to‘lash ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan mehnat resurslarining bahosidir. Ish haqi – mahsulot ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining korxonada xodimlari mehnatiga haq to‘lash uchun sarflanuvchi qismi. Ish haqining **nominal va real** turlari mavjud:

Nominal ish haqi – xodimning ma’lum bir vaqt mobaynida bajargan mehnati uchun hisoblangan va to‘langan ish haqidir.

Real ish haqi - nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo‘lgan Tovar va xizmatlar miqdori: real ish haqi - nominal ish haqining “iste’mol qobiliyati”dir. Korxonalarda ish haqi sohasidagi siyosatni ishlab chiqish va uni tashkil etishda quyidagi tamoyillarni inobatga olish zarur:

- adolatlilik, ya’ni bir xil mehnat uchun bir xil haq to‘lash;
- bajarilayotgan ishning murakkabligi va mehnat malakasi darajasini hisobga olish;
- mehnatning zararli sharoitlari va og‘ir jismoniy mehnatni hisobga olish;
- sifatli, sidqidildan mehnat qilishni rag‘batlantirish, yo‘l qo‘yilgan yo‘qotishlar yoki o‘z majburiyatlariga mas’uliyatsiz yondashishni moddiy jazolash;
- mehnat unumdorligi sur’atini o‘rtacha ish haqining o‘sish sur’atlariga nisbatan tezroq o‘stirish;
- ish haqi miqdorini inflyatsiya sur’atlariga mos ravishda muvofiqlashtirish;
- mehnatga haq to‘lashning korxonada ehtiyojlariga to‘liq javob beruvchi ilg‘or shakl va tizimlarini qo‘llash.

Mehnatga haq to‘lashning *ishbay va vaqtbay* usullari mavjud.

Mehnatga **ishbay haq to‘lash** ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmat) uchun to‘lanadigan haqni anglatadi.

Korxonalarda faqat ishbay emas, balki ishbay – mukofotli haq to‘lashdan foydalaniladi. Mehnatga ishbay - mukofotli haq to‘lashda ishchi bajargan ishga haq olishdan tashqari, mukofotga ham ega bo‘ladi. Mukofot asosan ma’lum bir ko‘rsatkichlarga erishish - mahsulot ishlab chiqarish rejasini bajarish, mahsulot sifatini oshirish, xomashyo va materiallarni tejash va shu kabilar uchun beriladi.

Mehnatga **vaqtbay haq to‘lash** tarif tizimida ko‘zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar vaqt emas, balki me’yoriy vaqt uchun to‘lanadigan haqni anglatadi. Vaqtbay - mukofotli haq to‘lashda ishchi ishlab bergan vaqtiga haq olishdan tashqari, ushbu ish haqiga ma’lum bir foiz hisobida mukofot ham oladi.

Mehnatga haq to‘lashning **akkord usuli** ishbay haq to‘lashning bir turi bo‘lib, mohiyatiga ko‘ra, bunda bajarilishi kerak bo‘lgan ishlar muddatini ko‘rsatgan holda baholash amalga oshiriladi. Quyidagi hollarda akkord haq to‘lash tizimidan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Korxonada biror-bir buyurtmani o‘z vaqtida bajara olmasa va buning uchun shartnomaga asosan katta miqdorda jarima to‘laydigan bo‘lsa, korxonani to‘xtatib qolishiga sabab bo‘luvchi favqulodda vaziyatlar (yong‘in, sel, zilzila, suv toshqini yoki jiddiy sabablarga ko‘ra asosiy texnologik liniyalarning ishdan chiqish hollari) ro‘y berganda alohida ishlarni bajarishga zarurat tug‘ilganda yoki korxonada yangi asbob-uskunalar ishga tushirilganda.

Ishbay haq to‘lash shaklida ishchining ish haqi quyidagi formula bo‘yicha topiladi:

$$I_x = \sum_1^l H_m * n_s$$

bu yerda

- I_x – ishchining ishbay ish haqi;
- H_m – mahsulot birligining ishbay narxi, so‘m;
- n_s - bajarilgan jarayon va tayyorlangan detal va bo‘yumlar soni;
- t -ish turlarining soni.

Misol : ishchi oy davomida 420ta bo‘yum tayyorladi. Shundan 400 ta buyumning bir donasi 500 so‘mdan va 20 ta buyumning bir donasi 3000 so‘mdan. Ishchining oylik maoshi 260000 so‘m.

$$I_x = (400 * 500) + (20 * 3000) = 260000 \text{ so‘m,}$$

Ishbay narxni quyidagi formula bo‘yicha aniqlash mumkin:

$$H_m = \frac{T_s}{Q} \text{ yoki } H_m = \frac{V_{br} * T_s}{60},$$

bu yerda

T_s – mazkur razryadli, soatli, oylik tarif stavkasi.

Q - ishlab chiqarilgan mahsulot soni.

V_{br} - mahsulot birligini tayyorlash uchun ketgan vaqt normasi.

Misol: bir soatda 4 dona detal ishlab chiqarilgan. Mazkur ish razryadi uchun bir soatlik tarif stavkasi 20 000 so‘m belgilangan. Bitta mahsulot uchun ishbay narx 5000.

$$H_m = \frac{20000}{4} = 5000,$$

Misol. Ishlab chiqarish bosqichini bajarish uchun 0,1 soat vaqt normasi belgilangan. 4-razryadli ishchining soatli tarif stavkasi 20 000 so‘m. Bosqichning ishbay narxi

$$H_m = V * T_s = 0.1 * 20000 = 2000 \text{ so‘m,}$$

Vaqtbay haq to'lashda ishchining sh haqi quyidagicha aniqlanadi:

$$I_{bv} = T_s * V,$$

bu yerda:

V – ishchining ishlab bergan vaqti

Agar ishchining soatli tarif stavkasi 20 000 so'm bo'lib, u bir oyda 176 soat ishlab bergan bo'lsa, unda ishchining ish haqi 352000 so'mnitashkil qiladi.

$$I_x = 176 * 20000 = 3520000 \text{ so'm},$$

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jihatidan o'lchanishi mumkin. Masalan: ish kuchidan foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va mahsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichlari yordamida baholash mumkin. **Mehnat unumdorligi** - inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$M_u = \frac{Q}{I_s},$$

bu yerda

M_u - mehnat unumdorligi;

Q - mahsulot hajmi qiymat ko'rinishida;

I_s - ishchilar soni.

Mahsulotning **mehnat sig'imi** - mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo'lib, sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Mehnat unumdorligi – insonning muayyan vaqt ichida ozmi-ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$T = \frac{I_s}{Q}.$$

6.5. Ishlab chiqarish resurslarining o'zaro ta'sir mexanizmi

Ishlab chiqarishni tashkil qilishni takomillashtirishdan maqsad, mehnat jarayonlari va ishlab chiqarishni moddiy resurslari bilan ishlab chiqarishga sarflangan vaqt o'rtasidagi o'zaro uyg'unlikning samaradorligini ta'minlashdan iborat. Sanoat korxonalarida ishlab chiqarishni tashkil qilish usullari mavjud texnika va texnologiyadan samarali foydalanish imkoniyatini aniqlaydi. Sanoat korxonasida mavjud bo'lgan kadrlar saloxiyati va moddiy resurslardan foydalanib, yuqori mehnat unumdorligi va ishlab chiqarish samaradorligiga erishish uchun yangi texnika va texnologiyani ishlab chiqarishni tashkil qilishning eng rasional usullari bilan uyg'unlashtirish lozim.

Ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish asosida samaradorlikni oshirishning eng muhim masalalari:

- 1) Ishlab chiqarish jarayonlaridagi ayrim jarayonlarni operatsiyalarga ajratish va ularni sex, ishlab chiqarish uchastkalari, ishchi o‘rinlarga birlashtirish.
- 2) Sex va ishlab chiqarish uchastkalari maydonlariga dastgoxlarni ishchi o‘rinlarga mos xolda joylashtirish.
- 3) Mehnat qurollarini ishlab chiqarish jarayonidagi operatsiyalar bo‘yicha kuzatish tartibini belgilash hamda ishlab chiqarish jarayonlarining to‘lik yoki bir qismi maromini xisoblash.
- 4) Belgilangan texnologik jarayonlar va ularning o‘zaro bog‘likligi, mehnat qurollari xarakati maromi va tartibiga kat'iy rioya qilish.
- 5) Korxonada va ularning ishlab chiqarish bo‘limlarida ishlab chiqarish jarayonlarini borishini nazorat qilish va operatsion boshqarish.
- 6) Ishlab chiqarishni tashkil qilishni takomillashtirish bo‘yicha tadbirlar ishlab chiqarish va ularni ishlab chiqarish jarayonlari maromi buzilgan uchastkalarga tadbir qo‘yishdan iborat.

Ishlab chiqarish samaradorligini korxonada mavjud bo‘lgan dastgoxlar, mexanizmlar va texnologik jarayonlar darajasida bir turdagi (unifikasiyalangan) detallar va uzellardan maxsulot ishlab chiqarishni tashkil etishni takomillashtirish xisobiga oshirish mumkin. Bu xattoki mayda seriyali va yakka tartibdagi ishlab chiqarish turiga seriyali va ommaviy ishlab chiqarishni ko‘llashga sharoit yaratadi.

Ishlab chiqarish samaradorligiga ishlab chiqarish jarayonida dastgoxlarni, mehnat qurollarini xarakatlanishi bo‘yicha joylashtirish, detallar, yarim tayyor maxsulotlarning operatsiyalar o‘rtasidagi xarakatini qisqartirishga imkon beruvchi buyum (predmet) prinsipi bo‘yicha ishlab chiqarish uchastkalarini tashkil qilish orqali oshirish mumkin. Ishlab chiqarishni rasional tashkil etishda yuqoridagi va boshqa barcha tadbirlar katta miqdorda investisiya talab kilmaydi.

Ishlab chiqarish unumdorligini keskin oshiradi, ishlab chiqarish siklini qisqartiradi, maxsulot tannarxini pasaytiradi. Bu esa, foydani va ishlab chiqarish rentabelligini oshiradi.

Ishlab chiqarishni rasional tashkil qilish texnik taraqqiyotning faol omillaridan bo‘lib, u nafakat texnikadan unumli foydalanish, balki texnika va texnologiyaga oid yangiliklar yaratishga sharoit yaratadi. Masalan: ommaviy ishlab chiqarishni potok usulida tashkil kilinishi ko‘p pozitsiyali dastgoxlar va presslar hamda ko‘p sonli transport qurilmalari, turli xildagi konveyer sistemalarini yaratilishiga olib keladi.

O‘z navbatida texnik taraqqiyot ishlab chiqarishni tashkil qilishning roli va ahamiyatini keskin oshiradi. Zamonaviy korxonalarda ishlab chiqarilayotgan maxsulot turlarini ortib borishi ishlab chiqarishni murakkablashtiradi. Bir necha detallardan iborat bo‘lgan maxsulotlarni tayyorlash, ularni texnologiyasiga va uzellarni yig‘ish jarayonlarining aniqligiga bo‘lgan talablarni oshiradi.

Nazorat savollari

1. Ish kuchining boshqa tovarlardan farqi nima?
2. Ish kuchidan samarali foydalanishga ta'sir etuvchi omillar nimalar?
3. Ishlab chiqarish faoliyatining strategiyasi nimalarni o'z ichiga oladi?
4. Ish haqining qanday turlari mavjud?
5. Ish haqi sohasidagi siyosatni ishlab chiqish va uni tashkil etishda qanday tamoyillar inobatga olinishi lozim?
6. Mehnatga haq to'lash usullari.
7. Nominal ish haqi va real ish haqi nima?
8. Mehnatga haq to'lashning akkord usuli nima?

7. KORXONANING AXBOROT RESURSLARI

7.1. Axborot tushunchasi va uning xususiyatlari

7.2. Axborotni tasniflash

7.3. Axborot manbalari

Kalit so'zlar: axborot, shovqin, axborotni siqish, axborot aylanishi, axborot resurslari

7.1. Axborot tushunchasi va uning xususiyatlari

Axborot deganda odamlar tushunishi mumkin bo'lgan va tahlil qilishni, tushunishni va izohlashni talab qiladigan, ramzlar shaklida bo'ladigan atrofimizdagi dunyo to'g'risidagi ma'lumotlar tushuniladi.

Yer yuzida jonli mavjudotlarning paydo bo'lishi bilan birgalikda ularning taraqqiyoti, hamda atrof muhit, voqea xodisalar, malumotlarni bilish va ular to'g'risida axborot olish shu axborotlar asosida yashash sharoitlarini belgilash taraqqiyotni iftqlash katta ahamiyatga ega.

Bundan tashqari vaqt o'tishi bilan birgalikda tabiatni insonlar tomonidan o'rganish davomida bu axborotlarga yaratilayotgan va ishlatilayotgan mashinalar, apparatlar, o'lchov asboblari, texnologik jarayonlar haqidagi axborotlar qo'shilib bordi.

Axborot odamlar o'rtasida uzatiladigan ma'lumotlar hisoblanib, keyingi vaqtda ishlab chiqarishni rejalashtirish va boshqarish uchun, hamda yashash sharoitlarini, iqtisodiy taraqqiyot darajasini belgilashda katta ahamiyatga ega bo'lib qoldi.

Axborot manbaiga tabiiy ob'ektlar-sayeralar, yulduzlar, insonlar, xayvonlar, o'simliklar, o'rmonlar, fan va texnikani rivojlantirishdagi ilmiy tajribalar, mashinalar, texnologik jarayonlar kiradi.

Boshqaruv faoliyatida ma'lumot bu boshqariladigan quyi tizimlarning holati, shuningdek tashqi muhit haqida ma'lumot to'plamidir.

Axborotning eng muhim xususiyati - uni ko'p marotaba ishlatish imkoniyati. Biroq, barcha tushunchalar, shu jumladan iqtisodiyot va menejment tomonidan qo'llaniladigan narsalar o'zgarmaydi, ular doimiy ravishda takomillashtirilib boriladi, yangi ma'no va yangi mazmun bilan to'ldiriladi.

Axborot barcha darajadagi menejerlar va mutaxassislar mehnatining asosiy mavzusidir. Turli darajadagi menejerlar, ularning turli vakolatlari va faoliyat sohalari ma'lumot to'plash, saqlash, ishlov berish va ulardan foydalanish usullaridagi farqlarni ko'rsatadi. Shu bilan birga, har qanday rahbardan axborotni qayta ishlashning ham analitik, ham sintetik usullariga ega bo'lish talab etiladi. Birinchidan, har qanday ma'lumot parchalanadi, ya'ni analitik ravishda alohida qismlarga, bo'laklarga, epizodlarga bo'linadi. So'ngra, ushbu mozaikadan bilimning

yangi tuzilishi yaratiladi, har bir kishi nafaqat shaxsiy tajriba va bilimlarni, balki analitik va sintetik qobiliyatlarni, vaqt o'tishi bilan sezgi bilan ta'minlaydigan ma'lum bir tuzilmaning tuzilishini yaratadi. Boshqaruv uchun ishlatiladigan ma'lumotlar puxta tayyorgarlikni talab qiladi.

Ikkinchidan, axborot shovqini deb ataladigan narsani yo'q qilish kerak - bu boshqarish jarayonlari bilan bevosita bog'liq bo'lmagan ma'lumotlar. Yuqori darajadagi ijodiy qobiliyatga ega menejerlar uyushmagan "shovqinli" ma'lumotlardan foydalanishlari mumkin

Axborot bilan shovqinga ehtiyotkorlik bilan ishlov berilmasa, yangi paydo bo'lgan vaziyatlar, vaziyatning o'zgarishi, asl ilmiy, texnikaviy yoki iqtisodiy-tashkiliy yangiliklar haqidagi ma'lumotlar chiqarib tashlanishi mumkin. Shuning uchun, axborotni boshqarish bo'yicha qarorlarni qabul qilish va tayyorlash uchun evristik va rasmiylashtirilgan protseduralar kiritilishi kerak. Axborotni siqish (siqish) aniq maqsadlarga asoslangan, ayniqsa strategik ahamiyatga ega bo'lgan axborotni ko'p maqsadli qayta ishlashga imkon beradigan printsiplar asosida amalga oshirilishi kerak. Foydali tarkibiy qismlarni aniqlash va muhim xulosalar chiqarish uchun katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qiluvchi mahsus ekspert guruhlarini tashkil etish tajribasi katta ahamiyatga ega.

7.2. Axborotni tasniflash

Boshqaruv amaliyotida ishlatiladigan ma'lumotlarning xilma-xilligi tasniflash usullarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Axborotni tasniflash tamoyillari:

- boshqaruvning turlari jihatlarini (yuzaga keladigan vazifalarning tabiati): boshqaruv, iqtisodiy, texnik va texnologik, ijtimoiy-psixologik; siyosiy, xuquqiy
- taqdimot usuli: raqamli, alifbo, kodlangan (masalan, elektr zanjirlari);
- paydo bo'lish manbalari jihatidan: tashqi, ichki;
- foydalanish vaqti jihatidan: doimiy, o'zgaruvchan;
- tadbirkorlik subyektiga munosabati jihatidan: kirish, chiqish;
- foydalanish imkoniyatlari jihatidan: foydali, ortiqcha, yolg'on, noto'g'ri.

Har qanday muammoni hal qilishda etakchi vakolatli va barcha ma'lumotlarga ega bo'lishi kerak. Aks holda, boshqaruv samaradorligi keskin pasayishi yoki salbiy bo'lishi mumkin.

Inson idrokining tabiati bo'yicha axborotning turli xil organoleptik shakllarini ajratish mumkin:

- vizual (vizual);
- audio ma'lumot (tovush);
- sezgir;
- xushbo'y;
- estrodiol shakllar, masalan, audiovizual.

Eng qimmatli audiovizual ma'lumotdir, chunki vizual analizator tizimi atrofdagi dunyo haqidagi ma'lumotlarning 94-96% ni ta'minlaydi, eng samarali hisoblanadi, bu diqqatni, xotirani va aqlni sezilarli darajada faollashtirganligi sababli ma'lumotlarning kombinatsiyalangan taqdimotidir.

Raqamli ma'lumotlar, kodlangan ma'lumot kabi, boshqariladigan tizimning xilma-xil holatini va uning boshqaruv harakatlariga javobni ifodalashi mumkin. Bunday ma'lumotlardan samarali foydalanish muayyan kasbiy bilimlarni, ko'nikmalarni, ma'lum kasbiy madaniyatni, psixologik stereotiplarni shakllantirishni talab qiladi. Shu bilan birga, matematik madaniyat, mavhum fikrlash, mavhum mantiqning o'rni sezilarli darajada oshadi.

Tashqi ma'lumotlar bevosita tashqi muhitning tizimiga (tashkilotiga) va ta'sirchan qismini aks ettirishi mumkin. Tashkilot uchun ushbu ma'lumot korxonaning o'zi boshqarolmaydigan sohalarga - iqtisodiy tsikllar, siyosiy sharoitlar, bozor sharoitlari, ob-havo, iqlim va boshqalarga tegishli.

Ichki ma'lumotlar boshqarish va boshqariladigan tizimlarning holatini tavsiflaydi, masalan, boshqarish tizimining holati, uning shtatlari, boshqariladigan tizimning moddiy va moliyaviy resurslari, mavjud texnologiyalar.

Kirish ma'lumotlari energiya, moddalar, tizimga kiradigan ma'lumotlar oqimini, tizim mahsulotini tavsiflaydi (masalan, tovarlar va xizmatlar hajmi va nomenklaturasi)

Shovqin - bu ma'lumotni to'g'ri qabul qilishga xalaqit beradigan aloqa kanaliga tashqi aralashish.

Axborotni chindan ham foydali boshqarish bilan bir qatorda, ortiqcha ma'lumotlarni ham qabul qilish mumkin, ular haqiqatan ham ishonchli, ammo hech qanday yangi narsalarni o'z ichiga olmaydi, keraksiz ravishda olingan yoki olinadigan ma'lumotlarni tafsilotlariga ega.

Soxta ma'lumotlar ongli ravishda onglidir, bu uning yolg'ondan tub farqi. Ko'pincha kuchsiz signallar (miqdoriy qiymati boshqa kirish signallarining

qiymatidan past bo'lgan signallar) ichki va tashqi omillarning mumkin bo'lgan o'zgarishlari haqida, agar ular odatdagi jarayonga mos kelmasa, noto'g'ri ma'lumotlar sifatida qabul qilinadi.

Boshqaruv axboroti kuch tuzilmalari va yuqori tashkilotlarning me'yoriy hujjatlari, korxonaning tashkiliy tuzilmalari va ularning o'zaro munosabatlari, ko'rsatmalar va ko'rsatmalarning mavjudligi va sifati, normativ hujjatlarning bajarilishi to'g'risidagi ma'lumotlardan iborat menejmentni tashkil qilish bilan bog'liq barcha ma'lumotlardir.

Texnik va texnologik ma'lumotlar korxonaning texnologik jarayoni va rivojlanishini boshqarishni ta'minlaydi, ishlab chiqarish holatini baholashga, modernizatsiya va rekonstruktsiya qilishni rejalashtirishga imkon beradi. Texnik va texnologik ma'lumotlarning hajmi va uning tarkibi turli xil tartibga solish sohalari va ichki hujjatlar bilan tartibga solinadi. Energetika sohasida bunday normativ hujjatlar elektr inshootlaridan texnik foydalanish qoidalari, elektr inshootlarini o'rnatish qoidalari va boshqalar.

Axborot turlari

Aksariyat korxonalar uchun ma'lumotga bo'lgan ehtiyoj tarkibi taxminan bir xil. Ma'lumotlar doimiy ravishda va to'liq ravishda ishlab chiqarish, biznes va boshqa faoliyat turlarini aks ettirishi kerak. Axborotning tarkibi iqtisodiy, huquqiy, texnik bo'lishi mumkin.

Axborot turlari bo'yicha guruhlanadi:

- rejali, tartibga soluvchi va ma'lumot buxgalteriya hisobi.

Rejalashtirilgan ma'lumotda kelajakda bajarilishi mumkin bo'lgan harakatlar tanlovi, shuningdek texnik, iqtisodiy va operatsion-ishlab chiqarishni rejalashtirish bo'yicha ma'lumotlar mavjud.

Malumot buxgalteriya hisobi - ma'lumotlari va rejalashtirish ma'lumotlari o'rtasidagi bog'liqlikdir. Ma'lumot ma'lumotlari tarkibi ishlab chiqarish turi, mahsulotlarning nomenklaturasi va murakkabligi, ishlab chiqarish texnologiyasi va tashkil etilishi, ichki mehnat taqsimoti, ichki iqtisodiy munosabatlarning rivojlanish darajasi bilan belgilanadi.

Buxgalteriya ma'lumotlari dastlabki ma'lumotlarni to'plash, o'zgartirish, yozib olish, kompyuter markazlariga yoki qayta ishlash uchun boshqaruv blokiga, tezkor boshqaruv uchun ma'lumotlarni oqim va muayyan printsiplar bo'yicha to'plash va guruhlariga ajratish, yig'ma ma'lumotlarni yaratish va hisob-kitoblarni amalga oshirish bosqichlarini o'z ichiga oladi. Korxonada faoliyat jarayonida katta miqdordagi tezkor ma'lumot mavjud.

Masalan, elektroenergetikada, korxonaning elektr qurilmalarini tezkor-dispetcherlik nazorati bilan, elektr ulanish sxemasi, elektr jihozlarining yuklanishi, uning holati va boshqa narsalar hozirgi vaqt rejimida talab qilinadi.

Asosiy ma'lumotlar buxgalteriya hisobining barcha turlari uchun dastlabki ma'lumotlarni taqdim etadi. Boshlang'ich ma'lumotlarning ko'pligi menejerlarga to'liq tushunish, tahlil qilish va o'z ishlarida foydalanishga imkon bermaydi. O'z vazifalarini bajarishda ular qisqa sharhlar va boshqa guruhlangan ma'lumotlar bilan ishlashlari kerak.

Boshqarish tizimlarida ishlatiladigan ma'lumotlar ma'lum talablarga javob berishi kerak:

- 1) Kerakli va etarli miqdordagi va sifatli ma'lumot. Sifat tomoni ustunlik qiladi.
- 2) Axborotning aniqligi. Agar ma'lumot noto'g'ri yoki taxminiy bo'lsa, jiddiy oqibatlariga olib keladigan qaror qabul qilinishi mumkin.
- 3) Axborotning tezkorligi. Boshqaruv uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar o'z vaqtida bo'lishi kerak. Oldindan ma'lumot talab qilinmasligi mumkin. Boshqa tomondan, kechiqtirilgan ma'lumotlar o'z vaqtida qaror qabul qilishga imkon bermaydi.

Axborotning to'liqligi. Barcha muammolarni samarali hal qilish uchun menejer boshlig'iga etarli miqdordagi ma'lumotlar taqdim etishi kerak.

1) Qisqartirilgan (kesilgan) ma'lumotlar boshqaruv samaradorligini keskin pasaytirishi yoki hatto boshqaruv xatolariga olib kelishi mumkin. Biroq, ma'lumotlarning to'liqligi talabi uning ko'payishi bilan chegaralanishi mumkin. Bu har bir rahbarning ijodiy faoliyati jarayonida hal qilinadigan ob'ektiv qarama-qarshilikdir.

2) Foydali. Qaror qabul qilish uchun aniq ma'lumot kerak, qolganlari ma'lumot shovqinini hosil qiladi. Foydali ma'lumotni shovqinlardan ajratish murakkab tahliliy ish bo'lib, ko'pincha qimmatga tushadi.

Axborotning texnologik xususiyatlari, uni joylashtirish zichligi, turli sharoitlarda tejash imkoniyati, ishlov berish tezligi, bosib chiqarish, taqdim etish, xizmat ko'rsatish shakli va boshqalar. Bu erda texnik va texnologik tizimlarni takomillashtirish, terminologiyani birlashtirish, hujjatlarni tuzish va ularni taqdim etish tartibi. Axborotni boshqarish darajalari va bo'g'inlari, shuningdek, tartibga solish va ma'lumot olish, hisob-kitob va tahliliy va boshqa sohalarga ajratish kerak. Axborotning shovqinli immuniteti muhim xususiyati - bu faol va passiv aralashuvga qarshi turish qobiliyati. Yuqori shovqin immuniteti barqaror boshqaruvni, uning zaruriy mahfiylikini ta'minlaydi (tijorat va davlat sirlarini saqlaydi). Boshqarish tizimlaridagi ma'lumotlarning narxi doimiy ravishda oshib bormoqda, bu uni olish va undan foydalanish samaradorligini doimiy ravishda oshirishga intilishga majbur qiladi.

Axborot tizimlarini boshqarish

Ijtimoiy-iqtisodiy ob'ektning axborot tizimi - bu boshqarish jarayonining barcha tadbirlarini amalga oshirish uchun zarur va etarli ma'lumotni taqdim etadigan vositalar, usullar va ijrochilarning birikmasi. Axborot tizimida, eng

muhimi, ijrochilarning yuqori professional darajadagi toza, ijodiy faoliyati. Ushbu faoliyat jarayonida ma'lumot olish, saqlash, o'zgartirish va undan foydalanishda ixtisoslashgan vositalar va usullarning imkoniyatlari amalga oshiriladi.

Axborot tizimining asosiy tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- 1) yuqori malakali ishchilar tarkibi, ular tarkibiga muhandislik, texnik va xizmat ko'rsatuvchi xodimlar, barcha bo'g'inlar va menejment darajalari rahbarlari va menejerlari kiradi;
- 2) axborot resurslari - boshqaruv faoliyatida foydalaniladigan ma'lumotlar. Kompyuter vositalarini (dasturiy ta'minot, algoritmik tillar, kompyuter dasturlari va boshqalar) ishlatish uchun foydalaniladigan ma'lumotlar alohida o'rin egallaydi;
- 3) moddiy resurslar (axborot tashuvchilar, ma'lumotlarni to'plash, saqlash, uzatish, qayta ishlashning texnik vositalari);
- 4) axborot aylanish kanallari.

Axborot tizimlari har doim inson-mashina tizimlari hisoblanadi, shuning uchun ularni an'anaviy ko'rsatkichlar bilan tavsiflash mumkin, ular asosiy massivlarning hajmi, kanal sig'imi, ma'lumotlarni saqlash hajmi, tezligi, ishonchliligi va boshqalar.

Axborot yig'ish va qayta ishlashda kompyuter texnologiyalarining roli doimo o'sib bormoqda. Har qanday inson-mashina tizimlari singari, axborot tizimi ham mashinaning, ham odamning xususiyatlarini sintez qiladi va odam ushbu tizimning eng ishonchli va eng ishonchsiz elementi sifatida harakat qilishi mumkin.

Axborot tizimlari quyidagilar bo'yicha tasniflanishi mumkin:

Markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan boshqaruvning afzalliklarini birlashtirgan markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan tizimlar.

- 1) Axborot tizimlarining yangi texnik va texnologik imkoniyatlari boshqaruvni markazlashtirish va markazlashtirmaslikning turli xil munosabatlarini ta'minlashga imkon beradi, ular axborot tizimlarini rivojlantirish strategiyasi bilan belgilanadi.
- 2) Integratsiyalashgan tizimlar axborot xizmatlarining to'liq spektrini taqdim etadi, mahalliy - tashkilotning axborot ehtiyojlarining faqat ma'lum sohalari.
- 3) Axborotni qayta ishlashni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasi mehnat unumdorligini keskin oshirishi, uning hajmini oshirishi va sifatini yaxshilashi mumkin, ammo bu mahfiy ma'lumotlarning tarqalish imkoniyatini yaratadi.

Axborot olish va qayta ishlashni avtomatlashtirishga misol sifatida energiya sarfini boshqarish va energiya manbalarini hisoblash uchun korxonalarda ishlatiladigan energiya iste'molini hisobga olish va hisobga olishning avtomatlashtirilgan tizimlaridan foydalanishimiz mumkin.

Formalashtirilgan ma'lumotlar o'zgartirilishi, turli xil arxivlarda saqlanishi, an'anaviy boshqaruv qarorlarini qabul qilish va amalga oshirishda foydalanilishi

mumkin. Rasmiylashtirilgan ma'lumotlar aniq tashkil etilgan texnologik va ishlab chiqarish jarayonini boshqarish uchun eng maqbuldir. U muvaffaqiyatli izlanishlar va echimlar banki sifatida ishlatilishi mumkin, shuningdek rad etilgan, bu umuman olganda xodimlar uchun bebaho tajribadir.

An'anaviy boshqaruv muammolarini ishlab chiqarishni va uning barcha faoliyat sohaslarini qamrab olishda axborot tizimlarining imkoniyatlari juda katta. Axborot tizimlarini yagona kompyuter tarmog'iga kiritishni o'z ichiga olgan boshqaruv tizimlarini markazlashtirish boshqaruvda haqiqiy xavf tug'diradi. Tashkilotlarning davlat yoki tijorat sirlarini tashkil etuvchi mahfiy ma'lumotlardan foydalanish uchun yo'l ochiq bo'lishi mumkin.

Elektr energetikasi sohasidagi ma'lumotlar

Elektr bir tomondan ijtimoiy-iqtisodiy tizimni, boshqa tomondan esa ijtimoiy-texnik tizimni anglatadi. Quvvatni boshqarishdagi ma'lumotlar boshqa ijtimoiy-iqtisodiy tizimlardagi kabi bir xil rol o'ynaydi. Sotsiotexnika tizimi sifatida, elektr energiyasi, boshqa tarmoqlar bilan solishtirganda, ma'lumotlarning tarkibi, taqdimoti va ishlatilishiga ta'sir qiluvchi bir qator o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Elektr energiyasini iste'mol qilish, elektr yuklari, elektr energiyasining sifati, elektr ta'minotining ishonchliligi, elektr tarmoqlari va uskunalari aylanishining haqiqiy holati to'g'risidagi ma'lumotlarning ishonchliligi elektr energetikasida muhim ahamiyatga ega, chunki bu boshqaruv idoralari uchun elektr energiyasini iste'mol qiladigan ob'ektlarni elektr energiyasi bilan ta'minlash to'g'risida qaror qabul qilish uchun zarurdir. Ma'lumotlarning etishmasligi (masalan, elektr zanjirlari, yuklash uskunalari to'g'risidagi ma'lumotlar va boshqalar) yoki uning noaniqligi tashkilotni ham, iste'molchilarni ham jiddiy oqibatlariga olib keladigan noto'g'ri qarorlarni qabul qilishga olib kelishi mumkin.

Shu bilan birga, ma'lumot va operatsion ma'lumotlarning ahamiyatini e'tiborga olinishi kerak. Ularning tarkibi va xizmat ko'rsatishiga qo'yiladigan talablar, foydalanish qoidalari va boshqa me'yoriy-texnik hujjatlarda ko'rsatilgan. Elektr qurilmalarini tezkor dispetcherlik nazorati jarayoni, ma'lumotlarning uzluksizligi bir qator parametrlar uchun muhimdir, ya'ni. elektr inshootlarining ishlash holati to'g'risida doimiy ravishda xabarlar (masalan, elektr stantsiyalarining yuk generatorlari, transformator va boshqalar).

Elektr energetikasida kodlangan ma'lumotlar keng qo'llaniladi (elektr zanjirlari, turli xil qurilmalarning o'qilishi).

Ishlab chiqarishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda tashqi ma'lumotlar katta ahamiyatga ega (umuman, individual ob'ektlar uchun energiya sarfi, ob-havo sharoitlarining prognoz holati va boshqalar). Qabul qilinadigan qarorlarning iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun me'yoriy va mos yozuvlar

xususiyatidagi va amaldagi uskunalarning texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari to'g'risida ma'lumot kerak.

Elektr energetikasida axborot texnologiyalari keng qo'llaniladi, ular butun texnologik va boshqaruv zanjiri bo'ylab qo'llaniladi. Bular elektr stantsiyalarida jarayonlarni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari, dispetcherlikni boshqarishning avtomatlashtirilgan tizimlari, elektr energiyasini avtomatlashtirilgan boshqarish va hisobga olish tizimlari, avtomatlashtirilgan iqtisodiy boshqaruv tizimlari. Ushbu tizimlarning barchasi dastlab markazlashtirilmagan bo'lib ko'rinadi va keyinchalik tegishli jarayonlarni boshqarish ehtiyojlariga qarab asta-sekin markazlashtiriladi.

7.3. Axborot manbalari

- Tabiiy ob'yektlar;
- Sayyoralar;
- Yulduzlar;
- Inshootlar;
- Hayvonlar;
- O'simliklar;
- O'rmonlar;
- Fan-texnika rivojlanishidagi ilmiy tajribalar;
- Mashinalar;
- Texnologik jarayonlar kiradi.

Nazorat savollari

1. Axborot tushunchasini aniqlang.
2. Axborotni tasniflash
4. Axborot manbai nima?
5. Axborotga bo'lgan asosiy talablar.
9. Axborot tizimi nima?
10. Elektr energetikasida axborot tizimlari.
11. Elektr energetikasi sohasidagi malumotlarga bo'lgan mahsus talablar

8. ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI

- 8.1. Ishlab chiqarish xarajatlarini tasniflash
- 8.2. Korxonada ishlab chiqarish xarajatlari turlari
- 8.3. Yillik ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi
- 8.4. Sanoat mahsulotlarining tannarxini pasqytirishning manbalari va omillari

Kalit soʻzlar: xarajatlar, bevosita, noishlab chiqarish xarajatlari, tashqi xarajatlar, ichki xarajatlar, oʻzgaruvchan, doimiy

8.1. Ishlab chiqarish xarajatlarini tasniflash

Har bir korxonada mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bogʻliq xarajatlarni amalga oshiradi. Mahsulot ishlab chiqarish jarayonida sarf qilingan moddiy resurslar (asosiy vositalar eskirishi, xomashyo va materiallar, yonilgʻi-moylash materiallari, ehtiyot qismlar va boshqalar) va jonli mehnat sarfi ishlab chiqarish xarajatlarini tashkil etadi.

Ishlab chiqarish uchun zarur boʻlgan iqtisodiy resurslarga sarflar ishlab chiqarish xarajatlari deyiladi.

Ishlab chiqarish harajatlari bilan ishlab chiqarish natijasi oʻrtasida bogʻliqlik bor. Ishlab chiqarish harajatlari asosiy sababi faqat maʼlum hajmda mahsulot ishlab chiqarishdan iborat boʻlmay, balki har bir ishlab chiqarilayotgan mahsulot birligiga harajatlarni kamaytirish va foyda olishdan iboratdir.

Ishlab chiqarish xarajatlari korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini koʻrsatadi, yaʼni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

8.2. Korxonada ishlab chiqarish xarajatlari turlari

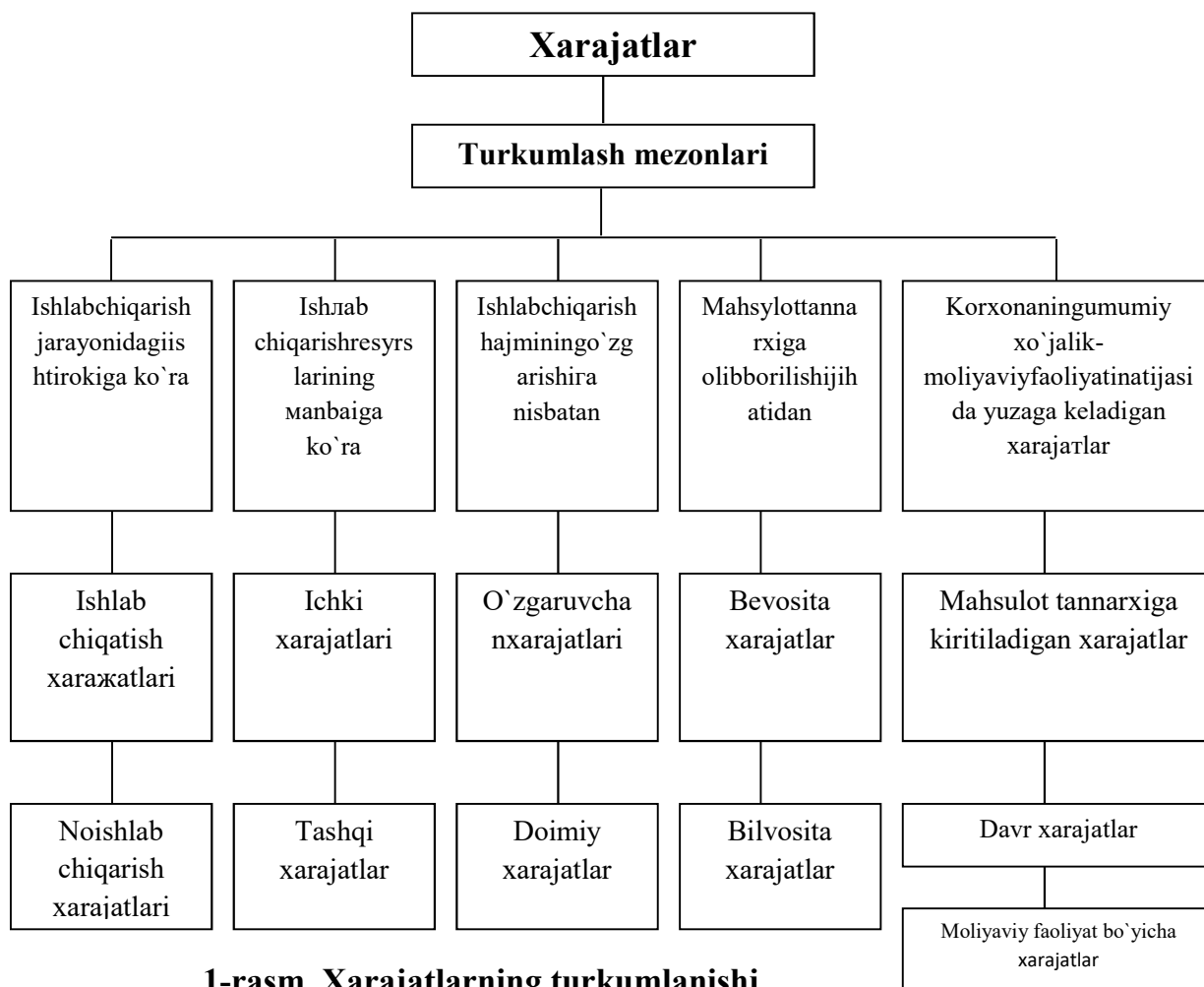
Korxonaning ishlab chiqarish, sotish va boshqa faoliyati natijasida yuzaga keladigan xarajatlarini quyidagicha turkumlash mumkin:

1. Ishlab chiqarish jarayonidagi ishtirokiga koʻra:
ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.
2. Ishlab chiqarishda sarf etiladigan resurslar manbaiga koʻra:
ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar.
3. Mahsulot ishlab chiqarish hajmining oʻzgarishiga nisbatan:
doimiy xarajatlar; oʻzgaruvchan xarajatlar.
4. Mahsulot tannarxiga olib borilishi jihatidan:
bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.
5. Korxonaning umumiy ishlab chiqarish, moliyaviy va boshqa faoliyati natijasida yuzaga keladigan:
mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar; davr xarajatlari; moliyaviy faoliyat boʻyicha xarajatlar; favqulodda zararlar.

Ishlab chiqarish xarajatlari **bevosita** ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirish bilan bog`liq quyidagi xarajatlardan tashkil topadi:

bevosita moddiy xarajatlari; bevosita mehnatga haq to`lash xarajatlari; ishlab chiqarishga taalluqli ustama xarajatlar.

Bevosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog`liq bo`lmagan xarajat turlari **noishlab chiqarish xarajatlari** deb yuritiladi. Uning tarkibiga: mahsulotni sotish bilan bog`liq xarajatlar; boshqaruv xarajatlari; boshqa operacion xarajatlar va zararlar; favqulodda zararlar kiradi.



1-rasm. Xarajatlarning turkumlanishi

- **tashqi xarajatlar**, o`z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o`z ichiga oladi (xomashyo, yoqilg`i, transport, aloqa, soliq to`lovlari).

- **ichki xarajatlar**, binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o`z ichiga oladi.

Xarajatlarning tarkibiy tuzilishi, ishlab chiqarish omillari bilan bog`liqligi **doimiy va o`zgaruvchan** xarajatlarni paydo etadi.

O`zgarmaydigan xarajatlar - **doimiy** xarajatlardir. Bularga renta to`lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to`lanishi ko`zda tutilgan maoshlar kiradi.

O'zgaruvchan xarajatlar deb, ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi. Ularga ish haqi, xomashyo, yoqilg'i, tashish xarajatlari va boshqalar kiradi. Ishlab chiqarish hajmi oshsa, bu xarajatlar ortadi, ishlab chiqarish hajmi kamaysa, xarajatlar kamayadi.

Mahsulot tannarxini tashkil qiluvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra, quyidagi guruhlarga taqsimlanadi.

- moddiy xarajatlar;
- asosiy fondlar amortizatsiyasi;
- ish haqi xarajatlari;
- ijtimoiy ehtiyojlarga bo'lgan xarajatlar;
- boshqa xarajatlar.

Moddiyxarajatlar o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- xomashyo va material xarajatlari;
- yoqilg'i va energiya;
- sotib olinuvchi butlovchi qismlar va yarim tayyor mahsulotlar;
- qadoqlash va o'rov materiallari;
- ehtiyot qismlar;
- boshqa korxonalar va tashkilotlar tomonidan ko'rsatiladigan ishlab chiqarish xizmatlari;
- tabiiy xomashyodan foydalanish bilan bog'liq soliq, yig'im va boshqa to'lovlar;
- ishlab chiqarishda bekor turib qolish va sifatsizlik tufayli yuzaga keladigan yo'qotishlar;
- tabiiy yo'qotishlar bilan bog'liq bo'lgan yoki aybdor shaxslar mavjud bo'lmagan holda yuzaga keladigan yo'qotishlar.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar **amortizatsiyasi**bo'yicha xarajatlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- asosiy ishlab chiqarish fondlarining dastlabki (tiklanish) qiymatidan kelib chiqib hisoblangan amortizatsiya ajratmalari so'mmasi (hisoblangan eskirish), lizing bo'yicha tasdiqlangan normalar, qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan jadallashtirilgan amortizatsiya ham shu jumlagacha kiradi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar eskirishi har oyda xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan dastlabki qiymati va ulardan foydali foydalanish muddatidan (biroq xo'jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas) kelib chiqib hisoblanadigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) tannarxiga tegishli bo'ladi.

Mehnatga **haq to'lash** bilan bog'liq bo'lgan xarajatlar elementlari qatoriga quyidagilar kiritilgan:

- amalda bajarilgan ish uchun tarif stavkalari, lavozim maoshlari;

- xodimlarga natural to'lov shaklida beriluvchi mahsulotlar qiymati;
- ishlab chiqarishdagi yuqori natijalar uchun beriluvchi mukofot va boshqa to'lovlar;
- har yillik mehnat va o'quv ta'tili uchun amalga oshiriluvchi to'lovlar;
- qonunchilikka asosan ba'zi tarmoqlardagi xodimlarga bepul beriluvchi qiyim-kechak, oziq-ovqat, uy-joy, kommunal xizmat va h.k.;
- shtatlar qisqarishi tufayli ishdan bo'shatilgan xodimlarga to'lanuvchi mablag'lar.

Ijtimoiy sug'urtaga ajratmalarga quyidagilar kiradi:

- qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo'yicha mehnatga haq to'lash fondiga ijtimoiy majburiy ajratmalar;
- nodavlat pensiya yang'armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug'urtaga, bandlik fondiga ajratmalar.

Mahsulot tannarxidagi *boshqa* xarajatlar:

- qonunchilikda belgilangan tartibda maxsus nobyudjet fondlarga o'tkaziluvchi to'lovlar va soliqlar;
- chiqindilar uchun to'lovlar;
- korxonalar mulkini majburiy sug'urtalash;
- ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar;
- mahsulotni sertifikatlashtirish uchun bajarilgan ishlarga haq to'lash;
- xizmat safariga haq to'lash;
- yong'inga qarshi kurash va qo'riqlash muassasalariga haq to'lash;
- kadrlar tayyorlash va malakasini oshirish, xodimlar tanlovini tashkil qilishga haq to'lash;
- aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to'lash;
- asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to'lash;
- nomoddiy aktivlarning eskirishi va h.k.

8.3. Yillik ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxi

Sanoatdagi yillik ishlab chiqarish xarajatlari, shu jumladan energiya alohida tarkibiy qismlar bo'yicha hisoblanadi. Bunday hisob-kitoblar asosida korxonaning aylanma mablag'larga bo'lgan ehtiyoji rejalashtiriladi, ularning haqiqiy iste'moli aniqlanadi, ishlab chiqarish xarajatlarining umumiy smetasi tuziladi va mahsulot tannarxini pasaytirish usullari tahlil qilinadi.

Tannarxda korxonalar ishlab chiqarish faoliyatining sifat ko'rsatkichlari - ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligi, ishlab chiqarish texnologiyasi va mehnatni tashkil etish darajasi, korxonani tejamkorlik bilan

oqilona yuritish omillari, mahsulot ishlab chiqarishni yuksaltirish sharoitlari o'z aksini topadi.

Mahsulot tannarxini hisoblashdan ko'zda tutilgan **asosiy maqsad** - uni ishlab chiqarishga sarflangan haqiqiy xarajatlarni tegishli hujjatlarda o'z vaqtida, to'liq va ishonchli aks ettirish hamda moddiy, mehnat va moliyaviy resurslardan tejankorlik asosida, oqilona foydalanish ustidan nazorat o'rnatishdir.

Mahsulot tannarxi korxonada xarajatlari tushunchasidan farq qiladi. Korxonaning mahsulot ishlab chiqarish, sotish va boshqa moliyaviy-xo'jalik faoliyati natijasida yuzaga keladigan barcha xarajatlari mahsulot tannarxiga kiritilmaydi. Mahsulotning (ishning, xizmatning) ishlab chiqarish tannarxiga uni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlari kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli:

- bevosita moddiy xarajatlari;
- bevosita mehnat xarajatlari;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bilvosita ustama xarajatlari.

Mahsulot tannarxining bevosita va bilvosita xarajatlari tarkibi

Xarajat moddalari	Mahsulot tannarxiga olib borilishi jihatidan	
	bevosita	bilvosita (ustama)
Xomashyo va asosiy materiallar (qayta kirim qilingan chiqitlardan tashqari)	+	
Sotib olingan butlovchi qismlar va yarim fabrikatlar	+	
Ishlab chiqarish xarakteridagi ish va xizmatlar		+
Texnologik maqsadlar uchun ishlatilgan yoqilg'i energiya	+	
Ishlab chiqarishga tegishli mehnatga haq to'lash xarajatlari	+	
Ishlab chiqarishga tegishli ijtimoiy sug'urtaga ajratmalar	+	
Moddiy qiymatliklar kamomadi va mahsulotlarning buzilishidan ko'rilgan zararlar	+	
Asosiy vositalar amortizatsiyasi		+
Ishlab chiqarishga oid boshqa xarajatlari		+

Mahsulot tannarxi bir turdagi mahsulotni bevosita va bilvosita ishlab chiqarish xarajatlarini shu mahsulot miqdoriga bo'lish orqali topiladi:

$$MT = MX + IX + ST + A + BIX / M$$

bu yerda

MT - mahsulot tannarxi, so'm;

MX - ishlab chiqarishning moddiy xarajatlari, so'm;

- IX - ishlab chiqarish xususiyatidagi mehnatga haq to'lash xarajatlari, so'm;
- ST - ishlab chiqarishga tegishli bo'lgan ijtimoiy sug'urta to'lovlari, so'm;
- A - asosiy vositalar amortizatsiyasi, so'm;
- BIX - boshqa ishlab chiqarish xarajatlari, so'm;

8.4. Sanoat mahsulotlarining tannarxni pasqytirishning manbalari va omillari

Mehnat unumdorligini oshirish, xomashyo va material, yoqilg'i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish, xizmat ko'rsatish va boshqarish sarflarini qisqartirish, ishlab chiqarishdan tashqari xarajatlarni tejash mahsulot tannarxini pasaytirishning muhim *manbalari* hisoblanadi. Material, yoqilg'i va elektr energiya xarajatlarini kamaytirish uchun ularni tejab sarflash, qimmatbaho materiallarni arzon, lekin yaxshi materiallar bilan almashtirish, ularni sotib olish va korxonaga keltirish bilan bog'liq bo'lgan sarflarni qisqartirish kerak bo'ladi.

Xizmat ko'rsatish va boshqarish uchun ketadigan xarajatlarni qisqartirishga esa tarmoq va korxonalaridagi ma'muriy-boshqaruv apparatining sarflarini kamaytirish, asbob-uskuna, bino va inshootlarni saqlash, yoritish, isitish uchun ketadigan mablag'larni tejab-tergab sarflash orqali erishiladi. Unumsiz xarajatlarni (jarima to'lash, penya va h.k.) tugatish mahsulot tannarxini pasaytirishda muhim ahamiyatga ega.

Texnika taraqqiyoti ishlab chiqarishni tashkil etishning ijtimoiy shakllarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni ratsional joylashtirish, ishlab chiqarish va mehnatni uyushtirishni yaxshilash mahsulot tannarxini pasaytirishni ta'minlovchi **omil** hisoblanadi. Masalan, texnika taraqqiyoti mahsulot tannarxini pasaytirishning barcha manbalariga ta'sir ko'rsatadi. Ishlab chiqarishni elektrlashtirish, avtomatlashtirish, kimyolash mahsulot tayyorlash uchun sarflanadigan xarajatlarni kamaytiradi.

Nnazorat savollari

1. Ishlab chiqarish xarajatlari tushunchasi va uning mohiyati.
2. Boshqa xarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?
3. O'zgaruvchan xarajatlar deb nimaga aytiladi?
4. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi xarajatlar qaysilar?
5. Tannarxni pasaytirish manbalari va omillari.
6. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi moddiy xarajatlar qaysilar?
7. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchi ish haqi xarajatlari qaysilar?
8. Mahsulot tannarxini tashkil etuvchiamortizatsiyaxarajatlari nima?

9. KORXONA MAHSULOTLARIGA NARXNI SHAKILLANISHI

- 9.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va turlari
- 9.2. Korxonaning narx siyosati
- 9.3. Narxni shakillanish strategiyasi va usullari
- 9.4. Tarmoqda narxning shakillanishi
- 9.5. Narxni aniqlash usullari

9.1. Narxning iqtisodiy mohiyati va turlari

Baho kuchli ijtimoiy yo'naltirilgan bozor kategoriyasi bo'lib, tovarlar ayirboshlanganda yuz beradigan munosabatlarni anglatadi. Oqilona, ilmiy jihatdan asoslangan baho va baholash iqtisodiyotning ilmiy va amaliy vositalaridan biri hisoblanadi.

Baho bamisoli barometr kabi bozor holatini ko'rsatib turadi, u pasayib ketsa, tovar bozori kasodga uchraydi, tovar nafsiz bo'lib, uni boshqa tovar bilan almashtirish yoki sifatini yaxshilash zarurligi kun tartibiga qo'yiladi.

Ikki xil narxni ajratib ko'rsatish mumkin

a) talab narxi – narx har bir tovar birligining xaridorlarni o'ziga jalb qila olish qobiliyatidir (ma'lum vaqtda), istaklar ko'paysa u pasayadi.

b) taklif narxi – bu tovar sotuvga kelib tushgan narxdir.

Narx – talab va taklifning muayyan nisbatida, tovar (xizmati)ni ishlab chiqarishga ketgan iqtisodiy resurs xarajatlari hamda uning nafliligini pul ko'rinishida ifodalanishidir.

Narx - tovar qiymatining pul ifodasi. Narxni belgilashda mahsulot ishlab chiqarish va sotish va sof daromadni shakllantirish uchun rejalashtirilgan xarajatlarning to'liq qoplanishi ta'minlanadi. Narxga ta'sir qiluvchi omillarni ikki yo'nalishda tasniflash mumkin:

- birlamchi va ikkilamchi omillar;
- ichki va tashqi omillar.

Birlamchi omillar tovarlarning qiymatiga ta'sir qiladi. Ular ishlab chiqarish tannarxi va aylanish (ishlab chiqarish tannarxi) dinamikasi bilan ajralib turadi. Ushbu omillar guruhiga quyidagilar kiradi:

- xom ashyo va materiallar narxlarini hisobga olish;
- ish haqi darajasi;
- amortizatsiya darajasi;
- soliqlar;
- banklarga berilgan kreditlar bo'yicha foizlarni tabaqalashtirish va boshqalar.

Ikkilamchi omillar narxning narxdan og'ishiga olib keladi. Bu mahsulotning iste'mol xususiyatlarining narxini, raqobatbardoshlik va ishlab

chiqarish samaradorligini hisobga oladi. Bundan tashqari, talab va taklifning nisbati, olib borilayotgan ijtimoiy siyosat va boshqalar.

Ichki omillar narxning tarkibiy qismlari bilan bog'liq: narx, soliqlar, foyda, iste'mol qiymati. Bir tomondan xarajatlarni kamaytiradigan va boshqa tomondan daromadni ko'paytiradigan omillarni tanlash kerak. Soliqlar bo'yicha korxonalar siyosati soliq qonunchiligida davlat tomonidan taqdim etiladigan imtiyozlarni maksimal darajada oshirishga harakat qilishi kerak.

Tashqi omillar narx va korxonaning iqtisodiy siyosatiga bog'liq emas. Bular jamiyatda sodir bo'ladigan ob'ektiv yoki sub'ektiv jarayonlardir.

Narxning mazmuni va uning iqtisodiy mohiyati funktsiyalar orqali namoyon bo'ladi.

Buxgalteriya funktsiyasi mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun barcha ijtimoiy zarur bo'lgan mehnat xarajatlarini aks ettiradi, ishlab chiqarish xarajatlari va natijalarini hisoblab chiqadi.

Rag'batlantiruvchi funktsiya resurslarni tejashni rivojlantirish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilash va yangi texnologiyalarni joriy qilish uchun ishlatiladi. Narx ishlab chiqaruvchini ishlab chiqarishning eng tejamkor usulini tanlashga undaydi.

Taqsimlash funktsiyasi QQS, aktsiz solig'i va davlat, viloyat byudjetiga olingan markazlashtirilgan sof daromadning boshqa shakllarini hisobga olishni nazarda tutadi. Shunday qilib, narx orqali bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari o'rtasida (tarmoqlar, mintaqalar va boshqalar) daromadlarni qayta taqsimlash mavjud.

Narxlarning turlari

Korxonaning ulgurji narxlari - bu ishlab chiqargan mahsulotni iste'molchilarga sotadigan, ishlab chiqarish va sotish xarajatlarini qoplab, o'z faoliyatini davom ettirish va rivojlantirishga imkon beradigan foyda keltiradigan mahsulot ishlab chiqaruvchilarining narxlari.

$$\text{Korxonaning ulgurji narxi} = \text{Xarajat} + \text{foйда} + \text{aktsiz solig'i} + \text{QQS}$$

Sanoatning ulgurji (sotish) narxlari - korxonalar va iste'molchi tashkilotlar tomonidan ishlab chiqaruvchilarga yoki sotish (ulgurji) tashkilotlarga korxonalarga, vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi. Ulgurji baho korxonalarga ishlab chiqarish xarajatlarini qoplashni, zarur foyda olishni ta'minlanishi zarur.

Ulgurji narxlar, ulgurji foyda

$$\text{narx} = \text{narx} + \text{ta'minot} + \text{aktsiz solig'i} + \text{QQS}$$

chakana baholar. Ulardan tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi. Bu baholarga davlat savdosi, xususiy shaxsiy mulk egalari do'konlari va bozorda yuzaga kelayotgan baholar kiradi. Chakana baho darajasi aholining real daromadlari bilan belgilanadi.

Chakana = narx + xarid + aktsiz + QQS

Xarid baholari qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

Dunyo baholari xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

Baholar tovar ishlab chiqarishning rivojlanishiga o'z vazifalari orqali ta'sir etadi.

Bozorda turli mehnat sarflari umumiy, ya'ni ijtimoiy zarur mehnat sarfiga keltiriladi va shu sarfning pulda ifodalanishi bahoni hosil qiladi.

Bozorda sotuvchi bilan xaridor o'rtasidagi iqtisodiy munosabat bo'lganidan narxning shakllanishida har ikki tomon ishtirok etadi. **Xaridor deganda**, biz tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar - fuqarolar, ishlab chiqarishni yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi korxonalarini tushunamiz.

Baholashning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

- ulgurji baholar. Tovarlar ko'tarasiga katta miqdorda sotilganda bu baholardan foydalaniladi. Bunday bahoni asosan ulgurji savdo-sotiq olib boriladigan savdo markazlarida uchratish mumkin;
- chakana baholar. Tovarlar bevosita iste'molchilarga sotilganda foydalaniladi. Bu baho o'z ichiga tovar ulgurji narxini, chakana savdo tashkilotchilarining xarajati va foydasini oladi;
- nufuzli baholar. Bu baholardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi;
- dotatiyali baholar. Bunda tovarlar davlat byudjeti hisobidan arzonlashtirilgan baholarda olinadi;
- davlat baholari. Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan bo'yurtma berilganda qo'llaniladi;
- mavsumiy baholar. Bu mavsumiy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi;
- milliy va jahon baholari-alohida tovarning baynalminal xarajatlari. Bunda jahon bozoridagi talab va taklif nisbati hisobga olinadi;
- standart baholar. Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi;
- preyskurant baholar. Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljal baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi;
- ishlab chiqargan mahsulotni sotish uchun muzokaralarga tayyorgarlik ko'rish mobaynida tadbirkor eng avvalo, o'zi uchun maqbul bo'lgan baho ko'rsatkichlarini aniqlashga harakat qiladi. Shu maqsadda u bahoni uchga ajratadi. Ya'ni maksimal (engyuqori), minimal (eng past) va obyektiv baho;
- maksimal baho - (sotuvchi nuqtai nazaridan) – bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir;

- minimal baho - (qo‘shilishi mumkin bo‘lgan eng past baho) – bu Tovar narxining shunday ko‘rsatkichi, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi;
- ob‘ektiv baho - bu, tarkibida o‘rtacha sifat ko‘rsatkichlariga ega bo‘lgan u yoki bu tovarning o‘rtacha bahosidir.

Tovarlarning narxlari

Korxonada iqtisodiyotida boshlang'ich narxlash printsiplari mahsulot ishlab chiqarish va sotish, xizmat ko'rsatish, ish va foyda xarajatlarini qoplashdir.

Rivojlanish va narxlash ketma-ketligi:

- 1) narxlarni belgilashda maqsad va vazifalarni belgilash;
- 2) talab va taklifning xususiyatini aniqlash;
- 3) ishlab chiqarish tannarxini hisoblash;
- 4) raqobatchilar narxini tahlil qilish (chegirma tizimiga e'tibor berib);
- 5) narxlarni belgilash usulini tanlash;
- 6) yakuniy narxni belgilash.

9.2. Korxonaning narx siyosati

Korxonaning narx siyosati – bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida narxlarni erkinlashtirish va milliy bozor narxlarini jahon bozori narxlariga yaqinlashtirishga qaratiladi.

Narxlarni erkinlashtirish-iqtisodiy islohotlarning eng asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, islohotlarning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari ko‘p jihatdan shu muammoning hal etilishiga bog‘liq bo‘ladi. Narxlarni erkinlashtirish xom ashyo bilan mahsulot ayrim turlarining narxlari, narx bilan aholi va korxonalar daromadlari o‘rtasida mutanosiblikka erishishga qanday yondashilishi bilan farqlanadi. Shu yondashuvlarga asoslanib, narxlar quyidagi yo‘llar bilan erkinlashtiriladi:

- narxlarni birdaniga yoki «esankiratadigan» tarzda qo‘yib yuborish;
- narxlar o‘shirishini sun'iy ravishda to‘xtatib qo‘yish;
- narxni davlat tomonidan boshqarish va nazorat qilishni ma'lum darajada saqlab qolish.

9.3. Narxni shakillanish strategiyasi va usullari

1. Narxlar vazifasini belgilashda Korxonada tijorat ishida narxni qanday rolga tayinlashi to'g'risidagi qoidaga asoslanish kerak. Amalda turli xil narxlash strategiyalari mavjud.

Yuqori narxlar strategiyasi ishlab chiqarish xarajatlaridan ancha yuqori bo'lgan narxda dastlabki sotishni ta'minlaydi va undan keyin pastroq narx keladi.

Bu patentlar bilan himoyalangan yangi mahsulotlarga nisbatan qo'llaniladi. Strategiya hozirgi talabning yuqori darajasi sharoitida mumkin.

Kam narxlar strategiyasi. Birinchidan, minimal narx maksimal darajada mijozlarni jalb qilish va bozorni zabt etish uchun belgilanadi, shu bilan birga Korxonada ishlab chiqarishni ko'paytirish va xarajatlarni kamaytirishga intiladi.

Bozor yoki soha rahbariga ergashish strategiyasi. Narx asosiy raqobatchi yoki sohadagi etakchi Korxonadan tomonidan taklif qilingan narx asosida belgilanadi.

Differentsiatsiyalangan narxlar strategiyasi narxlarni har xil chegirmalar va turli bozorlar uchun o'rtacha narx darajasiga beriladigan imtiyozlar bilan birlashtirishda namoyon bo'ladi.

Imtiyozli narx strategiyasi. Korxonada manfaatdor bo'lgan mijozlar bilan ishlashga qaratilgan.

Nufuzli narxlar strategiyasi noyob xususiyatlarga ega yuqori sifatli mahsulotlarga yuqori narxlarni belgilashga asoslangan. Boshqa strategiyalardan foydalanish mumkin.

2. Narxlar, talablar va takliflar jadvaliga qarab tovarlarga talab va taklifning rivojlanish tendentsiyalarini aniqlash uchun foydalaniladi. Jadvallarni sifatli va miqdoriy tahlil qilish korxonaning narx siyosati, shuningdek, ma'lum bir mahsulot bilan bozorga kirish siyosati qanday bo'lishini aniqlashga imkon beradi.

3. Ishlab chiqarish tannarxini baholashda ularni o'xshash mahsulotlar uchun o'rtacha xarajatlarni (tannarx) taqqoslashdan kelib chiqish kerak. Xarajatlar miqdori narx darajasini belgilashning eng past chegarasidir, mahsulotni uning darajasidan past sotish esa zarar qilmaydi.

4. Raqobatchining narxlarini tahlil qilishda asosiy e'tibor u taklif qiladigan chegirma tizimiga qaratilishi kerak. Jahon amaliyotida narxdan har xil chegirmalar qo'llaniladi:

- naqd pul olishda chegirmalar;
- Miqdor, xarid hajmi, seriya bo'yicha progressiv chegirmalar;
- almashtirish krediti yoki eskisini qaytarish uchun chegirma; eksport uchun tovarlarni sotishda eksport chegirmasi va boshqalar.

Narxni belgilashda ular quyidagi fikrlarga asoslanadi: juda past narx - daromad olishning mumkin emasligi, mumkin bo'lgan narx:

- Minimal narx - xarajatlar darajasida belgilanishi mumkin;
- O'rtacha narx - raqobatchilar tovarlari narxlari asosida belgilanadi;
- Maximal narx - agar mahsulot o'ziga xos xususiyat va fazilatlariga ega bo'lsa.

9.4. Tarmoqda narxning shakllanishi

1) Ishlab chiqarish harajatlari. U qanchalik kam bo'lsa narx shunchalik past bo'ladi va aksincha. Tovarning ishlab chiqarish xarajatlari ustiga ishlab chiqaruvchining foydasini qo'yib sotilishi, ya'ni ishlab chiqaruvchi taklif qilgan narxda sotilishi unga qilgan harajatlarni (moddiy va mehnat xarajatlarini) jamiyat tomonidan tan olinganligini bildiradi.

2) Tovarning nafliligi, ya'ni uning iste'molchilarga foydalilik darajasi. Ularning ehtiyojlarini qondirish darajasi, yuqori bo'lsa iste'molchi yuqori narx to'lashga rozi bo'ladi.

3) Talab va taklifning nisbati, ya'ni biror bir tovarga talab katta bo'lsayu, u tovarning taklifi kam bo'lsa narx yuqori bo'ladi va aksincha.

4) Raqobat, u taklif orqali narxga ta'sir qiladi. Agar raqobatchilar ko'p bo'lsa narx pasayadi, agar oz bo'lsa, o'zaro til biriktirib olsalar, narx baland bo'ladi. Demak, takomillashgan bozor sharoitida ishlab chiqaruvchi bozor narxiga ta'sir ko'rsata olmas ekan, ya'ni narx darajasi sub'ektning ong saviyasi, irodasiga bog'liq bo'lmagan holda bozor tomonidan shakllanadi. Bu yerda ishlab chiqaruvchi foydasini narxni o'zgartirish hisobiga emas, balki yalpi daromad bilan yalpi ishlab chiqarish xarajatlari o'rtasidagi farqni ko'paytirish hisobiga oladi.

9.5. Narxni aniqlash usullari

"O'rtacha xarajat va foyda" usuli yordamida narxni hisoblash. Ishlab chiqarish birligining umumiy qiymati aniqlanadi, foyda umumiy qiymatga foiz sifatida qo'shiladi va mahsulot bahosi olinadi.

Noqonuniy tahlil va maqsadli foyda ta'minoti asosida narxlarni hisoblash. Bunday holda, Korxonaga unga kerakli daromadni ta'minlaydigan narxni belgilashga intiladi. Usul Breakven jadvaliga asoslanadi. Grafik daromad miqdori xarajatlarga teng bo'lgan buzilgan nuqtani aniqlashga imkon beradi.

Mahsulotning qabul qilingan qiymatiga qarab narx. Korxonaga iste'molchilar ongida narx bo'lmagan usullardan foydalangan holda mahsulot qiymati to'g'risida g'oyani shakllantiradi: sotishdan keyingi xizmat, mijozlarga mahsus kafolatlar va hk taqdim etadi.

- Talabga yo'naltirilgan narx.
- Raqobat narxlari, ya'ni. narxlarni joriy narxlarda belgilash.

Barcha hisob-kitoblarni amalga oshirgandan so'ng, ishlab chiqarilgan mahsulotning yakuniy narxi belgilanadi.

Nazorat savollari

1. Mahsulotlar narxi deganda nimani tushunasiz? Narxga ta'sir qiluvchi omillar.
2. Narxning asosiy funktsiyalari nimalardan iborat?
3. orxonaning ulgurji narxi, korxonaning sotish narxi, chakana narx qanday belgilanadi?
4. Narxlarni shakllantirishda qo'llaniladigan asosiy usullar qaysilar?

10. Energetika korxonalari faoliyatining moliyaviy natijalari

10.1.Korxonada daromadlari

10.2.Korxonaning foydasi, uni taqsimlash

10.3.Optimal ishlab chiqarish hajimlarini aniqlash va daromadni maksimal darajasini aniqlash

10.4.Korxonada rentabelligi

Kalit so'zlar: foyda, yalpi foyda, sof foyda, foydani taqsimlash, operatsion daromad, operatsion xarajat, rentabellik.

10.1.Korxonada daromadlari

Xar bir korxonada o'z faoliyatini olib borishidan maqsad bu –foydada olishdir.

Daromadlar – bu sub'ektning xo'jalik faoliyati natijasida, ijara haqi, foizlar, litsenziya to'lovlari va dividendlar shaklida daromad keltiradigan faoliyat, yani tovarlarning sotilishi, xizmatlarning ko'rsatilishi yoki boshqa shaxslarning xo'jalik sub'ektining resurslaridan foydalanishi natijasida aktivlarning kelib tushishi yoki majburiyatlarning kamayishi orqali ro'y beradigan iqtisodiy resurslarning ko'payishidir.

Moliyaviy natijalar to'g'risidagi hisobotda daromadlar, xarajatlarda, foyda va zararlar xo'jalik yurutuvchi sub'ektlarning quyidagi faoliyat sohalari bo'yicha aks ettiriladi.

- asosiy faoliyat;
- investitsion faoliyat;
- moliyaviy faoliyat.

Asosiy faoliyatdan olingan daromadlar deganda korxonada ustavida belgilangan asosiy faoliyatdan olingan daromadlar tushuniladi (mahsulot ishlab chiqarish, sotish).

Asosiy bo'lmagan faoliyatdan olingan daromadlar deganda bevosita asosiy faoliyatga taaluqli bo'lmagan faoliyat turlaridan olingan daromadlar tushuniladi. Bu daromadlar moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar va favqulotdagi daromadlarga bo'linadi.

Moliyaviy faoliyatdan olingan daromadlar deganda qimmatli qog'ozlar, valyuta operatsiyalari, kredit va qarzlarni berishdan olingan daromadlar tushuniladi.

Favqulotda daromadlar deganda yuz berishi xarakteriga ega bo'lmagan, kutilmagan tasodifiy va hodisalardan olingan daromadlar tushuniladi. (tabiiy ofatlar, revolyutsion o'zgarishlar, davlat qonunlarini o'zgarishi).

10.2. Korxonaning foydasi, uni taqsimlash

Sanoat va uning barcha bo'g'inlari ishini tavsiflovchi sifat ko'rsatkichlaridan biri *foyda va rentabellikdir*.

Foydaning asosiy *vazifasi* ishlab chiqarish faoliyatining natijasidan olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi, chunki u so'nggi moliyaviy natijani ifodalaydi.

Foyda sanoat, tarmoq va korxonaning hamma, ishlab chiqarish, xo'jalik faoliyati natijalarini umumlashtiruvchi ko'rsatkichdir.

Foyda - bu tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilik uchun uning mukofotini tavsiflovchi tadbirkorning pul bilan to'langan sof daromadi. Foyda - bu bozor energiyasi sohasida ishlaydigan korxonaning asosiy maqsadi.

Foyda - bu biznesni yuritishdagi umumiy daromad va umumiy xarajatlar o'rtasidagi farq.

O'zining iqtisodiy tabiati bo'yicha foyda moddiy ishlab chiqarish ishchilarining mehnati tufayli jamiyat uchun yaratilgan ortiqcha mahsulot qiymatining (narxining) bir qismi sifatida ishlaydi. Ortiqcha mahsulotni shakllantirish manbai ortiqcha ish kuchi hisoblanadi.

Foydali munosabatlar bozor munosabatlari kategoriyasi sifatida quyidagi funktsiyalarni bajaradi:

- korxonada natijasida olingan iqtisodiy samarani tavsiflaydi;
- ogohlantiruvchi funktsiyaga ega;
- uning mazmuni shundan iboratki, foyda bir vaqtning o'zida moliyaviy natija va korxonaning moliyaviy resurslarining asosiy elementidir.

O'z-o'zini moliyalashtirish printsiplarining amaldagi ta'minoti olingan foyda bilan belgilanadi. Sof foyda ulushi ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishni, korxonaning ilmiy-texnik va ijtimoiy rivojlanishini, ishchilarni moddiy rag'batlantirishni moliyalashtirish uchun etarli bo'lishi kerak.

Foyda turli darajadagi byudjetni shakllantirish manbai. U soliq shaklida byudjetlarga boradi.

Yo'qotish hal qiluvchi rol o'ynaydi. Ular moliyaviy resurslardan foydalanish, ishlab chiqarishni tashkil etish va mahsulotni sotishni tashkil etishda korxonaning xato va kamchiliklarini ko'rsatadi.

Tashkilotning moliyaviy-iqtisodiy natijalarini aniqlash quyidagi foyda turlarini hisoblashni nazarda tutadi:

- mahsulot (ish, xizmat) sotishdan olingan foyda (zarar);
- moliyaviy-iqtisodiy faoliyatdan olingan foyda (zarar); balans foydasi (zarari);
- hisobot davridagi taqsimlanmagan (sof) foyda (zarar).

Mahsulot (xizmat) sotishdan olingan foyda

Mahsulotlarni (ishlarni, xizmatlarni) sotishdan olingan foyda bu Korxonaning ustavida ko'zda tutilgan asosiy faoliyatning moliyaviy natijasidir. Mahsulotlarni (tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni) sotishdan olingan daromad, Π_p mahsulotlarni sotishdan tushgan tushum bilan mahsulot tannarxiga kiritilgan mahsulotni sotish va sotish xarajatlari o'rtasidagi farqni anglatadi.

$$\Pi_p = V_p - \Pi_{o6},$$

bu erda

V_p – mahsulot sotishdan tushgan daromad;

Π_{o6} – sotilgan mahsulotning umumiy ishlab chiqarish xarajatlari

Energiya birlashmalari mahsulotlarini sotishdan tushgan daromad quyidagiformula bo'yicha aniqlanadi

$$V_p = \sum \Theta_i \Pi_{\Theta i} + \sum Q_i \Pi_{T\Theta i} + C_{yc\lambda} + C_{np},$$

bu erda

Θ_i – i-iste'molchiga etkazib beriladigan elektr energiyasining miqdori;

$\Pi_{\Theta i}$ – i-iste'molchi uchun elektr energiyasining o'rtacha narxi;

Q_i – i-iste'molchiga etkazib beriladigan issiqlik energiyasining miqdori;

$\Pi_{T\Theta i}$ – i-iste'molchi issiqlik energiyasining o'rtacha narxi;

$C_{yc\lambda}$ – uchinchi shaxslarga ko'rsatiladigan xizmatlar qiymati;

C_{np} – boshqa mahsulotlarni sotish (qo'shimcha mahsulotlar va tegishli mahsulotlar).

Moliya-xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (zarar)

Moliya-xo'jalik faoliyatidan olingan foyda (zarar) mahsulot (ish, xizmat) larni sotishdan olingan foyda (zarar), olingan foizlar, to'lanadigan foizlar, boshqa tashkilotlarda qatnashishdan olingan daromadlar, boshqa operatsion daromadlar va xarajatlarni o'z ichiga oladi.

Qarzga olinadigan foizlar tarkibiga davlat obligatsiyalari, omonatlar, banklar va boshqa kredit tashkilotlaridan banklar tomonidan tashkilotning hisobvaraqlarida saqlanayotgan pul mablag'laridan foydalanganlik uchun olinadigan so'mmalar kiradi.

To'lanadigan foizlarga energiya Korxonasi tomonidan boshqa biznes ishtirokchilariga to'lanadigan foizlar kiradi.

Boshqa tashkilotlarda qatnashishdan olingan daromadlar. Boshqa tashkilotlarning qimmatli qog'ozlariga (aktsiyalar, obligatsiyalar) ega bo'lish energiya ta'minoti Korxonasiga aktsiyalar bo'yicha dividendlar yoki obligatsiyalar bo'yicha foizlar ko'rinishida daromad keltiradi.

Operatsion daromad elektr energiyasi Korxonasi mulkini ko'chirish bilan bog'liq operatsiyalar bo'yicha daromadlarni (QQS bundan tashqari) aks ettiradi.

Operatsion daromad o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- endi biron bir sababga ko'ra ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydigan qoldiq yoqilg'ini sotishdan olingan daromad (masalan, elektr stantsiyasini ko'mir yoqilg'isidan tabiiy gazga o'tkazish paytida);
- balansdan chiqarilgan asosiy vositalarni sotishdan; mulkni ijaraga berishdan olinadigan daromad;
- mulk va majburiyatlarni qayta baholash natijasida olingan daromadlar

Operatsion xarajatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- asosiy vositalarni va boshqa mol-mulkni sotish bilan bog'liq xarajatlar, shu jumladan foydalanilmay qolgan asosiy vositalarni ularni hisobdan chiqarilgan asosiy vositalarni sotib olgan tashkilot hududiga tashish paytida ularni yuklash, tashish, tushirish xarajatlari;
- bank tomonidan valyuta mablag'lari tashkiloti nomidan bank sotgandan keyin tashkilot xarajatlari;
- qimmatli qog'ozlarga xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlar (maslahat va vositachilik haqini to'lash, depozitar xizmatlar va boshqalar);
- texnik xizmat ko'rsatish xarajatlari

Taqsimlanmagan (sof) foyda

Balansdagi foyda yoki foydaning umumiy so'mmasi - tovar mahsulotini sotishdan, ishlab chiqarishdan tashqari, bajarilgan ishlar va xizmatlardan olingan daromadlardan, korxonada yordamchi xo'jaliklarining mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlardan tashkil topadi.

Mahsulotni sotishdan olingan **yalpi foyda** (YaF) - bu, sotishdan olingan sof tushum bilan sotilgan mahsulotning ishlab chiqarish tannarxi o'rtasidagi farq sifatida aniqlanadi.

$$YaF = SST - MT,$$

bu yerda

YaF – yalpi foyda;

SST – sotishdan tushgan sof tushum;

MT – mahsulotning tannarxi.

Sof foyda (SF) –bu soliq to'langandan keyin xo'jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoladi, soliqlar to'langunga qadar olingan foydadan minus daromad soliqlari va boshqa soliq va to'lovlar ayirmasi sifatida aniqlanadi.

$$SF = STF - DS - BS,$$

bu yerda

SF – sof foyda;

DS – daromaddan to‘lanadigan soliq;

BS - boshqa soliq va to‘lovlar.

Hisobot davri balansi foydasi sof foydani aniqlash uchun asos bo'ladi, chunki undan daromad solig'i ushlab qolinadi

$$\Pi_4 = \Pi_6 - H_{np}, \quad ($$

bu yerda

Π_6 – - taqsimlanmagan daromad; (баланс);

H_{np} – daromad solig'i.

Sof foyda korxonada ixtiyorida bo'ladi. U korxonada ustavidagi qoidalarni hisobga olgan holda sof foydadan foydalanish yo'nalishini mustaqil ravishda belgilaydi

Foydani taqsimlash va undan foydalanish

Foydani taqsimlash deganda uning bir qismini byudjetga jo'natish tushuniladi.

Foydani taqsimlash tamoyillari quyidagilardan iborat:

- korxonaning ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyati natijasida olingan foydasi davlat va korxonada o'rtasida xo'jalik subyekti sifatida taqsimlanadi;
- foydaning davlatga to'lanuvchi bir qismi soliq va yig'imlar ko'rinishida byudjetga kelib tushadi. Soliqlar tarkibi va foizi, ularni hisoblash tartibi va byudjetga to'lanuvchi boshqa to'lovlar qonunchilik tomonidan belgilanadi;
- soliqlar to'langandan so'ng korxonada tasarrufida qoluvchi foyda miqdori, uning ishlab chiqarish hajmini oshirish hamda ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyat natijalarini yaxshilashdan manfaatdorligini kamaytirmasligi lozim.

Foyda olishning asosiy **manbalari**

- korxonada mahsulotning u yoki bu turini ishlab chiqishdagi monopoliya holati yoki mahsulotning nodirligi hisobiga shakllanadi;
- ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq, bozor konyunkturasini bilish hamda ishlab chiqarishning rivojlanishini, doimiy ravishda o'zgarib turuvchi bozor konyunkturasiga moslashtirish qobiliyatiga bog'liq bo'ladi. Foyda miqdori korxonaning mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha yo'nalishini to'g'ri tanlash, mahsulotlarni sotish va xizmat ko'rsatish uchun raqobatbardosh sharoitlarni yaratish, ishlab chiqarish hajmi, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish bilan bog'liq;
- korxonaning innovatsion faoliyatidan kelib chiqib, texnologiyalarni takomillatirish, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarni yangilash, raqobatbardoshligini ta'minlash, sotish hajmi va foyda miqdorini oshirishni anglatadi.

Foydani oshirishning **asosiy yo'llari**

- ishlab chiqarilayotgan mahsulot miqdorini, sifatini oshirish;
- ortiqcha asbob-uskunalar va boshqa mulkni sotib yuborish yoki ijaraga berish;
- moddiy resurslar, ishlab chiqarish quvvatlari va maydonlari, ish kuchi va ish vaqtidan unumliroq foydalanish hisobiga mahsulot tannarxini pasaytirish;
- ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish;
- mahsulot bozorini kengaytirish va h.k.

Xo'jalik faoliyati samaradorligining umumlashtiruvchi mezon ko'rsatkichi rentabellikdir

Foyda olish aktsiyadorlik jamiyatining asosiy maqsadi hisoblanadi, shuning uchun Korxonalar rahbariyati aktsiyadorlarga olingan foyda miqdori va undan foydalanish yo'nalishlari to'g'risida hisobot beradi.

Energetika va elektrlashtirish aktsiyadorlik jamiyatlarida zaxira jamiyati ustavda nazarda tutilgan miqdorda, lekin ustav kapitalining kamida 15 foizi miqdorida shakllantirilishi shart. Ushbu fond Korxonaning ustavida nazarda tutilgan miqdorga etgunga qadar yillik majburiy ajratmalar hisobiga shakllantiriladi. Yillik chegirmalar miqdori AJ ustavida belgilanadi, ammo sof foydaning 5 foizidan kam bo'lmasligi kerak. Zaxira fondi zararlarni qoplash, shuningdek boshqa mablag'lar bo'lmagan taqdirda obligatsiyalarni qaytarish va Korxonaning aktsiyalarini sotib olish uchun mo'ljallangan. Zaxira fondining mablag'lari boshqa maqsadlar uchun foydalanilishi mumkin emas.

Aktsiyalar bo'yicha dividendlar sof foydadan to'lanadi, bir qator ob'ektiv yoki subyektiv sabablarga ko'ra yuzaga keladigan qo'shimcha xarajatlar moliyalashtiriladi:

- haqiqiy xarajatlarning ekologik to'lovlar, reklama, xizmat safari, kreditlar bo'yicha foizlar, ishlab chiqarish maqsadlarida shaxsiy transport vositalaridan foydalanish, suv solig'i, mehmondo'stlik xarajatlari me'yoridan oshib ketishi;
- ishchilarga jamoat transportida, shahar elektrchilarida, idoraviy avtoulavlarda va avtobuslarda ish joyiga borganlik uchun to'lanadigan to'lovlar bo'yicha imtiyozlar berish bilan bog'liq xarajatlar;
- bir martalik imtiyozlar va bir martalik nafaqalarni to'lash bilan bog'liq xarajatlar;
- bepul ovqatlanish yoki ovqat bilan ta'minlash xarajatlari;
- imtiyozli narxlar (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan va xarajatlarga bog'liq bo'lgan ayrim toifadagi ishchilar uchun mahsus ovqatlanish bundan mustasno);
- moliyaviy yordam;

- belgilangan ta'tildan tashqari qo'shimcha ta'tilni to'lash xarajatlari.

Foyda puli xodimlarga mukofotlar to'lash va Korxonani rivojlantirish va asosiy vositalarni texnik qayta jihozlash uchun investitsiya sifatida ishlatiladi.

10.3.Optimal ishlab chiqarish hajmlarini aniqlash va daromadni maksimal darajasini aniqlash

Ishlab chiqarishning o'sishi bilan korxonaning foydasi nafaqat xarajatlarning kamayishi, balki ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sonining ko'payishi hisobiga oshadi. Shunday qilib, mahsulot ishlab chiqarish hajmi qanchalik katta bo'lsa, korxonadan olingan foyda shuncha ko'p bo'ladi.

Mahsulot tannaxmini pasaytirish uchun kurashda eng muhim narsa bu korxonaning ishlab chiqarish va iqtisodiy faoliyatining barcha sohalarida qat'iy iqtisodga rioya qilishdir.

10.4.Korxonada rentabelligi

Hisobot davrida korxonadan olingan daromadning mutlaq miqdori uning faoliyati samaradorligini to'liq tavsiflamaydi. Korxonaning faoliyati va rivojlanishi samaradorligini baholash uchun foydani iqtisodiy faoliyatda ishlatiladigan resurslar bilan o'lchash kerak. Ishlab chiqarish va xo'jalik faoliyati natijalarini tahlil qilish uchun rentabellik ko'rsatkichlarining uchta asosiy guruhi qo'llaniladi: sotish, aktivlar (kapital) va sotish.

Daromadlilik - bu korxonaning rentabelligi, iqtisodiy faoliyatning yakuniy natijalarini aks ettiruvchi sanoat korxonasi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligining ko'rsatkichidir.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil,oy,kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) ko'rsatadi.

Korxonada rentabelligi olingan foydani qilingan sarflarga taqqoslash orqali aniqlanadi va u foizlarda o'lchanadi.

Rentabellik nazariyasida uning bir qancha turlari mavjud bo'lib, ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

- sotish rentabelligi;
- asosiy faoliyat rentabelligi;
- xususiy kapital rentabelligi;
- asosiy kapital (fondlar) rentabelligi;
- permanent kapital rentabelligi;
- aylanma kapital rentabelligi;
- qarzga olingan kapital rentabelligi;

- real asosiy kapital rentabelligi;
- investirlangan kapital samaradorligi.

1) **Sotish rentabelligi** deganda, har bir sotilgan mahsulot so'mmasiga qancha xarajat qilinganlikdarajasi tushuniladi. Demak, bu ko'rsatkich sotilgan mahsulot qiymati bilan ana shu mahsulotni ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarni taqqoslash asosida yuzaga keladi. Bundaykoeffitsient baholash siyosatidagi o'zgarishlarni va sotilgan mahsulot tannarxini nazorat qilish bo'yicha korxonaning qobiliyatini tavsiflaydi.

Sotish rentabelligini quyidagi formula orqali ifodalash mumkin

$$R_s = \frac{\text{sotilgan mahsulot tan narxi}}{\text{haqiqiy sotilgan mahsulot}}$$

2) **Asosiy faoliyat rentabelligi**– ishlab chiqarishning foydaliligi, natijaliligidir. Bu ko'rsatkich ishlab chiqarish samaradorligini tavsiflaydi va quyidagicha ifodalanadi

$$R_a = \frac{\text{mahsulot sotishdan olingan foyda}}{\text{mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari}}$$

3) **Xususiy kapitalning rentabelligi** – korxonalar (firma), tarmoq xususiy kapitalining foydaliligi va natijaliligidir. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi

$$R_{xx} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{xususiy xarajatlarning o'rtacha qiymati}}$$

Bunday koeffitsient xususiy kapitaldan foydalanish darajasini, ya'ni korxonalar tomonidan xususiy kapitalning o'rtacha qiymatiga qancha sof foyda olinganligini ko'rsatadi.

4) **Asosiy kapital (fondlar) rentabelligi** – asosiy fondlar va boshqa oborotdan tashqari aktivlarning foydaliligi. U quyidagicha aniqlanadi

$$R_{ak} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{ko'p muddatli aktivlar qiymati}}$$

5) **Permanent kapital rentabelligi**– permanent kapitalning foydaliligi, natijaliligidir. U quyidagi formula yordamida aniqlanadi

$$R_p = \frac{\text{sof foyda}}{\text{permanent kapitalning o'rtacha qiymati}}$$

6) **Aylanma kapitalning rentabelligi** – aylanma kapitalning foydaliligi, natijaliligi. U har bir soʻmli aylanma kapitaldan qancha foyda olish mumkinligini koʻrsatadi. Uni quyidagi formula asosida aniqlash mumkin

$$R_a = \frac{\text{sof foyda}}{\text{aylanma kapitalining o'rtacha qiymati}}$$

7) **Qarzga olingan kapitalning rentabelligi** – qarzga olingan kapitalning foydaliligi, unumliligi. U quyidagicha aniqlanadi

$$R_q = \frac{\text{sof foyda}}{\text{qarzga olingan kapitalining o'rtacha qiymati}}$$

Bu koeffitsient har bir soʻmli qarzga olingan kapital qancha foyda keltirganligini ifodalaydi.

8) **Real asosiy kapitalning rentabelligi** uning foydaliligini ifodalaydi va har bir soʻmli real asosiy kapital qancha soʻm foyda keltirganligini koʻrsatadi. U quyidagi formula asosida aniqlanadi

$$R_{RK} = \frac{\text{sof foyda}}{\text{real asosiy kapital}}$$

9) **Investirlangan kapital rentabelligi** – investitsiya mablagʻlarining natijaliligi, foydaliligi. Bu koʻrsatkich investitsiya tufayli olingan mablagʻlarning qanchalik samara berishini ifodalaydi va quyidagi formula orqali aniqlanadi

$$R_{IK} = \frac{\text{solisiz foyda} + \text{to'langan foizlar summasi}}{\text{xususiy kapital} + \text{uzoq muddatli qarz kapital}}$$

Rentabellik darajasi koʻrsatkichining yuqori boʻlishi korxonalar (firma) ixtiyoridagi asosiy va aylanma fondlardan oqilona foydalanilayotganini va korxonalar (firma)ning maʼlum miqdorda foyda (daromad) olayotganligini koʻrsatadi.

Rentabellik darajasini koʻtarish uchun sanoatning barcha tarmoqlari va korxonalarini sotilgan mahsulot hajmini oshirishga, uni ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlarni kamaytirishga, ishlab chiqarilgan mahsulot sifatini oshirishga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishlari zarur.

Rentabellik – xoʻjalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi koʻrsatkichlardan biri boʻlib, u maʼlum vaqt (yil, oy, kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) koʻrsatadi.

Korxonalar rentabelligi olingan foydani qilingan sarflarga taqqoslash orqali aniqlanadi va u foizlarda oʻlchanadi.

$$R = \frac{F}{A_k} * 100\%$$

bu yerda

R - rentabellik, %;

F - korxonada foydasi;

A_k - asosiy va aylanma kapital.

Nisbatning kattalashishi mehnat, moliya, texnologiya va moddiy resurslardan unumliroq foydalanishni anglatadi. Xo‘jalik faoliyati-minimal xarajatlar bilan yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yilgan joylarda samaraliroq bo‘ladi.

Nazorat savollari

1. Yalpi foyda deganda nimani tushunasiz?
2. Sof foyda qanday hisoblanadi?
3. Foyda. Foydani shakllantirish manbalarini sanang.
4. Foydani taqsimlash deganda nimani tushunasiz?
5. Rentabellikning iqtisodiy mohiyati va uni hisoblash usuli.
6. Korxonada rentabelligining qanday turlarini bilasiz?
7. Foydani oshirishning asosiy yo‘llari

11. Korxonaning investitsion faoliyati

- 11.1 Investitsiyalashning vazifasi va iqtisodiy mazmuni
- 11.2 Korxonada investitsiyalarining manbalari
- 11.3 Investitsion loyihalarining samaradorligini baholashning metodologik asoslari
- 11.4. Samaradorlikni aniqlovchi ko'rsatkichlar
- 11.5. Iqtisodiy samaradorlik
- 11.6. Investitsiyalarning qoplanish muddati
- 11.7. Xatarlar va ularning investitsion loyihadagi zarari

Kalit so'zlar: investitsiya, risk, foyda, kapital qo'yilma, xorijiy, qayta tiklash investitsiyalar, lizing.

11.1. Investitsiyalashning vazifasi va iqtisodiy mazmuni

«Investitsiya» atamasi lotin tilidagi «invest» so'zidan kelib chiqqan bo'lib «qo'yish», «mablag'ni safarbar etish», «kapital qo'yilmasi» ma'nosini beradi. Keng ma'noda investitsiya mablag'ni ko'paytirib va qaytarib olish maqsadida kapitalni safarbar etishni bildiradi. Ko'pgina hollarda «investitsiya» tushunchasi iqtisodiy va boshqa faoliyat ob'ektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy ne'matlar hamda ularga doir huquqlar tarzida ta'riflanadi. Investitsiya deganda barcha turdagi milliy va intellektual boyliklar tushunilib, ular tadbirkorlik faoliyati ob'ektlariga yo'naltirilib daromad keltirishi yoki biror-bir ijobiy samaraga erishishi zarur. Investitsiya kiritishdan asosiy maqsaddaromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir. Investitsiya tushunchasiga yangi kapitalni barpo etish uchun sarflangan xarajat sifatida xam ta'rif berish o'rinli.

Investitsiyalar - bu yangi korxonalar qurilishiga, mashina va asbob-uskunalar sotib olishga, ya'ni yangi kapitalni barpo etishga ketgan xarajatlardir.

Investitsiya tushunchasini to'la yoritish uchun unga berilgan tariflarni keltirish joiz. Investitsiyalar - bu xali bo'yumlashmagan, lekin ishlab chiqarish vositalariga qo'yilgan kapitaldir. O'zining moliyaviy shakliga ko'ra, ular foyda olish maqsadida xo'jalik faoliyatiga qo'yilgan aktivlar hisoblansa, iqtisodiy xususiyatiga ko'ra, u yangi korxonalar qurishga, uzoq muddatli xizmat ko'rsatuvchi mashina va asbob uskunalariga xamda shu bilan bog'liq bo'lgan aylanma kapitalning o'zgarishiga ketgan xarajatlardir.

Iqtisodiy kategoriya sifatida investitsiya quyidagicha tasniflanadi:

- avaylangan (birlamchi jamg'arilgan) kapitalni ko'paytirish maqsadida kapitalni tadbirkorlik ob'ektlariga joylashtirish;
- investitsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida investitsiya faoliyati ishtirokchilari o'rtasida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.
- Investitsiya kiritishda, avvalo:

- investitsiya faoliyati sub'ektlarning mustakilligi va tashabbuskorligi;
- kiritilayotgan moddiy ne'matlarga investitsiya makomini berish (fukaro o'zining extiyojlarini kondirish uchun olgan bo'yumlari investitsiya bo'la olmaydi);
- qonun bilan belgilangan investitsiya faoliyatini amalga oshirish imkoniyati yaratilishi zarur bo'lib xisoblanadi.

11.2. Korxonalar investitsiyalarining manbalari.

Deyarli barcha faoliyat ko'rsatuvchi korxonalar davlatga tegishli bolgan sobiq ma'muriy-buyruqbozlik tizimi sharoitlarida investitsiyalarning asosiy manbai davlat (byudjet) mablag'laridan tashkil topar edi. Garchi o'sha sharoitlarda xam jamgarma fondlar - asosiy investitsion manbalar korxonalar foydasi (daromadi) xisobiga amalga oshirilgan bo'lsada, korxonalarining mablag'larni kaerdan olish va kaerga joylashtirish to'grisida "boshi" og'rimas edi. Ko'shimcha manba sifatida korxonalarining amortizatsiya fondi xizmat qilardi.

Mazkur tushunchalar (jamg'arma fondi, amortizatsiya fondi, foyda) xozirgi kunda xam o'z ahamiyatini yo'kotmagan bo'lib, investitsiyalarning asosiy manbai xisoblanadi. Masalan, davlat korxonalarini uchun asosiy investitsiya manbai kuyidagilar: foyda, amortizatsiya fondi va byudjet mablag'lari, ko'shma korxonalar uchun - foyda, amortizatsiya fondi va kredit resurslari.

Rejalashtirish va boshqaruv tizimida shuningdek, investitsiya manbalarini aniqlashning ichki va tashki turlaridan xam foydalaniladi.

Investitsiyalarning **ichki manbalari** kuyidagilar:

- ishlab turgan asosiy kapitalga xisoblanuvchi amortizatsiya ajratmalari natijasida shakllanuvchi, korxonaning o'z moliyaviy vositalari;
- foydaning investitsiya extiyojlariga ajratiluvchi qismi;
- sug'urta Korxonalarini va muassasalari tomonidan tabiiy ofat va boshqa xodisalarda to'lanuvchi mablag'lar;
- korxonaning aksiyalar chiqarishi va sotishi natijasida olinuvchi mablag'lar;
- yuqori turuvchi va boshqa organlar tomonidan qaytarib bermaslik asosida ajratiluvchi mablag'lar;
- xayriya va shu kabi boshqa mablag'lar.

Investitsiyalarning **tashki manbalari** kuyidagilar:

- markaziy va mahalliy byudjetdan, tadbirkorlikni ko'llab-quvvatlovchi turli xil fondlar tomonidan ajratiluvchi qaytarib bermaslik asosidagi mablag'lar;
- korxonalar Nizom jamgarmasida moliyaviy yoki boshqa moddiy va nomoddiy ishtirok shaklida, shuningdek, xalqaro moliya institutlari va

alohida shaxslarning to'gridan-to'gri ko'yilmalari shaklida kiritiluvchi xorijiy investitsiyalar;

- davlat va turli xil fondlar tomonidan qaytarib berish sharti bilan beriluvchi kreditlar, jumladan imtiyozli kreditlar.

11.3 Investitsion loyihalarining samaradorligini baholashning metodologik asoslari

1) Sof diskontlangan daromad (SDD) - butun xisobot davri uchun joriy samaralar yigindisining boshlangich kadamga keltirilgan miqdori yoki integral natijalarning integral xarajatlardan oshib ketishi. U quyidagi formula asosida xisoblanadi:

$$CDD = \sum_{t=0}^T (H_t - X_t) \frac{1}{(1+E)^t}$$

bu erda

N_t - xisob-kitoblarning t - kadamida erishiluvchi natijalar;

X_t - xuddi shu kadamda amalga oshiriluvchi xarajatlar;

T - xisob-kitoblarning vaqt muddati;

E - diskont normasi.

SHu bilan birga qoplanish muddati loyihaning daromadlilik ko'rsatkichi xisoblanmaydi. SHu sababli amaliyotda investitsiyalar birlamchi kapital (kuyilma)ga nisbatan daromadlilik kursatkichi orqali ko'rib chiqiladi xamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$D_u = \frac{M_n}{K} \times 100$$

Bu erda:

D_u - investitsiyalar daromadi, % da;

M_n - soliklar tulangandan sung kolgan foyda, so'm;

K - investitsiyalar (boshlang'ich).

U yoki bu investitsion loyihani tanlash tugrisida qaror qabul qilishda korxonalar quyidagi savollarga javob berishi lozim:

- ishlab chiqarishdagi bugungi xolat kancha davom etishi mumkin va bozorda mahsulotga (ish, xizmatga) bulgan talab qanday;
- kapital kiritish uchun imkoniyatlar qanday;
- raqobatchilik faoliyati qanday;
- qanday muvaffaqiyat omillari mavjud;
- yangi bozorga kirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud.

11.4. Samaradorlikni aniqlovchi ko'rsatkichlar

Xo'jalik samaradorligini baholash, korxonada foydalaniladigan resurs turlari bo'yicha amalga oshirilishi va miqdor jixatidan o'lchanishi mumkin. Masalan: ish kuchidan foydalanish samaradorligini mehnat unumdorligi va mahsulotning mehnat sig'imi ko'rsatkichlari yordamida baholash mumkin.

Mehnat unumdorligi-inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$M_u = \frac{Q}{I_s},$$

bu erda

M_u – mehnat unumdorligi;

Q - mahsulot xajmi qiymat ko'rinishida;

I_s - ishchilar soni.

Mehnat sig'imi - mehnat unumdorligiga teskari kattalik bo'lib, sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot xajmiga nisbati bilan aniqlanadi. Mehnat unumdorligi - insonning muayyan vaqt ichida ozmi-ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

$$T = \frac{I_s}{Q},$$

Mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi mahsulotning fond sig'imi va fond kaytimi ko'rsatkichlari yordamida aniqlanadi. **Fond qaytimi** korxonada asosiy fondlarining bir birligiga to'g'ri keluvchi ishlab chiqarilgan mahsulotni anglatadi. U mahsulot sotishdan tushgan bir yillik tushumni asosiy ishlab chiqarish fondlarining o'rtacha yillik qiymatiga nisbati sifatida aniqlanadi.

$$f_q = \frac{Q}{F},$$

bu erda

Q - mahsulot xajmi, qiymat pul ko'rinishida;

F - asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati

Fond sig'imi bir birlik yangi asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo'lgan kapital qo'yilmalarni anglatadi.

$$f_s = \frac{F}{Q},$$

Fond qaytimi qanchalik yuqori va fond sig'imi qanchalik past bo'lsa, mehnat qurollaridan foydalanish samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi va aksincha. Fond qaytimini ko'paytirishning muhim zaxirasi, asbob-uskunalaridan unumli foydalanish, texnologiyalarni takomillashtirish va xodimlar malakasini oshirishdir.

Mehnat quollaridan foydalanish samaradorligi, mahsulotlarning material sig‘imi yordamida sarflangan xomashyo, material, yoqilg‘i, energiya va mehnat predmetlarining umumiy qiymatini ishlab chiqarilgan mahsulot xajmiga nisbati orqali aniqlanadi.

$$m = \frac{MX}{Q} .$$

bu erda

m- mahsulotlarning material sig‘imi;

MX- moddiy xarajatlar miqdori, so‘m;

Q- mahsulot xajmi, so‘m

Samaradorlikni oshirish omillari quyidagilar: mahsulotning mehnat sig‘imi, material sig‘imi, fond sig‘imini kamaytirish va fond kaytimini oshirish, tabiiy resurslardan ratsional foydalanish va vaqtni tejash. Bularni amalga oshirish uchun ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning barcha omillarini ishlab chiqarishni rivojlantirish va takomillashtirishning asosiy yo‘nalishlari bo‘yicha guruhlash kerak. Bu yo‘nalishlarga quyidagilar kiradi:

- ishlab chiqarish strukturasi yaxshilash;
- fan-texnika taraqqiyotini jadallashtirish, ishlab chiqarish va mahsulotning texnik-iqtisodiy darajasini ko‘tarish;
- ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, kooperatsiyalash, kombinatlashtirish va xududiy joylashtirish darajasini oshirish;
- inson omilini kuchaytirish asosida mehnatkashlarning ijodiy faolligini va tashabbusini oshirishni yo‘lga ko‘yish ;
- xomashyo va materiallarning zamonaviy turlarini yaratish va ulardan foydalanish;
- ishlab chiqarish va mehnatni ilmiy tashkil etish.

11.5.Iqtisodiy samaradorlik

Samaradorlik – muhim o‘lchov birlikdir.

Ishlab chiqarish samaradorligi xar bir korxonada faoliyatining eng asosiy vazifasi hisoblanadi. U xo‘jalik yuritishning sifat va miqdor ko‘rsatkichlarini, shuningdek, bo‘yumlashgan va jonli mehnat xarajatlari xamda olingan natijalar o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi.

Samarali ishlash degani, mo‘ljallangan foydani olish, ishlab chiqarish quvvatlari va ish kuchidan yaxshiroq foydalanish, noishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mehnat samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilashdir.

Samara - ishlab chiqarilayotgan mahsulot yoki ko‘rsatilayotgan xizmatning foyda va daromad xajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirish kabi ijobiy

natijalardir. Natural shaklda ishlab chiqarish samarasini, pul shaklida iqtisodiy samarani ifodalanadi.

Samaradorlik - bu, foydalilik, natijalilikdir. Ma'lumki, qandaydir natija olish uchun mehnat qilish, ishlash, mahsulot ishlab chiqarish yoki xizmat ko'rsatish va ma'lum miqdorda xarajat qilish kerak. Samaradorlikni aniqlash uchun natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlari yoki resurslar bilan takkoshlash kerak. Samaradorlik, ishlab chiqarish faoliyati natijalari bilan ularga erishish uchun sarflangan mehnat, moddiy va moliyaviy resurslarning o'zaro nisbatidir. Korxonada o'zining xo'jalik, ilmiy-texnik va investitsion siyosatini belgilashda samaradorlikdan kelib chiqadi.

Samaradorlikning iqtisodiy va ijtimoiy turlari mavjud.

Iqtisodiy samaradorlik ishlab chiqarishning iqtisodiy natijasini ko'rsatadi. Masalan, mahsulot ishlab chiqarish - boshqaruv, yangi texnika va texnologiyani joriy etish, mehnat sifatini oshirish va xokazolarning natijasi. Iqtisodiy samara material, mehnat, pul va boshqa resurslarni tejash tufayli erishilgan miqdor.

Ijtimoiy samaradorlik - ishlab chiqarish samaradorligining mehnat sharoitlarini, uning ijodkorlik mazmunini boyitish, akliy va jismoniy mehnat o'rtasidagi farqni yo'kotishni ifodalaydi.

Iqtisodiy samaradorlik ijtimoiy samaradorlikka nisbatan birlamchi xisoblanadi, chunki iqtisodiy yutuklar korxonaning ijtimoiy muammolarini xal qilishga yordamlashadi. Samaradorlik tufayli korxonada quyidagilarga ega bo'ladi:

- o'zining iqtisodiy barqarorligini va raqobatbardoshligini ta'minlaydi;
- o'z imidjini yaxshilaydi va xamkorlar bilan aloqalarini mustaxkamlaydi;
- xodimlarning iqtisodiy va ijtimoiy axvolini yaxshilaydi.

Ishlab chiqarish samaradorligini oshirish quyidagi omillar bilan bog'liq bo'ladi:

- bozor talablariga javob beruvchi yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishda eng kam xarajatlari bilan ishlab chiqarishning maksimal xajmini ta'minlovchi, optimal ishlab chiqarish jarayonini tanlash;
- iste'molchilar talabini kondiradigan mahsulot ishlab chiqarib sotish va foyda olish;
- aylanma vositalarni tejash imkoniyatini yaratuvchi optimal ishlab chiqarish zaxiralarini yaratish.

11.6. Investitsiyalarning qoplanish muddati

Investitsiyalarning **qoplanish muddati** (T_i) – investitsion loyihani amalga oshirishni boshlashdan to natijalarga erishishgacha bo‘lgan minimal vaqt muddati. U quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$T_i = \frac{I_s}{P_m}$$

bu yerda

I_s – sof investitsiyalar;

P_m – loyiha keltiruvchi o‘rtacha yillik pul mablag‘lari oqimi, so‘m.

Shu bilan birga koplanish muddati loyihaning daromadliligi ko‘rsatkichi hisoblanmaydi. Shu sababli amaliyotda investitsiyalar birlamchi kapital (qo‘yilma)ga nisbatan daromadlilik ko‘rsatkichi orqali ko‘rib chiqiladi hamda quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$D_u = \frac{M_n}{K} \cdot 100$$

bu yerda

D_u – investitsiyalar daromadi % da;

M_n – soliqlar to‘langandan so‘ng qolgan foyda, so‘m;

K – investitsiyalar (boshlang‘ich).

U yoki bu investitsion loyihani tanlash to‘g‘risida qaror qabul qilishda korxonalar quyidagi savollarga javob berishi lozim:

- ishlab chiqarishdagi bugungi holat qancha davom etishi mumkin va bozorda mahsulotga (ish, xizmatga) bo‘lgan talab qanday;
- kapital kiritish uchun imkoniyatlar qanday;
- raqobatchilik faoliyati qanday;
- qanday muvaffaqiyat omillari mavjud;
- yangi bozorga kirish uchun qanday imkoniyatlar mavjud.

11.7. Xatarlar va ularning investitsion loyihadagi zarari.

O‘zbekiston iqtisodiyotiga investitsiyalarni muvaffaqiyatli jalb etish ma‘lum darajada uch gurux omillarga bogliq bo‘ladi.

Birinchidan, Investitsiya quvvatining mavjudligiga. Uni tabiiy, mehnat zaxiralari, shuningdek ishlab chiqarish, itse‘mol, moliyaviy, innovatsiya, insitutsional va infratuzilmaviy quvvatlar tashkil qiladi.

Ikkinchidan, mamlakatdagi mavjud investitsiya sharoitlari muhim ahamiyatga egadir.

Bularga: umumiqtisodiy, bozor, me‘yoriy-huquqiy, axborot bilan ta‘minlanish, ekologik, ijtimoiy- madaniy sharoitlar kiradi.

Uchinchidan, investitsiya tavakkalchiligi omilidir, ular xorijiy investorlarning investitsiya quvvati va investitsiya sharoitlarining qulay afzalliklaridan foydalanish bo'yicha vazifalarga qarama-qarshi turadi.

Barcha guruhlar bir-biri bilan chambarchas bogliq bo'ladi. Misol uchun, etarli darajada jalb qiluvchi bo'lmagan investitsiya sharoitlari, xatto yuqori quvvatli investitsiya loyixalarini amalga oshirish imkoniyatlarini ham pasaytirib yuboradi.

O'tish iqtisodida bo'lgan, ichki va tashqi investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha sharoitlarni shakllantirayotgan davlatlar uchun investitsiya riski riskning muhim turlaridan biridir.

Investitsion loyixalar kelajakka tegishli bo'lganligi sababli, ularni amalga oshirish natijalarini aniq taxmin qilish muammodir.

Bunday loyixalar kutilishi mumkin bo'lgan risklar va noaniqliklarni hisobga olgan holda bajarilishi kerak. Investitsion qaror bir qator kutilishi mumkin bo'lgan oqibatlarga ega bo'lgan xollarda, qaror riskli yoki noaniqliklarga ega deb ataladi..

Riskni ma'lum bir qarorni qabul qilish natijasida zaxiralarni yo'qotish imkoniyati, daromadlarni ololmaslik yoki qo'shimcha harajatlar zarurati sifatida belgilash mumkin.

Risk – bu bashorat qilinayotgan loyixani amalga oshirishga xalaqit beradigan yoki loyixa samadorligini pasaytiradigan risklarning yigindisidir.

Risk, boshqacha qilib aytganda, kutilishi mumkin bulgan xatar- bu investitsiyadan mo'ljallangan foydani olish jarayoniga xos bo'lgan noumidsizlikdir. SHu bilan birga potensial investor tomonidan qo'yilgan pul mablaglarini yo'kotish mumkinligi hamdir.

Investitsion rivojlanishga quyidagilar ta'sir ko'rsatadi: siyosiy, ijtimoiy, savdo va ishga aloqador muhitdagi ko'pgina uzgarishlar; texnika-texnologiyadagi, mexnat unumdorligi va baholardagi o'zgarishlar; atrof muhit xolati; amaldagi soliqqa tortish, Huquq bo'yicha va boshqalar bo'yicha muammolar ta'sir ko'rsatadi. Bularning barchasi loyixalarda aniq riskning mavjudligi-loyixani muvaffaqiyatsizlikka uchrash xatarini yoki foydani o'rniga zarar olish mumkinligini oldindan aniqlab beradi.

Iqtisodiy kategoriya sifatida risk- bu bo'lishi mumkin bo'lgan yoki bo'lmaydigan hodisa.

Agar bu xodisa bo'lsa ijobiy va salbiy natija bo'lishi yoki hech qanday natija bo'lmasligi mumkin.

Investitsiya loyixasini risklarni tasnifini turli tizimlari mavjud.

Birinchidan, loyixa faoliyatining boskichlari va fazalari bo'yicha tasniflash:

- investitsiya oldi fazasidagi;
- investitsiyalash fzasidagi;

- ishlab chiqarish fazasidagi risklar.

Ikkinchidan, loyixa faoliyati ishtirokchilari uchun risk taxdidlariga ta'sir etishining imkoniyatlarini mezonlari bo'yicha tasniflash. SHu nuktai-nazar bo'yicha riskni: **ichki va tashqi risklarga ajratish mumkin**. Tashqi risklarga siyosiy risklar va fors-major risklari kiradi. Fors-major riskiga tabiiy ofatlar: yongin, suv toshqini, qurgokchilik kabilar kiradi. Tashqi risklar loyixa faoliyatining barcha faza va bosqichlarida mavjud.

Uchinchidan, riskdan ximoyalash imkoniyatlari nuktai-nazaridan tasniflash:

- Sugurtalanadigan risklar;
- Sugurtalanmaydigan risklar.

Sugurtalanadigan risklar o'z navbatida:

- kafolat
- sugurta
- zaxira fondi hisobiga koplanadigan risklarga bulinadi.

Bundan tashqari, loyixa faoliyatining haqiqiy amaliyotiga asoslangan, eng ko'p uchraydigan risklar ham bo'lib, ularga loyixa ishtirokchilari e'tibor bersalar ham, xech bir guruxlash mezonni doirasiga kirmaydigan risklar ham mavjud. Ular:

- Iqtisodiy qonunlarning va iqtisodiy xolatning o'zgarib turishi, investitsiyalash va foydadan foydalanish shartlari bilan bogliq risklar;
- tashqi iqtisodiy risklar- savdo va mahsulot etkazib berishga cheklashlar kiritish, chegaralarning berkitilishi va shu kabi ehtimolliklar riski;
- siyosiy xolatning noaniqligi, xuddagi yoki mamlakatdagi noma'kul ijtimoiy-siyosiy uzgarishlar riski;
- tabiiy iklim sharoitlarining, tabiiy ofatlar ehtimolining uzgarib turishi;
- ishlab chiqarish texnik risklari – asbob- uskunalarning buzilishi va tuxtab kolishi, ishlab chiqarishdagi braklar va boshqa lar;
- loyixa ishtirokchilarining uzlarini tutishlari, kizikishlari, maqsadlarning noaniqligi, ularning moliyaviy xolati va ishdagi obrusi haqidagi ma'lumotlarning tulik emasligi, noaniqligi.

YUqorida keltirilgan tasniflashlarga asoslangan holda, loyixa faoliyatidagi risklarni quyidagi guruxini keltirish mumkin:

- Loyixa ishtirokchilari riski;
- Loyixa smeta qiymatining oshish riski;
- Kurilishni uz vaktida tugamaslik riski;
- Ish va ob'ekt sifatining patsligi riski;
- Konsruksion va texnik risklar;
- Ishlab chiqarish riski;
- Boshqa ruv riski;

- Sotish riski;
- Moliyaviy risk;
- Mamlakat riski;
- Ma'muriy risk;
- Huquqiy risk ;
- Fors-major riski.

Riskni boshqarish turli faoliyat doiralarda riskni kamaytirish bo'yicha texnologiyalarni va bilimni talab qiladi. Hozirgi vaqtda riskni boshqarish faoliyatini quyidagi asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin:

- riskni aniqlash;
- riskni baholash;
- riskni boshqarish choralari va usullarini tanlash;
- riskni oldini olish va nazorat qilish;
- riskni moliyalash;
- ratijalarni baholash.

Riskni aniqlash va uni baholash bosqichlari riskni tahlili deb, ham ataladi. Bunda riskni aniqlash sifat tahliliga, riskni baholash miqdor tahliliga kiradi. Risk tahlilining miqdor usullari orasida riskni boshqarish nazariyasida eng mashhurlari quyidagilar: satitsik usul, statistik tajribalar usuli; maqsadga muvofiq keladigan harajatlar tahlili; ekspert baholari usuli; analitik usullar va boshqalar. Risk tahlilining ahamiyati loyihaning potensial ishtirokchisiga loyihani maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish haqidagi qarorlarini qabul qilishi uchun zaruriy ma'lumotlarni berishdir.

Riskni boshqarish choralari va usullarini tanlash juda muhim bosqich hisoblanadi. Aniq tanlangan usul doirasida aniq chora-tadbirlarni qo'llash mumkin. Bu bosqich loyihani amalga oshirishni boshlash haqidagi qarorni qabul qilishdan avval o'tkazilishi kerak. Tanlashda kechiqish loyiha ishtirokchisi uchun jiddiy salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi yoki ishtirokchilar o'rtasida jiddiy kelishmovchiliklar kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin. Riskni boshqarishda chora va usullarni optimal variantini tanlash barcha loyiha ishtirokchilari o'rtasida jiddiy muzokaralar bo'lishini talab qiladi.

Riskni oldini olish va nazorat qilish bosqichi ma'lum reja va datsurlar asosida aniq tashkiliy-texnik tadbirlarni ko'rib chiqadi. Bu bosqichda quyidagi tadbirlar amalga oshiriladi: risklar monitoringi; riskni itsiqbolini belgilash; tahdid soluvchi xatarlar Haqida rahbarlarga ma'lumot berish va bu bilan bog'liq ko'rsatmalarni ishlab chiqish; riskni oldini olish va nazorat qilish datsuri doirasida mahsus tashkiliy-texnik tadbirlar.

Ko'p risklarni oldini olish va nazorat qilish mumkin. Lekin shunday risklar mavjudki, ularni oldini olish yoki kamaytirish mumkin emas, ya'ni ular loyiha ishtirokchilari ta'siridan tashqarida bo'ladi. SHunday risklar ko'p harajat talab qilganligi sababli, ularni moliyalash usuli qo'llaniladi. Bunda loyiha ishtirokchilarini O'z-O'zini sug'urtalash, tajribali sug'urtachi yordamida sug'urtalanishga mablag' ajratishi tushuniladi. Sug'urta shartnomalarida riskning ko'pgina turlari bo'yicha sug'urtachining zaruriy chora-tadbirlarni amalga oshirishi ko'rib o'tilgan moddalar mavjud bo'ladi. Riskni boshqarishda loyiha ishtirokchilaridan tashqari, sug'urta tashkilotlari ham bevosita ishtirok etadi. Ular riskni baholashda o'z usullari va yo'llarini amalga oshiradilar, bu amalga oshirish reja - dasturlarini nazorat qilib boradilar.

YUqorida ko'rib o'tilgan riskni boshqarish bosqichlari va riskni baholash usullari yordamida risk sababli bo'ladigan yo'qotishlarni pasaytirish, ular bilan bog'liq ko'ngilsiz oqibatlarni kamaytirish quyidagi usullari qo'llaniladi.

Loyihalarni moliyalashtirishda riskni taqsimlash usullari sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin: kafolatlar; harid haqidagi forvard kelishuv; ishlab chiqarish to'lovlari; xedjirlashtirish, sug'urta va svoplar.

Odatda, kafolat beruvchi tomonlar sifatida yoki loyiha egalari-homiylar yoki manfaatdor tomonlar bo'lishi mumkin.

Loyiha egalari-homiylar. Davlat, sho'ba korxonalarini nazorat qiladigan Korxonalar, qo'shma korxonalaridagi ichki va tashqi investorlar va boshqa egalari-homiylar loyihani ishlab chiquvchi Korxonalar qarzining kafolatini berishlari mumkin. Agar Korxonalar loyihani o'z hisobidan moliyalashtirish uchun kapitali etishmasa yoki etarli tajribaga ega bo'lmasa, kreditorlar, odatda, ushbu shakldagi kafolatni talab qiladilar.

Manfaatdor tomonlar. Bu juda muhim guruhga quyidagilar kiradi:

Uskuna va materiallarni sotuvchilar. Loyiha uchun uskuna va materiallarni sotishda, zavodni yoki uskunani ijaraga berishda manfaatdor tomonlar kafolat berishga tayyor bo'ladilar. Masalan, o'zida ortiqcha uskunaga ega bo'lgan Korxonalar, shu uskunaga muhtoj loyihani kafolatlashi mumkin.

Xom ashyo va yarim tayyor mahsulotlarni etkazib beruvchilar. Mol etkazib beruvchilar loyiha tugagandan keyin o'zlarini bozor bilan ta'minlash uchun kafolat berishlari mumkin. Ular loyihani amalga oshirish mobaynida yaratilgan yangi quvvatlarda foydalanishdan yutishlari Ham mumkin.

Loyihaning yakuniy mahsulotidan foydalanuvchilar. Bular kafolat berishlari va hatto bevosita moliyalashtirishlari mumkin. Barqaror mol etkazib berilishidan manfaatdor aniq bir xom ashyo itse'molchilarini misol qilib keltirish mumkin.

Qurilish tashkilotlari. Loyihada ishtirok etadigan pudratchilar, odatda qurilish bilan bog‘liq ishlarni bajaradilar va kelgusida bo‘yurtma qabul qilish maqsadida kafolat berishga tayyor bo‘ladilar.

Milliy Hukumat va xalqaro agentliklar. Bu tashkilotlar mamlakatning iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy talablari bilan qiziqadilar. Hukumat kafolatlari, loyihaning boshqa ishtirokchilari qoplay olmaydigan risklarni qoplash uchun juda zarur va shu sababli, moliyalashtirishning yutug‘i uchun hayotiy jihatdan muhimdir.

Boshqa tomonlar. Ko‘p hollarda, yuqorida sanalganlardan tashqari, loyiha qurilishidan aniq bir daromad oladigan boshqa tomonlar ham bo‘ladi va ular kafolat berishga tayyor bo‘ladilar. Masalan, loyiha bilan bir qatorda amal qilayotgan Korxonalar loyiha amaliyotida rivojlangan infratuzilmadan yutishi mumkin, shuningdek loyiha amalga oshishi natijasida milliy iqtisodiyotni rivojlanishidan Ham yutishi mumkin.

Riskni taqsimlashda kafolat eng ahamiyatli usul, lekin bundan boshqa usullar Ham bor. Ko‘p hollarda harid haqidagi forvard kelishuv va ishlab chiqarish to‘lovlari qo‘llaniladi.

Harid haqidagi forvard kelishuv. Forvard harid haqidagi oddiy kelishuvni moliyalashtirishda, kreditor etkazib berilmagan yoki yaratilmagan minerallar yoki boshqa resurslarni sotib olish uchun kredit beradi. Loyiha ishga tushgandan keyin va minerallar qazib olinishi boshlangandan keyin, kreditorlar qarzni uzish jadvaliga muvofiq keladigan miqdorni olish huquqiga egalar.

Forvard shartnomalaridan olinadigan daromadlar qat‘iy foizga va barqaror tushumga ega emas. Chunki ulardan olinadigan daromadlar bitim valyutasining spot kursini O‘zgarishiga bog‘liq.

Nazorat savollari

1. Investitsiyalarning qanday turlari mavjud?
2. Xorijiy investitsiyalarga qanday omillar ta‘sir etadi?
3. Investitsiyalarning ichki manabalari nima?
4. Investitsiyalarning tashki manabalari nima?
5. Investitsiyalardan foydalanishning asosiy yo‘nalishlari qanday?
6. Investitsiyalarning iqtisodiy samaradorligini baxolashda korxonalar qanday vazifani xal qilishlari lozim?
7. Investitsion loyihalarning samaradorligini baxolash ko‘rsatkichlari nima?
8. Xatarlar va ularning investitsion loyihadagi zarari.

12. Korxonaning innovatsion faoliyati

12.1 Korxonalarda innovatsiya faoliyati va innovatsiya

12.2 Korxonada innovatsion faoliyatni tashkil qilish usullari

12.3. Innovatsion loyiha yaratish va amalga oshirishning asosiy bosqichlari

12.4. Innovatsion loyihalarni baholash

Kalitli soʻzlar: Novatsiya, innovatsiya, infratuzilma, investitsiya, kapital investitsiya, sof raqobat bozori, innovatsiya lagi, fundamental, nazariy, innovatsion loyiha.

12.1. Korxonalarda innovatsiya faoliyati va innovatsiya.

Korxonalariga innovatsion jarayonlar asosida kiritilayotgan yangiliklar ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojiga ijobiy taʼsir koʻrsatadi, farovonlik oʻsishiga, hayot sifati va taʼlim darajasi yaxshilanishiga koʻmaklashib, ijobiy innovatsion muhitni shakllantiradi. SHu tariqa mamlakatning innovatsion salohiyatini yuksaltiradi. Diyorimizda sanoat korxonalarini tarkibiy oʻzgartirish yuqori innovatsion tarkibiy qismlarga ega ishlab chiqarishlar va mahsulotlar salmogʻini koʻpaytirish maqsadini koʻzlaydi. Rivojlanishning bu yoʻnalishi jadal oʻsish hamda sanoat mahsulotlari va xizmatlari raqobatbardoshligini taʼminlashning mustahkam negizini tashkil qiladi.

Innovatsiya soʻzining maʼnosi ingliz tilidagi “**INNOVATION**” soʻzidan olingan boʻlib yangilik va yangilik kiritish deganini bildiradi. Bu yangilik zamirida yangi tartibni, yangi odatni, yangi uslubni, kashfiyotni tushunish lozim. Yangilikni bozorga kiritish jarayonini tijoratlashish jarayoni deb atash lozim. Yangilikning paydo boʻlishi va uni xayotga tatbiq etilishi oraligʻidagi vaqt innovatsion loyihasi deb ataladi. Kunlik amaliyotda otdada, yangiliklar, yangilik kiritish, innovatsiya tushunchalarini oʻxshatish koʻp uchraydi. Qachonki xar qanday kashfiyotlar, yangi voqealar xizmatlar va metodlar xillari tarqalishiga qabul qilinsa (tijoratlashish) oʻshanda xalq ommasi tomonidan tan olinadi.

Yangiliklar bozori (novatsiyalar). Bozorni asosiy mahsuloti boʻlib, intellektual faoliyatning ilmiy va ilmiy texnikaviy, natijaviy produkti hisoblanadi. Unga avtorlik va shunga oʻxshash xuquqlar (bu xuquqlar xalqaro, respublika, korporativ va boshqa qonuniy, meʼyoriy aktlar taʼsir doirasida boʻladi) taalluqlidir.

Innovatsiya nazariyasining rivojlanishiga asos solgan olim avstriyalik iqtisodchi Y.A.SHumpeter hisoblanadi. Mutaxassislar fikricha koʻra aynan ushbu olim birinchi bor innovatsiya tushunchasini ilmiy asoslab bergan. Y.A.SHumpeter ilgari surgan gʻoyaga koʻra, joriy etilgan har qanday yangi texnik qaror, texnologiya, ishlab chiqarishni tashkil etish, yangi bozorlarning tarkib topishi, xomashyolar manbai innovatsiya hisoblanadi.

Y.A.SHumpeter birinchilardan boʻlib, iqtisodiy fanga ishlab chiqarish omillari sifatida “yangi kombinatsiya” tushunchasini kiritdi va uning tavsifnomasini berdi. Unga **quyidagilar kiradi:**

- iste'molchilarga ma'lum bo'lmagan moddiy ne'matni yaratish yoki yangi u yoki bu ne'matni ishlab chiqish;
- tegishli tarmoqqa yangi hali ma'lum bo'lmagan ishlab chiqarish usulini joriy etish (uning asosini ilmiy yangi kashfiyot usulidan foydalanib yaratilgan tovar tashkil etadi);
- bozorning avval mavjudligi va mavjud emasligidan qat'iy nazar tegishli tarmoqda mutlaqo yangi sotish bozorini o'zlashtirish;
- yangi xomashyo yoki yarim fabrikat manbalarini topish (ushbu manba oldin ma'lum bo'lishi yoki uni yaratish imkoni bo'lishidan qat'iy nazar);
- boshqa korxonalarining monopol holatiga qarshi kurashish uchun korxonani tarkibiy qayta tuzish.

Iqtisodiy rivojlanishning harakatlantiruvchi kuchi ilmiy-texnik taraqqiyot (ITT), ya'ni minimal xarajatlar qilib, ijtimoiy ehtiyojni qondirishning yangi manbalarini topishga yo'naltirilgan innovatsion to'xtovsiz jarayon hisoblanadi.

Korxonaning barqaror rivojlanishi va strategik faoliyati innovatsiyaga qaratilmog'i lozim. Aks holda korxonada nafaqat tashqi bozorda balki ichki bozorda ham o'zining raqobatbardoshlik qobiliyatini saqlab qola olmaydi.

YAngilik to'g'risidagi g'oyaning paydo bo'lishi va yaratilishi hayotga tadbiiq etilib keng tarqalishi, innovatsiya hayot davri deb ataladi. Olib boriladigan ishlarning izchilligini hisobga olgan holda amalga oshirilishi innovatsiya jarayoni deb ataladi.

Mahsulot sifatining kompleks tizimini boshqarish metodologiyasi, mahsulot hayot davrining bosqichini tavsiya etadi:

- tadqiqot va ishlab chiqarish;
- tayyorlash;
- muomalaga chiqarish va sotish;
- ekspluatatsiya qilish va istemol.

12.2 Korxonada innovatsion faoliyatni tashkil qilish usullari

Davlatning ta'sir etish usullari. Davlatning korxonalar innovatsion faoliyatiga ta'siri ikkita, ya'ni ma'muriy va iqtisodiy (bevosita va bilvosita) usullari orqali amalga oshiriladi. Ma'muriy usul - ma'lum faoliyat turini cheklash yoki uni rivojlantirishga karatilgan qonuniy asosga tayangan bo'ladi. Bu standartlash va patent siyosatini xuquqiy me'yorlashdir. Bular xammasi xo'jalik sub'ektlari faoliyatida yangiliklarga monopoliyani saqlab kolish va tovar ishlab chiqaruvchilar mahsulotlari sifatini yaxshilash va turlarini ko'paytirishga qaratilgan bo'ladi.

Innovatsion faoliyatni tartibga solishning eng ta'sirchan usullaridan biri iqtisodiy usul xisoblanadi. Ushbu usul tovar mahsulotlarini ishlab chiqishda motivatsiya omiliga tayanadi.

Bevosita iqtisodiy usullar. Ularga quyidagilar kiradi: moliyalashtirishga yo'naltirilgan investitsiya (maqsadli, predmetli mo'ljalga, muammo echimini topishga yo'naltirilgan); lizing; fond operatsiyalari; rejalashtirish va dasturlash; davlat tadbirkorligi.

Bilvosita iqtisodiy usullar. Davlatning innovatsion siyosatidagi iqtisodiy usullari asosan bilvosita iqtisodiy tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Bunga innovatsion resurslarni olish imkoniyatiga ega bo'lish va ularning tarkibi va baxosi, innovatsion xavf-xatarni yumshatish okibatlari kiradi. Eng ko'prok ko'llaniladigan usullar kredit va solik siyosati xisoblanadi. Kredit siyosati yangiliklarni moliyalashtirishga yo'naltirilayotgan moliyaviy resurslar xajmini tartibga soladi.

Innovation so'zi inglizcha bo'lib, yangilikning kiritilishi degan ma'noni anglatadi. Iqtisodiy adabiyotlarda I.A.SHumpeter tomonidan berilgan konsepsiyasiga asoslanadi:

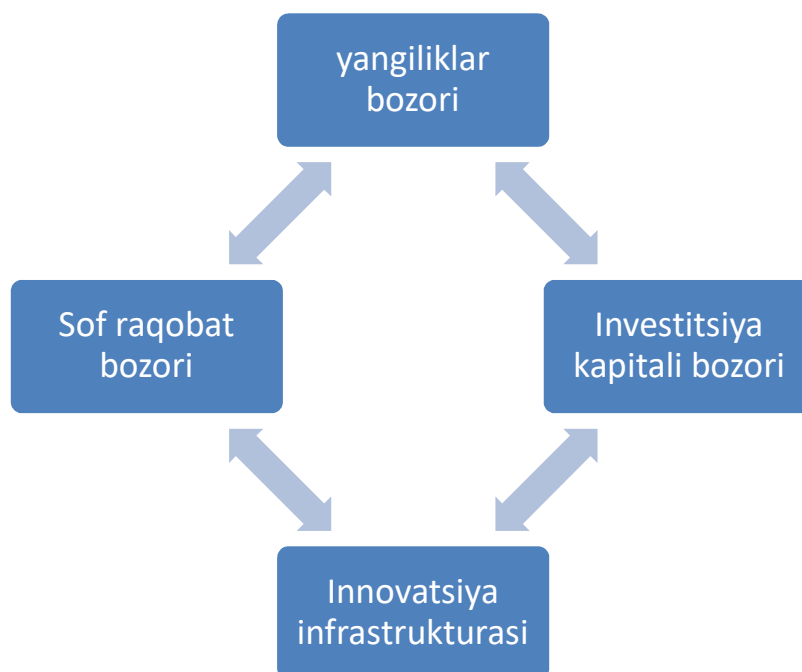
- innovatsiya – uning tadbirkorlik faoliyatida ilk bor qo'llanilish;
- diffuziya – innovatsiyaning keng tarqalishi.

Xalqaro amaliyotda innovatsiya:

- birinchidan ilmiy-texnik natijasi;
- ikkinchidan yangi usullar, tashkiliy-boshqaruv shakllari, texnologiya, texnikani yaratish va uni joriy etish;
- uchinchidan, ilmiy-tadqiqot va konstruktorlik ishlarini tashkil etish tushuniladi.

Texnik-texnologik innovatsiya – iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash uchun **xizmat qiladi:**

- ishlab chiqarish samaradorligini oshirish (ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish va mahsulot sifatini oshirish hisobiga);
- tijorat nuqtai nazaridan an'anaviy texnologiya asosida olish mumkin bo'lmagan yangi mahsulotlarni o'zlashtirish imkoniyati tufayli;
- tijorat nuqtai nazaridan istiqbolda an'anaviy texnologiyalar asosida o'zlashtirish imkoni bo'lmagan uglevodorod zahiralarini aniqlash imkoniyatini mavjudligi.



2-rasm. Innovatsiya faoliyati sohalari

Innovatsiya uchta asosiy fuksiyasini bajaradi: qayta ishlab chiqarish, investitsiya, rag‘batlantirish.

Bu uch komponent innovatsiya faoliyatining asosini tashkil etadi.

12.3. Innovatsion loyiha yaratish va amalga oshirishning asosiy bosqichlari

“Innovatsion loyiha” tushunchasi quyidagicha ko‘rib chiqilishi mumkin:

- innovatsion faoliyatni maqsadli boshqarish shakli;
- innovatsiyalarni amalga oshirish jarayoni;
- hujjatlar majmuasi.

Innovatsiya loyihasi ikki ma’noda ishlatiladi.

- ma’lum maqsadga erishish yo‘lida tadbirni, faoliyatni, ishni va harakatlar majmuini amalga oshirish.
- qandaydir harakatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan hisob moliya hujjatlar va tashkiliy-huquqiy tizim.

Loyihani yaratish va realizatsiya qilish qo‘yidagi bosqichlardan iborat:

- innovatsiya g‘oyasining paydo bo‘lishi;
- innovatsiya imkoniyatlarini tadqiqot qilish;
- loyihani tashkiliy ishlar Assotsiatsiyasi;
- bitim hujjatlarini tayyorlash;
- qurilish-montaj ishlarini olib borish;
- ob’ektni ekspluatatsiya qilish va iqtisodiy ko‘rsatkichlarning monitoringi.

1-Bosqich – investitsiya g‘oyasining shakllanishi deganda, biz o‘ylagan rejaning harakatga kelishini tushunamiz. Bu bosqichda investitsiya sub’ekti va

ob'ektini aniqlash, uning shakli va manbalarini (g'oyani ishlab chiqaruvchining ish mo'ljaldan qat'iy nazar) aniqlash zarur bo'ladi.

Investitsiya sub'ekti – investitsiyadan foydalaniladigan bo'lib, tijorat tashkilotlari va boshqa xo'jalik sub'ektlari hisoblanadi.

Investitsiya ob'ektiga qo'yidagilar kiradi:

- qurilayotgan, rekonstruksiya qilinadigan, kengayadigan korxonalar, bino, inshootlar (asosiy fondlar) bo'lib, ular yangi mahsulot va xizmat ko'rsatishga mo'ljallangan bo'lishi kerak;
- dasturning biror vazifasini amalga oshirishni mo'ljallab kompleks qurilayotgan yoki qayta tiklanayotgan (rekonstruksiya) ob'ektlar. Bunday sharoitda investitsiya ob'ekti sifatida, dastur mavjud ishlab chiqarish maydoni amaldagi ishlab chiqarish va tashkilot doirasida yangi bo'yumni ishlab chiqishga qaratilgan bo'ladi.
- er: bino, inshoot, mashina va uskunalalar, o'lchagich va sinovdan o'tkazuvchi vositalar, instrumentlar va boshqa ishlab chiqarishda foydalaniladigan mulklar.
- mulkiy huquq odatda pul ekvivalentida baholanadi.

Investitsiyaning asosiy manbalari:

- xususiy moliya mablag'lariva boshqa turdagi aktivlar (asosiy fondlar, er uchashtalari, sanoat mulkchiligi) va jalbqilingan vositalar;
- federal, mintaqaviy va mahaliy byudjetlardan ajratilgan mablag'lar;
- xorijiy investitsiya (qo'shma korxonalar tashkil etishda, ustav kapitalining shakllanishida ishtirok etgan moliya va boshqa shakldagi);
- har xil shakldagi zayom vositalari, chet el investorlari krediti, davlatning qaytarib olish sharti bilan bergan kreditlari.

Investitsiya loyihasida quyidagi investitsiya shakllaridan foydalaniladi.

Pul mablag'lari va uning ekvivalenti (maqsadli jamg'armalar, oborotmablag'lari, qimmatbaho qog'ozlar, masalan, aksiya yoki obligatsiya, kredit zayom, garov va boshqalar).

II-Bosqich-investitsiya imkoniyatlarini tadqiqot qilish ko'zda tutilgan.

- eksport va importni hisobga olgan holda;
- mahsulotga yoki xizmatga bo'lgan talabni o'rganish;
- mahsulotga (xizmat) tayanch, joriy va istiqboldagi baholarni o'rganish;
- loyihani realizatsiya qilishning tashkiliy-huquqiy shakli va ishtirokchilar tarkibi holida taklif tayyorlash;
- yiriklashtirilgan normativ bo'yicha taxminiy investitsiya hajmini baholash va tijorat samaradorligini taxminiy baholash.

- chiqish ruxsat hujjatlarini tayyorlash, TIA bo‘limlari bo‘yicha tahminiy baho tayyorlash, jumladan loyiha samaradorligini baholash;
- asoslangan investitsiya imkoniyatlari natijalarini tasdiqlash;
- loyiha-izlanishlari, kontrakt hujjatlarini tayyorlash. Investitsiya imkoniyatlari tadqiqot maqsadi – potensial investor uchun investitsiya takliflarini tayyorlash. Agar investorga ehtiyoj bo‘lmasa va barcha ishlar o‘z mablag‘i hisobiga olib borilsa, unda loyihaning TIANi tayorlash bo‘yicha moliyalashtirish haqidagi qaror qabul qilinadi.

III-Bosqich – loyiha TI asosnoma to‘la hajmda quyidagilar ko‘zda tutiladi:

- to‘la hajmdagi marketing tadqiqotlarini olib borish;
- mahsulotni (xizmatni) realizatsiya qilish uchun dastur tayyorlash;
- chiqish-ruxsat hujjatlarini tayyorlash;
- texnik qarorlarni ishlab chiqish, jumladan general rejani;
- gidroqurilish, arxitektor-rejalashtirish va qurilish qarorlari;
- injener ta‘minoti;
- fuqarolar xavfsizligi, tabiat muxofazasi tadbirlari;
- qurilishni tashkil etish tavsifnomasi;
- fuqarolaruy-joy qurilishi to‘g‘risidagi zarur ma‘lumotlar;
- korxonani boshqarish tizimi, ishchi xizmatchilar ishini tashkil etish bo‘yicha tavsifnoma.

12.4.Innovatsion loyihalarni baholash

Smeta moliya hujjatlarining shakllanishi; ishlab chiqarish xarajatlarini baholash; kapital xarajatlarni hisoblash; korxonada faoliyatidan keladigan yillik tushumni hisoblash; obrot kapitaliga ehtiyojni hisoblash; loyiha va tavsiya etilgan loyihadagi moliya manbalarni hisoblash; chet el valyutasiga taxminiy ehtiyoj; investitsiya shartlari, konkret investorni tanlash va kelishuvni rasmiylashtirish;

- loyihani amalga oshirish bilan bog‘liq bo‘lgan xavf-xatarni baholash;
- loyihani amalga oshirishni rejalashtirish;
- loyihaning (byudjet investitsiyadan foydalangan holda) tijorat samaradorligini baholash;
- loyihani realizatsiya qilishni ta‘minlash shartlarini ishlab chiqish.

Innovatsion loyihalarni tasniflash innovatsiyalarni tasniflashlar asosida amalga oshiriladi. Masalan, tasdiqlash, moliyalashtirish va amalga oshirish darajasi bo‘yicha innovatsion loyihalar, davlatlararo, davlat, mintaqaviy, sohaviy, alohida korxonaniqiga bo‘linishlari мумкин.

Takrorlaymizki, innovatsion loyihani turkumlashtirishning chuqurligi, loyihalashtirishda hisobga olinadigan ilmiy yondashishlar va tamoyillar,

qo‘llaniladigan menejment usullari miqdori loyihaning bosh menejeri (loyiha menejeri) va ITK a‘zolari tomonidan muammoning murakkabligi, loyihaning qiymati va innovatsion tashkilot tashqi va ichki omillari holatiga muvofiq belgilanadi.

Innovatsion loyihani ishlab chiqish loyiha hujjatlarini tayyorlash bilan yakunlanadi. “Loyiha hujjatlari” ning yagona tarkibi hali belgilanmagan va har bir aniq holda uning tarkibi dastlabki (texnik iqtisodiy) vazifada belgilanadi.

Har qanday darajadagi innovatsion loyiha quyidagi bo‘linmalarni o‘z ichiga olishi kerak:

- muammo (g‘oya)ning mazmuni va dolzarbligi;
- loyiha rahbarining rezyumesi;
- marketing tadqiqotlari va muammoni turkumlashtirish asosida qurilgan loyiha maqsadlari daraxti;
- loyiha maqsadlari daraxtini amalga oshirish bo‘yicha tadbirlar tizimi;
- loyihani majmuaviy asoslanishi;
- loyihani amalga oshirilishini majmuaviy ta‘minlanishi;
- ITK ning ta‘rifi;
- loyihaning ekspert xulosasi;
- loyihani amalga oshirish mexanizmi va undovchi sabablar tizimi.

Nazorat savollari

1. Innovatsiya so‘zining ma‘nosi.
2. Korxonaning innovatsiya salohiyati nimalardan tashkil etadi?
4. Korxonada innovatsion faoliyatni tashkil qilish usullari izohlab bering.
6. “Innovatsion loyiha” tushunchasini ifodalab bering.
7. Innovatsion loyiha qanday bo‘limlardan tashkil topadi?
8. Innovatsiya loyihasini yaratilish bosqichlarini aytib o‘ting.
9. Innovatsion loyiha qanday bo‘linmalarni o‘z ichiga olish kerak?

13. Korxonada faoliyatini boshqarish asoslari

13.1. Korxonada boshqaruvining mohiyati va prinsiplari

13.2. Boshqaruv qarorlar, ularning usullari va ularni qabul qilish jarayoni

Kalit soʻzlar: Boshqaruv, funktsiya, subsidiya va sanatsiya, litsenziya, transfert toʻlovlari, prinsip, diversifikatsiya, innovatsiya, konversiya

13.1. Korxonada boshqaruvining mohiyati va prinsiplari

Boshqaruv – bu xodimlarga va umuman ishlab chiqarish jamoalariga taʼsir koʻrsatish usullari boʻlib, bu usullar qoʻyilgan maqsadlarga erishish jarayonida mazkur xodimlar va jamoalarning faoliyatini uygʻunlashtirishni nazarda tutadi.

Boshqaruv tizimini turli miqyoslarga boʻlish mumkin:

- milliy iqtisodiyotni boshqarish;
- xar bir tarmoq va tumanlar tasarrufidagi korxonalarni boshqarish;
- korxonada ichidagi boʻlimlarni boshqarish.

Boshqaruv tuzilmasini belgilovchi omillar

a) Tuzilmani aniqlovchi omillar

- boshqaruv maqsadi;
- boshqaruv funksiyalari va vazifalari;
- ish vaqtining tartibi, oraligi va boshqalar.

b) tuzilmaga taʼsir qiluvchi omillar

- tashqi muxit;
- texnologiya;
- korxonaning kata kichiqi;
- xodimlar soni;
- biznes strategiyasi;
- qabul qilingan qarorlar tizimi;
- tanlangan tuzilma va boshqalar.

v) Tuzilmani muvofiqlashtiruvchi omillar

- yuqori malakali xodimlarga ega boʻlgan, uncha kata boʻlmagan boʻlimlar va boʻgʻinlar;
- kup boʻlmagan boshqaruv boʻgʻinlari;
- oʻzgarishlarga nisbatan sezgirlik va xozirjavoblik;
- yuqori darajadagi unimdorlik;
- past darajadagi xarajatlar;
- ish jadvalining bevosita isteʼmolchilarga mosligi va boshqalar.

Boshqaruvning tashkiliy tuzilmasi boshqaruv oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal etishga yordam beradigan qilib tuzilishi kerak. U quyidagi talablarga javob berishi kerak.

1. Boshqaruv tizimida bo'gin va bosqichlar soni maqbul bo'lishi kerak. Bo'gin va bosqichlar sonining asossiz ko'payib ketishi:

- boshqaruv apparatini saqlash xarajatlarining ortib ketishi;
- axborotlarning o'tish yuli chuzilib ketishi;
- boshqaruvda paralellizm va takrorlanishning yuzaga kelishiga;
- boshqaruvda ma'suliyatsizlikka yo'l quyilishiga va boshqaruv samarasini pasayishiga olib keladi.

2. Boshqaruv tuzilmasi boshqaruv apparatining tezkor ishlashini ta'minlashi lozim. Bu faoliyat vazifalarni o'z vaqtida va moxirlik bilan tez xal etishda namoyon bo'ladi. Bunga ishlab chiqarishning miqyosi, murakkabligi, boshqaruv ob'ektlarining joylashuvi xam ta'sir ko'rsatadi.

Boshqarish prinsiplari..

Qonun – bu davlat hokimiyati tomonidan qabul qilingan, hamma uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy huquqiy norma va munosabatlarni belgilovchi rasmiy qoida. Masalan, Konstitutsiya O'zbekistonning asosiy qonunidir. To'qqiz yillik majburiy ta'lim haqida qonun va h.k.

Qonun – bu bajarilishi shart majburiy bo'lgan norma, qoida tusiga kirgan talab, topshiriq va shu kabilar, ya'ni jamiyatda ijtimoiy guruh va shu kabilarda qabul qilingan odat tusiga kirgan qoida, rasm, odat.

Tamoyil - mayl, moyillik, tendensiya.

Maqsad – bu muddao, murod, ya'ni u yoki bu niyatga erishmoq uchun ko'zda tutilgan mushtarak orzu. Aynan, shu maqsad kishi faoliyatini, o'z orzularini ushalishiga yo'naltiradi. Oldimizda turgan maqsadimiz:

- bo'lajak harakatlarimizni oldindan aniqlab beradi;
- faoliyatimizning ustuvor yo'nalishini belgilaydi;
- faoliyatimizni aniq sohaga ishga yo'naltiradi ;
- u yoki bu faoliyatimizning zarurlik darajasini belgilab beradi;
- pirovard natijamizning baholash me'yorini belgilaydi va h.k.

Funktsiya – bu lotincha so'z bo'lib, biror kimsa yoki narsaning ish, faoliyat doirasi, vazifasi degan ma'nolarni bildiradi.

Vazifa – bu amalga oshirilishi, hal qilinishi lozim bo'lgan masala, erishilishi lozim bo'lgan, ko'zda tutilgan maqsad.

Prinsip – so'zi lotin tilidan olingan bo'lib, asos, dastlabki, ya'ni xatti - harakat yoki faoliyatning asosiy qoidasi rahbar g'oya ma'nolarini bildiradi. Prinsiplarni menejment fani va amaliyotining poydevori deyish mumkin.

Hozirgi zamon menejmentining prinsiplari haqida so'z borganda A.Fayolning "Общее и промышленное управление"(5) kitobida eritilgan boshqarish prinsiplari tushuniladi. Ularga quyidagilar kiradi:

- mehnat taqsimoti (razdelenie truda);
- xokimiyat (vlast);
- intizom (dissiplina);
- farmoyish berishning birligi (edinstvo rasporyaditelstva);
- rahbarlikning birligi (edinstvo rukovodstvo);
- xususiy intilishlarning umumiy intilishlarga bo'ysundirish (podchinenie chastno'x interesov obshchemu);
- ragbatlantirish (voznagrajdenie);
- markazlashtirish(sentralizatsiya);
- boshqarish pogonalari(ierarxiya);
- tartib(poryadok);
- xaqqoniylik (spravedlivost);
- xodimlarning turg'unligi (postoyanstvo sostava personala);
- (initsiativa);
- xodimlarning birligi (edinenie personala).

Menejmentning asosiy prinsiplari sifatida asosan quyidagilar takidlanadi:

- boshqarishda markazlashtirish va nomarkazlashtirishning optimal birligi prinsipi;
- xuquqlar, majburiyatlar va mas'uliyatlarning birligi prinsipi;
- boshqarishni demokratlashtirish : xodimlarni boshqarish jarayonida qatnashishlari.

G.Emersonning “Dvenadsat prinsipov proizvoditelnosti” kitobida boshqarish prinsiplari unumdorlikni oshirish prinsiplari sifatida talqin qilingan. Ularga quyidagilar kiradi :

- maqsadning aniq belgilanishi;
- soglom fikr;
- mutaxassis maslaxati;
- intizom;
- xodimlarga xaqqoniy munosabatda bo'lish;
- tez, ishonchli, to'la, aniq va doimiy hisob;
- dispetchirlik;
- me'yorlar va jadvallar;
- sharoitlarni me'yorlashtirish;
- operatsiyalarni me'yorlashtirish;
- yozilgan standart yo'riqnomalari;
- unumdorlik uchun ragbatlantirish.

Usul – bu tadqiqot qilish yoki ta'sir ko'rsatish usulidir. Boshqaruv ob'ektini o'rganish jarayonida qo'llaniladigan usullar:

- tizimli yondashuv;
- kompleks yondashuv;
- tarkibiy yondashuv;
- integratsion yondashuv;
- modellashtirish;
- iqtisodiy-matematik yondashuv;
- kuzatish;
- eksperiment;
- sotsiologik kuzatuv.

Boshqaruv usullari:

- tashkiliy-ma`muriy;
- iqtisodiy;
- Sotsial-ruhiy.

Tashkiliy-ma`muriy usullar boshqarish usullari tizimida alohida o`rin tutadi. Bu usullarga:

- boshqarish apparatining muayyan strukturasi tuzish;
- har bir boshqaruv bo`g`inining funksiyalarini belgilash;
- kadrlarni to`g`ri tanlash;
- bo`yruqlar, farmoyishlar va qo`llanmalar chiqarish, ularning bajarilishini nazorat qilish;
- topshiriqlar va deriktiv ko`rsatmalarni bajarmayotgan bo`linma va shaxslarga nisbatan majburiy choralarni qo`llash kiradi.

Tashkiliy-ma`muriy usullar yuqori organlar hokimiyatiga va quyi organlarning bo`ysunishiga asoslanadi. Tashkiliy usullar boshqarish tizimida ichki ongli aloqalarning tarkib topishiga yordam beradi. Boshqarish funksiyalari bajarilishining:

- tashkiliy barqarorligini;
- intizomlilikini;
- muvofiqliligini;
- uzluksizligini ta`minlaydi.

Ma`muriy usullardan:

- iste`molchilarning huquqlarini himoya qilish;
- atrof-muhitni muhofaza qilish;
- xavfli texnologiyalardan foydalanish, zararli ishlab chiqarish chiqitlarini chiqarib tashlashni taqiqlash;
- odamlar sog`lig`iga zararli mahsulotlarni reklama qilishni taqiqlash kabi sohalarda faol foydalaniladi.

Boshqarishning tashkiliy-ma'muriy usullari ikki shaklda:

- tashkiliy ta'sir ko'rsatish usullari;
- farmoyish berish usullari shaklida namoyon bo'ladi.

Tashkiliy ta'sir ko'rsatish turli tashkiliy choralarni, ya'ni:

- ishlab chiqarish va boshqarishning tashkiliy strukturalarini belgilash;
- ichki tartib-qoidalarni o'rnatish;
- boshqariluvchi va boshqaruvchi tizimlar o'rtasida optimallik va oqilona nisbatni o'rnatish kabilarni o'z ichiga oladi.

Farmoyish berish yo'li bilan ta'sir ko'rsatish barcha boshqarish bo'limlari va organlarining ishlashini joriy ta'minlab turishdan iborat bo'lib, bunga e'lon qilinadigan yozma yoki og'zaki ko'rsatmalar berish, yozma shakilda nashr etilgan yoki og'zaki bo'yruqlar vositasi bilan erishiladi.

Boshqarishning iqtisodiy usullari iqtisodiy manfaatlardan foydalanishga asoslanadi. Har qanday jamiyatning iqtisodiy munosabatlari, eng avvalo manfaatlarda namoyon bo'ladi. Manfaatlar uch xil bo'ladi:

- umumjamiyat manfaatlari;
- jamoa manfaatlari;
- shaxsiy manfaatlar.

Umumjamiyat manfaatlarini ro'yobga chiqarish maqsadida quyidagi iqtisodiy boshqaruv usullariga e'tibor beriladi:

- korxonalar va xo'jaliklarga faoliyat yuritishlarida erkinlik va mustaqillik berish;
- xo'jaliklarni pirovard natijalarga binoan moddiy rag'batlantirish, soliq imtiyozlarini berish;
- moliya-kredit munosabatlarini takomillashtirish;
- baxo, foyda, soliq, rentabellik, raqobat va h.k.

Iqtisodiy boshqaruv usullarining **asosiy vazifasi** ishlab chiqariladigan mahsulot birligiga sarflanadigan xarajatlarni kamaytirishga imkon beruvchi xo'jalik mexanizmlarining yangi usullarini, shuningdek, manfaatdorlik muhitini vujudga keltirish va ulardan samarali foydalanishdir.

Boshqariluvchi ob'ektga iqtisodiy usullar orqali ko'rsatiladigan ta'sir korxonalarini:

- jiddiy rejalar qabul qilishga;
- mehnat va moliya resurslaridan yanada unumliroq foydalanishga;
- yangi texnologiyalarni joriy qilishga;
- mehnat unumdorligini oshirishga;
- raqobatbardosh mahsulotlarni ishlab chiqarishga rag'batlantiruvchi va da'vat etuvchi bo'lishi kerak.

Boshqaruvning iqtisodiy usullari jumlasiga:

- kredit va foiz stavkalari;
- soliq va soliq yuki;
- boj to'lovlari;
- subsidiya va sanatsiya;
- litsenziya;
- transfert to'lovlari;
- narx-navo va h.kh kiradi.

Subsiya –bu davlat tomonidan aniq maqsad yo'lida ishlatish uchun qaytarib olmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'i.

Subsidiyalar:

- iqtisodiyotni diversifikatsiyalash;
- eksport-importni muvozanatlashtirib turish;
- innovatsiya;
- ayrim xududlarga yordam berish;
- konversiya (harbiy ishlab chiqarishdan halqqa kerakli tovar ishlab chiqarishga o'tish) maqsadida ajratiladi.

Subsiya:

- jahon bozorida milliy manfaatni ximoya qilish;
- dunyo bozorida narx pasaygan sharoitda tovar eksportini to'xtatib turgan firmalarga madad berish;
- zarur ish bilan shug'illanuvchi, lekin yangi, hali moliyaviy zaif firmalarni qo'llab-quvvatlash;
- davlat dasturlari va tavsiyalariga binoan ish yuritayotgan firmalarni siylash uchun beriladi.

Sanatsiya – iqtisodiyot uchun ahamiyati katta korxonalarni tang holatidan chiqarib, ularning normal ishlab turishini ta'minlash hamda korxonalarni ommaviy bankrot bo'lishiga yo'l bermasdan, raqobatchi korxonalar sonini kerakli me'yorda saqlab turish maqsadida malga oshiriladi.

Sanatsiyalash quyidagi yo'llar bilan amalga oshiriladi:

- korxonaga qarzni kechib yuborish yoki uni o'zgaralar hisobidan to'lash;
- qarzni to'lash muddatini kechiqtirish;
- qarz uchun berilgan foizni kamaytirish yoki umuman foiz olmaslik;
- korxonaga soliqdan engillik berish;
- soliqni kreditga aylantirish;
- korxonaga bo'yurtma berib, uning haqini oldindan to'lash;
- subsidiya ajratish;
- korxonaga eksport yuzasidan imtiyozlar berish.

Davlatning Sanatsiyadagi ishtiroki ikki shartni hisobga oladi.

- korxonaning milliy va xududiy iqtisodiyot uchun ahamiyati katta bo'lishi kerak;
- korxonaning tang ahvolga tushib qolishiga uning o'ziga bog'liq bo'lmagan boshqa ob'ektiv sabablar bo'lishi lozim.

Transfert to'lovlar –bu o'tkazma to'lovlar, davlat byudjeti vositalarini qayta taqsimlash shakillaridan biri.

Bu to'lovlar:

- xususiy tadbirkorlarga subsidiyalar berish;
- davlat qarzlari bo'yicha foiz to'lovlari;
- ijtimoiy ehtiyojlarga davlat tomonidan to'lanadigan pul mablag'lari ko'rinishida bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy ehtiyojlarga ajratiladigan transfert to'lovlar kam ta'minlangan aholi guruhlariga, nogironlarga, qariyalar va birovning boquvidagit kishilarga hamda ishsizlarga nafaqa to'lash ko'rinishida bo'ladi.

Sotsial-ruhiy usullarning asosiy maqsadi jamoalarda sog'lom ijtimoiy-ruhiy muhitni yaratishdir. Bu usul ijtimoiy-ma'naviy vaziyatga ta'sir etish yo'li bilan kishilarning fe'l-atvori, ruhiyatini hisobga olib ularning ijtimoiy talablarini qondirish orqali boshqarishni bildiradi. Sotsial-ruhiy usullar bu ishlab chiqarish jamoalarini, ulardagi "psixologik vaziyatni", har bir xodimning shaxsiy xususiyatlarini o'rganishga asoslangan usullardir. Boshqarish usullarining bu guruhi jamoaning shakillanish va yuksalish jarayoniga, kishilarning ongiga, ma'naviy manfaatlariga jamiyat manfaatlarini hisobga olgan xolda ta'sir qiluvchi vositalar majmuidir.

Sotsial-ruhiy metodlardan samarali foydalanish uchun boshqarish ob'ektining holati to'g'risida keng axborotga ega bo'lish kerak.

Sotsial tadqiqotlar xilma-xil axborotlar olish imkonini beradi:

- jamoa a'zolarining mehnatga va rahbarlarga munosabati;
- boshqarish usullarining bir-biri bilan o'zaro munosabati;
- jamoaning ehtiyojlari va qiziqishlari;
- xodimlar shaxsiyati;
- xodimlar qo'nimsizligi sabablari;
- xodimlarning ishlab chiqarishdagi faolligi;
- jamoa a'zolarining ma'naviy va jismoniy ravnaqi;
- ehtiyojlarning qondirilish darajasi vah.k.

13.2. Boshqaruv qarorlar, ularning usullari va ularni qabul qilish jarayoni

Qaror- bu umumiy maqsadlar yoʻnalishida imkoniyatlardan birini tanlashdir.

Boshqaruv qarori - bu boshqaruv faoliyatini oxirgi natijasidir. Agar boshqaruvda mehnat predmeti axborot boʻlsa, uning mehnat (natijasi) mahsuloti-boshqaruv qaroridir.

Boshqaruv qarori- muammoli vaziyatni hal etish uchun yozma yoki ogʻzaki shaklda ifoda etilgan va amalga oshiriladigan, qayd etilgan boshqaruv faoliyatidir. YOki, boshqaruv qarori boshqaruv tizimi (menejment)ning aniq maqsadga erishishda bashorat etish, optimallashtirish, iqtisodiy asoslash va tahlil etish natijasi va koʻpgina muqobil variantlardan birini tanlashdir. Boshqaruv qarori - korxonada oldida turgan maqsadlar va missiyasini amalga oshirish demakdir. Aynan shu jarayonda yuzlab, minglab insonlar oʻz ehtiyojlarini qondiradi, mavqeiga ega boʻladi, xar tomonlama oʻsadi va umuman jamiyat oʻsadi.

Qaror ishlab chiqish va qabul qilish - bu shunday boshqaruv faoliyatining asosiy shakli, u rahbar mehnatining mazmuni, uning jamoaga maqsad sari yoʻnaltirilgan xarakter jarayonidir.

Boshqaruv qarori ikki xolatda ishlatiladi:

birinchi xolatda - kimningdir yoki nimaningdir tomonidan oʻrnatilgan boshqaruv xujjati, qabul qilingan xarakter rejasi, qaror qilish va boshqalar .

boshqa xolatlarda - bu bir necha variantlardan bitta maʼqul variantli tanlash. Qaror pishib etilgan muammo mavjud boʻlganda qabul qilinadi.

Boshqaruv qarorlari elementlari

- vazifa;
- vosita;
- javobgarlik;
- muddat.

Boshqaruv qarorlarini asosiy tarkibiy qismlari quyidagilar hisoblanadi:

- maqsadlar;
- masalalar;
- masalalarni echish usullari (texnologiya);
- resurslarga nisbatan talablar;
- qarorning taʼsir doirasi;
- qarorning bajarilish muddatlari;
- qarorni amalga oshirilish mexanizmlari (masalalar strukturasi).

Boshqaruv qarorlari maʼlum xususiyatlarga ega boʻlishi zarur

- qarorning ilmiy asoslanganligi;
- qarorlarning birligi;

- qarorlarning adolatliligi – xaqqoniyligi;
- qarorlarning to‘g‘ri yo‘naltirilganligi;
- qarorlarning qisqaligi;
- qarorlarning vaqt bo‘yicha aniqligi;
- qarorlarning operativligi.

Qaror asosan rejalashtirilgan va rejalashtirilmagan turlarga bo‘linadi.

- Rejalashtirilgan qarorlar takrorlanuvchi, ilgari tadan aniq vaziyatlarga tegishli bo‘lib, ularni qabul qilishga muloxazali yondoshish imkoniyati mavjud.
- Rejalashtirilmagan qarorlar asosan tashqi muhit ta`siri natijasida tashkilotda shakllanuvchi favqulotdagi vaziyatlarni (muammolarni) hal qilish bilan bog‘liq.

Boshqaruv qarori turkumlanishi

Boshqaruv faoliyatining samaradorligi nuqtai nazaridan qarorlar quyidagi turlarga bo‘linadi: strategik va operativ.

Strategik qaror - bu korxonaning faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan maqsad va missiyalarning shakllanishi.

Bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida bu qarorlar korxonaning faoliyatidagi yangicha yondashuvlar, keskin burilishlarni silliq o‘tishini ta`minlaydi. Strategik qarorlar korxonada, xudud, soha darajasida qarorlar jamiyatdagi yangi manbaalar hisobiga butun iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni echishga yordam beradi.

Operativ qarorlar bu mohiyati bo‘yicha xo‘jalik boshqaruv qarorlaridir. Ular boshqariladigan ob`ektning uzluksiz ishlash jarayonini qo‘llab-quvvatlashi uchun joriy shaxsiy muammolar bo‘yicha qabul qilinadi. YA`ni, uning murakkab mexanizmini struktura va o‘zaro aloqalarni uzgartirmasdan ushlab turishdir. Bu qarorlarni rahbar mahsus tayyorgarliksiz etarlicha tez qabul qiladi. Bunday qarorlarga xodimlarni ishga olish va bo‘shatish, ularning ish xaqqlarini o‘zgarishi, korxonani qishga tayyorlash xaqqidagi va shu kabi xujjatlarni kiritish mumkin.

Xarakat doirasi bo‘yicha boshqaruv qarorlarini **iqtisodiy, tashkiliy, ijtimoiy, texnik va texnologik** qarorlarga bo‘lish mumkin.

Qarorlar ta`sir qilish yo‘nalishi bo‘yicha **tashqi va ichki** bo‘ladi.

Tashqi qarorlar boshqa darajaga qaratiladi, ichki qarorlar esa aloxida bo‘limlar yoki korxonani qamrab oladi.

Boshqaruv qarorlari funkstional mazmuni bo‘yicha **iqtisodiy, tashkiliy, koordinatsion, ragbatlantiruvchi, boshqaruvchi va nazorat** qarorlarga bo‘linadi.

Qayta ishlashni tashkillashtirish bo‘yicha **shaxsiy, xamkasbiy va malakaviylarga** bo‘linadi. **SHaxsiy** qarorlar rahbarning jamoadagi kelishuvsiz va muxokamasiz yoki aloxida shaxslar tomonidan ishlab chiqariladi. Korxonada

taraqqiyoti yoʻlidagi prinsipial muammolarga daxli boʻlmagan qarorlar **operativ** qarorlardir. **Hamkasb** qarolar asosan moddiy tayyorgarlik talab qiladigan, bir guruh mutaxassislar va rahbarlar tomonidan ishlab chiqariladigan va qabul qilinadigan qarorlardir. Ular xar tomonlama mazmunga egadirlar. **Jamoa** qarorlari mansab yoki xodimlardan qatʼiy nazar butun ishtirokchilar tomonidan umumiy majlisda ishlab chiqariladi.

Mehnat turi boʻyicha qarorlar **standart va nostandart** qarorlarga boʻlinadi.

Standart, baʼzan dasturiy qarorlar - bu qarorlarning oʻzini ishlab chiqish va uni qabul qilish jarayonidagi qarorlardir.

Nostandart qarorlar - bu eng murakkab, asosiy qarorlar. Hal qilinadigan muammoga ijodiy yondashish uchun kengligi bilan ajralib turadi. Ijodiy qarorlar xar doim jadallik va yangilikda namoyon boʻladi.

Bozor munosabatlari mezonida boshqaruv qarori menejmentning bosh omili hisoblanadi, tarmoq taraqqiyotining butun iqtisodiy va ijtimiy muammolari kesishadigan va bir joyda toʻplanadi. Boshqaruv qarorlarining samarasiga bir qator omillar taʼsir koʻrsatadi:

- rahbariyatning yoki guruhning shaxsiy sifatlari;
- qarorni ishlab chiqishdagi sharoitning axborot taʼminoti;
- tashkiliy xarakter omillari (qarorni ishlab chiqishda mutaxassislarni taklif qilish, usullar tizimi va qabul qilingan qarorni bajaruvchilarga etkazish shakli, nazorat tizimi va x.k.);
- texnik omillar (EXM texnik vositalaridan foydalanish va x.k.);
- qarorni ishlab chiqish, qabul qilish va amalga oshirishdagi vaqtinchalik omillar.

Bundan kelib chiqqan xolda boshqaruv qarorlariga asosiy talablar quyidagilardir:

- qabul qilinadigan qarorning demokratligi;
- ilmiy asoslash;
- aniq yoʻnalganlik;
- aniq yoʻnaltirilganlik;
- vaqt boʻyicha qisqalik va konkretlik;
- qarorni bajarish operativligi.

Menejment amaliyotida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va amaliyotga qoʻllashning koʻplab shakl va metodlari yigilgan. Savollarning murakkabligi va mazmuniga qarab, boshqaruv qarorlarini tayyorlash va qabul qilishdan oldin rahbar quyidagilarni aniqlab olish shart:

- xarakat maqsadi va unga erishish yoʻllari;
- muammoning muxim taraflarini;

- kerakli moddiy, pulli va mehnat resurslarini;
- bajaruvchilarning vazifalarini;
- vazifa bajarilishini tashkil etish tartibini.

Menejmentga qarorlarni qabul qilish xos, chunki xar bir rahbar faoliyati, u qabul qilgan qarorlarda aks etadi. Boshqaruv qarorlari jamoa demokratiyasi va uzini boshqarish prinsipi asosida kollektivni qaror qabul qilishda qatnashuvida amalga oshadi.

Har bir murakab qarorlarni qabul qilish jarayoni o'z ichiga quyidagilarni oladi:

- maqsadni aniqlanishi, muammoni tushunish va kerakli axborotni yigish;
- yig'ilgan axborotni klassifikatsiyasi qilish, taxlil qilish va baxolash, ya'ni axborotni qayta ishlash;
- qarorlarni turli variantlarini ishlab chiqish;
- variantlarni taxlil qilish, muxokama qilish va baxolash;
- oxirgi va optimal variantni qabul qilish;
- har bir qarorni kerakli shaklda xujjatlashtirish;
- qarorlarni muxrlab qo'yish;
- qarorni bajaruvchiga kuyilishi;
- qabul qilingan qarorlar bajarilishini tashkil qilish;
- qarorni bajarilishini nazorati va hisobi.

Boshqaruv qarorlarining **asosi deb** optimal variantga eng yaqin bo'lgan, eng zo'r variant qabul qilinadi. Bu variant mehnatni, moliyaviy-texnik resurslarni va vaqtni eng kam sarf qilingan holda, korxonadagi mavjud xolat xaqidagi mantiqiy axborotlarni yigib, taxlil qilish orqali kelib chiqadi.

Optimal qarorni yoki unga yaqin qarorni tanlashda Kerakli usul va uslubni qo'llash darkor. Boshqaruv amaliyotida qarorlarni qabul qilish va ular bilan ishlashning quyidagi usullari mavjud:

- tizimli-iqtisodiy va ijtimoiy taxlil, statistik javoblar va baxolar usuli;
- variantli katorlarning, ya'ni reja - ishlab chiqarish kabi modellarni taxlili, rivojlanish tendensiyalarini va ishlab chiqarishning mavso'miy xarakterini aniqlash usuli;
- tajriba javoblarini statistik taxlilini o'z ichiga olgan, tajribaviy modellashtirish usuli. Echilayotgan muammolarni, jarayonlarni modellashtirish usuli, EXM va iqtisodiy-matematik metodlar orqali bajarilsa, xo'jalik yurituvchi sub'ektning faoliyatidagi kamchilik va yutuqlari optimal ravishda kuzatish mumkin;
- matematik dasturlash usuli;

- maqsadlarni baxolash va kutilayotgan xavf nazariyasi usuli. Bu usul o'qitish va motivatsiya nazariyasini hisobga olib tabiatni o'lchash va bashorat qilish uchun ishlatiladi;
- modellashtirish va tadbirkorlikka oid uyinlar usuli. Bu usul eHM ishlatilishini taqozo etadi;
- noaniqlik sharoitida individual qaror qabul qilishga xar-xil yondashishlarni o'z ichiga olgan qidirishlar nazariyasi;
- xarajatlar usuli. Bu usul ya'ni, axborotlar yigish, taxlil qilish va ishlatish juda ko'p mablag talab etadi, bunda boshqaruvchi agar bu usul optimal javob topishga yordam bersa xarajatlar oldida tuxtashi kerak emas;
- noma'lum va noaniq vaziyatlarni baxolash va taxlil qilish, odatda, mavjud ishonchli ma'lumotlar orqali amalga oshiriladi. Bu xolda qabul qilinadigan qaror korxonaga uz oldiga kuygan maqsadga bog'liq. Ba'zan qaror qabul qilish iqtisodiy-ijtimoiy tizimining rivojlanish qonuniyatiga va tendensiyasi, shuningdek taxliliy xisob-kitoblar asosida amalga oshirish mumkin bo'ladi. Boshqa xollarda albatta muammoning chuqur taxlili va xar tomonlama birlashuvi kerak bo'ladi, ya'ni muammoning turlicha qarab kerakli taxlil va xisob-kitoblar utkaziladi;
- qaror qabul qilish jarayonini soddalashtirish boshqaruv jarayonidagi mehnat doirasini pasaytiradi. Agar tizimli taxlil doimo o'tkazilsa, qarorlarni ishlab chiqish usuli borgan sari soddalashib aniq xolatga keladi. Soddalashgan xoldagi qarorlar qabul qilish va ularning samarasini baxolash ko'pincha korxonaga faoliyatining taxlili takrorlanuvchi xolatida qo'llaniladi;
- mutaxassislar baxosi, mutaxassislar taxlili asosida olinadi. Bu narsa xatolarni oldini olish uchun qilinadi. Shundan sungen mutaxassislar mavjud mavjud qarorlar ruyxati mavjud fikrlar, takliflar va xulosalar bilan tanishib chiqadilar va ularning yakuniy xulosalarini etadilar;
- bir guruh mutaxassilar tomonidan qandaydir qiyin muammoni ijodiy muxokama qilish. Bu usul jamoa tajribalari va jamoaning bilimlari boshqaruvning echimlariga asoslanishi va shu bilan birga yaxshi goyalarning yuzaga kelishiga muxit yaratish xamda muxokamadagi ishtirokchilarning yaxshi tanlanganligi alternativ echimni topishga va muammoni to'g'ri xal qilishga katta ta'sir ko'rsatadi.

Qabul qilingan qarorlarning maqsadga muvofiq xolda bajarilishi uchun ishlab chiqarish jarayonida mahsus maqsadga yo'naltirilgan dasturlar, tarmoqli grafiklarni, matristali boshqaruv tizimini ishlab chiqarish zarur. Bu marosimlarning 3 ta guruhga ajratish mumkin:

- qarorlarni o'z vaqtida bajaruvchilarga etkazib berish;

- kadrlar va resurslar optimal joylashtirish operativ zaxiralarni shakllantirish;
- qarorlarni bajarilishini nazorat qilish.

Birinchi guruh marosim. Qarorlarni o'z vaqtida bajaruvchilarga etkazib berish. Bu erda uni o'z xoliga tashlash mumkin emas. Qarorlarni bajaruvchilarga bir oy-ikki oyda etib borishini kuzatish mumkin. Bu xolda u o'z faolligini va mazmunini yuqotadi. CHunki u kech etib boradi.

Bajaruvchilarning fikrlarini keng tarqalgan shakllaridan biri ularni qaror qabul qilishga jalb qilish. SHu asosda ishlab chiqarishning ishtirokchilari qaror konstepsiyasi va masalalar echimlari bilan tanishadilar. CHunki ular ishlab chiqarish jarayonini chetdagilarga qaraganda yaxshiroq bilishadi.

Ikkinchi guruh marosimi - bu kadrlar va resurslar manyovri shuningdek operativ rezervlar. Har bir echim moddiy ta'minotga muxtoj bo'lib, odamlarning qayta orientastiyasi va ularning qayta tayyorlashga va almashtirishga to'g'ri keladi. SHuning uchun ishlab chiqarishdagi yirik dasturlarning realizastiyasi va ishlab chiqarishni qayta qurish ishlarining uslub va formalarini keskin o'zgarishiga olib keladi. Bu kadrlar strukturasi xam ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchi marosimlar guruhi - bu nazorat, ya'ni chuqur malakali taxlil. Tizimli nazoratsiz yuqori natijalarga erishib bo'lmaydi. Boshqaruvning yuqori darajasida, bunday nazoratni tashkilot aniq maqsadga va kerakli mexanizmga erishish uchun talab qiladi.

Nazorat savollari

1. Boshqaruv tuzilmasini belgilovchi omillarni sanang
2. Boshqarish prinsiplari
3. Boshqaruv usullari nima?
4. Tashkiliy-ma'muriy usul nima?
5. Boshqaruvning iqtisodiy usuli nima?
6. Boshqaruvning ruxiy usuli nima?
7. Sanatsiyaga qo'yiladigan shartlar qanday?
8. Boshqaruv qarorlari qanday ko'rinishlarga bo'linadi?
9. Tezkor va strategik qarorlar nima bilan farqlanadi?
10. Boshqaruv qarorlari samaradorligiga qanday omillar ta'sir etadi?
11. Boshqaruv qarorlariga qanday talab qo'yiladi?
12. Boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligi deganda nimani tushunasiz?

14.Sanoatning maqsadli yo‘nalishlari (2 soat)

14.1 Tarmoqni rivojlantirish konsepsiyasi

14.2.Soxani rivojlanishning asosiy yo‘nalishlari

Kalitli so‘zlar

Konsepsiya, axborot, gaz taqsimlash punkt (GRP), gaz taqsimlash stansiya (GRS), GPRS tizimi, ASGUK (avtomatlashtirilgan gaz nazorati va xisobga olish tizimi).

14.1. Tarmoqni rivojlantirish konsepsiyasi

Raqamli iqtisodiyot, bu — alohida faoliyat turi emas. Bu, aslida, ishbilarmonlik, sanoat ob'ektlari, xizmatlar deganidir. “Raqamli” atamasi mazkur sohalarining barchasi axborot texnologiyalaridan faol foydalanishni anglatadi. Agar oddiy iqtisodiyotda moddiy buyumlar asosiy resurs hisoblansa, raqamli iqtisodiyotda bu qayta ishlanadigan hamda uzatiladigan axborot, ma'lumotlar bo'ladi. Ularning tahlilidan so'ng to'g'ri boshqarish bo'yicha yechim ishlab chiqiladi.

Darvoqe, “raqamli iqtisodiyot” atamasi milliy qonunchiligimizda ilk bor qo'llanilmoqda. Biroq dunyo tendensiyasi shuni ko'rsatayaptiki, barcha rivojlangan davlatlar uni shakllantirishga allaqachon kirishgan. O'zbekiston ham mazkur jarayondan chetda qolmasligi kerak. Zero, biz globallashuv, dunyo hamjamiyati bilan integratsiyaga kirishish haqida gapirarkanmiz, bu borada o'zgargan (transformasiya qilingan, yangilangan) iqtisodiyot ravnaqi muhim sanaladi.

1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev 2019 yil uchun mo'ljallangan eng muhim ustuvor vazifalar haqidagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida bayon etishida “Iqtisodiyotning barcha sohalarini raqamli texnologiyalar asosida yangilashni nazarda tutadigan Raqamli iqtisodiyot milliy konsepsiyasini ishlab chiqishimiz kerak. Shu asosda “Raqamli O'zbekiston-2030” dasturini hayotga tatbiq etishimiz zarur”. Raqamli iqtisodiyot yalpi ichki mahsulotni kamida 30 foizga o'stirish, korrupsiyani keskin kamaytirish imkonini beradi. Nufuzli xalqaro tashkilotlar o'tkazgan tahlillar ham buni tasdiqlamoqda. Shuning uchun Hukumatga ikki oy muddatda raqamli iqtisodiyotga o'tish bo'yicha “yo'l xaritasi”ni ishlab chiqish topshiriladi. Bu borada axborot xavfsizligini ta'minlashga alohida e'tibor qaratish zarur. Ikkinchidan, iqtisodiyotimiz rivojining muhim sharti bo'lgan faol investisiya siyosatini izchil davom ettiramiz.

2019 yilda barcha manbalar hisobidan qariyb 138 trillion so'mlik yoki 2018 yilga nisbatan 16 foiz ko'p investisiyalarni o'zlashtirish mo'ljallanmoqda.

Bu borada to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investisiyalar miqdori joriy yilga nisbatan qariyb 1,5 barobar oshirilib, 4,2 milliard dollarga yetkaziladi. Natijada 142 ta zamonaviy korxonalar ishga tushiriladi.

Bugungi shiddatli davr mamlakatimiz oldiga rivojlanishning uzoq muddatli strategiyasini belgilash va barcha sohalarni izchil taraqqiy ettirish bo'yicha islohotlarni amalga oshirish vazifasini qo'ymoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan ishlab chiqilgan O'zbekiston Respublikasini 2035 yilgacha rivojlantirish strategiyasidan maqsad mamlakatimizni dunyoning iqtisodiyoti rivojlangan 50 davlati qatoriga kiritishdir.

Konsepsiya loyihasi davlat boshqaruvini isloh etish, iqtisodiyot va ijtimoiy sohani rivojlantirish, innovasiya va texnologiyalarni qo'llab-quvvatlash kabi asosiy yo'nalishlardan iborat.

Harakatlar strategiyasini amalga oshirish davomida to'plangan tajriba mazkur konsepsiyaning aniq yo'nalishlarini ishlab chiqish uchun asos bo'ldi. Eng muhimi, mamlakatimizni rivojlantirishning yangi strategiyasi kelasi 17 yilga mo'ljallangan bo'lib, davlat va jamiyat qurilishining barcha sohalarida yuqori natijalarga erishishni nazarda tutadi.

Loyihaning davlat boshqaruvini isloh qilish yo'nalishida qonunchilik bazasini takomillashtirish, sud tizimini isloh etishni davom ettirish, aholi siyosiy madaniyatini yuksaltirish, islohotlarni muvaffaqiyatli amalga oshirish va O'zbekistonning xalqaro indekslardagi o'rnini yuksaltirishga imkon beradigan davlat boshqaruvi institutlarini takomillashtirish vazifalari belgilangan.

2. Iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasi sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi va qishloq xo'jaligini ravnaq toptirish, tadbirkorda tashabbuskorlikni kuchaytirish, moliyaviy resurslar bilan ta'minlash kabi omillarga asoslanadi. Iqtisodiyotda chuqur tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish hisobiga 2035 yilga borib, mamlakatimiz yalpi ichki mahsuloti 479 milliard dollarga yetkaziladi. O'sish sur'atining bunday ko'lamini belgilashda YaIMning nominal o'sishi, iqtisodiyot samaradorligi, aholi jon boshiga daromadlar oshishi hisobga olingan, Xitoy, Indoneziya, Koreya Respublikasi, Malayziya, Singapur, Tailand kabi davlatlarning iqtisodiy rivojlanish dinamikasiga qiyoslangan.

3. Mamlakatimizda "Aqlli shahar" innovasion texnologiyalari joriy etishning boshlang'ich bosqichi davom etmoqda. Toshkent shahrida "Xavfsiz shahar", "Aqlli hisoblagichlar", "Aqlli transport", "Aqlli tibbiyot yo'nalishlari" bo'yicha dastlabki sinov loyihalarini rejalashtirilib va ular amalga oshirilmoqda. Shu bilan

birga Nurafshon shahrida zamonaviy shahar infratuzilmasini joriy etish bo'yicha keng qamrovli ishlar hamda "Tashkent City" va "Delta City" loyihalari doirasida zamonaviy shaharsozlik infratuzilmasini joriy etish bo'yicha kompleks ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida «Aqlli shahar» texnologiyalarini joriy etish konsepsiyasi 2019 yil 18 yanvarda Vazirlar Mahkamasining 48-sonli qarori bilan tasdiqlandi. Uning asosiy maqsadi "Aqlli shahar" texnologiyalarini joriy etish orqali shaharlarning zamonaviy muhandislik-kommunikasiya infratuzilmalarini yaratishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iborat. Ushbu konsepsiyada "Aqlli shahar" innovasion texnologiyalari joriy etishning asosiy yo'nalishlari va bosqichlari ifodalanib, ularni amalga oshirish chora-tadbirlari ishlab chiqilgan.

"Aqlli shahar" texnologiyalarining asosiy maqsadi insonlar yashash sifatini yaxshilash, ularga qulaylik tug'dirish, mavjud resurslardan samarali foydalanishdir. Asosiy yo'nalishlari qilib quyidagilardan iborat:

"Aqlli transport"

"Aqlli transport" aloqa tizimi orqali yo'llarda vaziyatni to'liq aniqlash, shuningdek, mobil' operatorlar ma'lumotlari va SRS signallaridan foydalangan holda transportlar oqimini nazorat qilish imkoniyatini yaratadi. Yo'llardagi tirbandlikni kamayishiga, transport vositalarining qisqa yo'llar orqali manzilga yetib borishiga, yo'lovchilarning vaqtlarini tejashga xizmat qiladi.

Transportlarni joylashtirish uchun bo'sh joylar va ularning orasidagi masofani aniqlovchi "Aqlli joylashtirish" texnologiyasi, avtomobil' va yo'llardan foydalanish uchun elektron to'lov tizimlari, yo'lovchilarni tashish holatini uzluksiz monitoring qilish, geoaxborot texnologiyalari va navigasiya tashkil etilishi o'z navbatida haydovchilar va yo'lovchilarga qulaylik yaratadi.

«Aqlli ta'lim»

"Aqlli ta'lim" har qanday insonga o'z bilimlarini sinab ko'rish imkoniyatini beradi. Unda sun'iy intellekt bazasidagi ta'lim tizimi onlayn va oflayn uslublaridagi integratsiya tizimlari shaxsni intellektual salohiyatini aniqlaydi, adaptiv va mobil' o'qitish texnologiyalaridan foydalangan holda masofaviy ta'lim olish va elektron o'qitish imkoniyatini beradi. Bunda ta'limning barcha bosqichlarini qamrab olgan elektron jurnallardan foydalaniladi.

“Aqlli tibbiyot”

“Aqlli tibbiyot” tizimida tibbiy internet va mobil' ilovalar asosida inson salomatligini masofadan monitoring qilish, virtual tibbiy ko‘rikdan o‘tkazish, hatto elektron reseptlar yozish joriy etiladi.

Simsiz aloqadan foydalangan holda tibbiy yordamni uyda olish imkoni ham tug‘iladi. Tibbiy ma'lumotlar asosida kasallikni oldini olish, sog‘ayish jarayonlarini tahlil qilish uchun sun'iy intellekt texnologiyalari joriy etilishi ham ko‘zda tutilgan.

“Aqlli energetika tizimi”

“Aqlli energetika va energiya tejoychi texnologiyalar”dan (“aqlli chiroqlar”, “aqlli yoritgichlar”) foydalanishga o‘tish iste'mol qilinayotgan elektr energiyani tejash, uni uzatish jarayonidagi uzilishlarda yo‘qotishlarni qisqartirish, uskunalari uchun kapital sarf-xarajatlar va avariya holatlari sonini kamaytirish, shuningdek, elektr tarmoqlarining mustahkamligi va sifatini oshirishga imkoniyat yaratadi. Bunda harakatni va yorug‘likni sezuvchi, kunduzi quyosh energiyasida elektr quvvati olib, kechasi sarflaydigan “aqlli chiroqlar”, “aqlli yoritgichlar”dan foydalaniladi.

“Aqlli suv ta'minoti va oqava suv”

“Aqlli suv ta'minoti va oqava suv” texnologik yechimlarini joriy etish orqali suv ta'minoti va oqava suv resuslaridan samarali foydalanish yo‘lga qo‘yiladi. Iste'molchilar va ko‘rsatilgan xizmatlar hajmini hisobga olish tizimi yaratilib, markaziy dispetcherlik ishlarini avtomatlashtiriladi. Onlayn monitoring olib boriladi, avariya holatlari sodir bo‘lganida suv bilan ta'minlovchi nasoslarni avtomatik tarzda o‘chirish tizimi yaratiladi. Bu o‘z navbatida suv resuslarining tejalishiga, ta'mirlash ishlarining tez va sifatli amalga oshirilishiga xizmat qiladi.

“Aqlli uy-joy kommunal xo‘jaligi”

“Aqlli uy-joy-kommunal xo‘jaligi” dasturiy ta'minot asosida kommunal xizmatlari hajmi va ularning xisobi yuritiladi. Kommunal xizmatlarning barcha turlari doimiy ravishda monitoring qilinadi. Natijada kommunal resuslar va xizmatlarga bo‘lgan ehtiyoj qondiriladi, iste'molchilarning manfaatlari va texnologiyalar rivojlanishi hisobga olingan holda xizmat ko‘rsatish orqali resuslar (gaz, elektr energiya va suv) taqsimoti muvofiqlashtiriladi.

“Aqlli qurilish”

“Aqlli qurilish” qurilish jarayonlarini monitoring qilish va operativ boshqarish tizimi bo‘lib, ob'ektlarni qurish jarayonini soddalashtiradi, qurish muddatlarini

qisqartiradi. Bu esa zamonaviy va samarali uy-joylar qurish standartlari yaratilishiga olib keladi. Innovasion qurilish materiallaridan foydalangan holda qurilish uchun loyiha hujjatlari tizimi shakllantiriladi.

“Aqlli uy”

“Aqlli uy”da texnologiyasi uy egasining ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda joriy etish turli “aqlli” elementlarni joriy qilish orqali insonlarning turmush sifatini oshirish bilan bir qatorda resurslarni tejashga xizmat qiladi.

Yong‘inga qarshi va qo‘riqlash signalizatsiyasi, avariya holatlarni nazorat qilish (suv oqib ketishi, gaz chiqishi, elektr tizimidagi avariya), ichki va ko‘cha yoritkichlarini boshqarish tizimlaridan foydalaniladi. Internet orqali uyning barcha tizimlarini boshqarish va uzoqdan monitoring qilish imkoni tug‘iladi.

“Aqlli hokimiyat”

“Aqlli hokimiyat” joriy etilishi orqali ijro etuvchi hokimiyat vakillari va shahar aholisi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar, axborot ochiqligi ta‘minlanadi. Ariza va shikoyatlar berish uchun uzatuvchi qurilmalardan va fuqarolarni ogohlantirishning zamonaviy usullaridan foydalaniladi.

“Aqlli mahalla”

“Aqlli mahalla” texnologiyasi “Aqlli shahar”ning bir qismi bo‘lib, u fuqarolarning hayot sifatini yaxshilash, ularga qulaylik yaratish, xavfsizlikni ta‘minlash, shuningdek, shahar va aholi xarajatlarini optimallashtirish maqsadida joriy etiladi. Xususan, taksi chaqirish va uning to‘lovi uchun internet-xizmat ishlarini yo‘lga qo‘yish, mehnat bozori haqida ma‘lumot olishda qulaylik yaratiladi. Shuningdek, chiqindilarni ruxsatsiz tashlashning oqibatlarini bartaraf etishda jamoatchilikning ishtirokini ta‘minlaydi.

“Aqlli shahar” texnologiyalarini joriy etish natijasida shahar va hududlar infrastrukturasi, uy-joy kommunal xizmatlari, transport logistikasi, favqulodda xizmatlarni yagona kompleksiga birlashtirilib, ular o‘zaro integratsiya va muvofiqlashtirilib boshqarishning zamonaviy intellektual tizimi joriy etiladi.

14.2. Soxani rivojlanishning asosiy yo‘nalishlari

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev rahbarligida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, hududlarni obodonlashtirish, aholi turmush darajasini yaxshilash, farovonligini yuksaltirish borasidagi islohotlar jumladan “2018 — Faol tadbirkorlik, innovasion g‘oyalar va texnologiyalarni qo‘llab-quvvatlash yili” davlat dasturi doirasida bajarilayotgan ishlar mohiyatida davlat idoralari faoliyatini

xalqqa yaqinlashtirish, O‘zbekistonda inson omilining nechog‘lik ustuvor ekanini anglatish kabi ezgu maqsadlar bor.

Prezidentimizning “Xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqqa xizmat qilishi kerak” degan g‘oyalari asosida tizimda innovasiya, nou-xaularni tadbiq etish, modernizasiyalash, xalqaro hamkorlikni kuchaytirish jarayonlari izchillik bilan amalga oshirilyapti. Tizimda eng samarador va istiqbolli 7 ta innovasion loyiha amalga oshirilyapti.

1-loyiha — gaz transporti tizimida dispetcherlik boshqaruv va ma'lumotlar yig‘imining avtomatlashtirilishi (SCADA — Supervisory Control And Data Acquisition - Dispetcherskoe upravlenie i sbor dannix). Mazkur SCADA dasturi ijrosi gaz transporti tizimida ma'lumotlarni real vaqtda qabul qilish, qayta ishlash, texnologik prosesslarni mantiqiy boshqarish, ma'lumotlarni dispetcherlik boshqaruviga avtomatik ravishda uzatish, magistral gaz quvurlarida sodir bo‘lgan avariya holatlari bo‘yicha real vaqt sharoitlarida xabardor qilish imkonini beradi.

2-loyihada tabiiy gazni ishlab chiqaruvchi korxonalaridan to iste'molchigacha bo‘lgan hisob va nazoratning 5-bosqichli avtomatlashgan tizimi (ASKUG-avtomatizirovannaya sistema kontrolya i ucheta gaza, avtomatlashtirilgan gaz nazorati va xisobga olish tizimi) bo‘lib bu tizim hozir amalda. Unda ishlab chiqaruvchi korxonalar va magistral gaz quvurlari boshqarmalarining bo‘linish chegaralariga zamonaviy elektron gaz hisoblagichlar o‘rnatilib, dispetcherlik boshqaruvi tizimiga ulanadi; gaz taqsimlash stansiyalari va viloyat gaz filiallarining yuqori bosimli gaz quvurlari chegarasiga zamonaviy elektron gaz hisoblagichlar o‘rnatilib, ma'lumotlar on-layn rejimida dispetcherlik xizmatlariga uzatiladi; tumanlararo chegaralarga zamonaviy elektron gaz hisoblagichlarini o‘rnatish, har bir tuman va shaharga kirib kelayotgan gazning aniq hisobini belgilash jarayonlaridan iborat. Hozirda bo‘linish chegaralariga o‘rnatilgan elektron gaz hisoblagichlariga zamonaviy aloqa tizimlarini o‘rnatish va muayyan tartib asosida dispetcherlik xizmatlari faoliyatida jarayonni monitoring orqali kuzatish bo‘yicha sinov ishlari olib borilmoqda. ASGUK (avtomatlashtirilgan gaz nazorati va xisobga olish tizimi) tizimining yana bir afzalligi shundaki, bunda yirik sanoat korxonalariga zamonaviy elektron gaz hisoblagichlari o‘rnatiladi hamda on-layn sharoitida nazorat qilinadi. Yakuniy bosqichida esa, har bir aholi xonadoniga zamonaviy elektron gaz hisoblagichlar o‘rnatiladi va barcha elektron gaz hisoblagichlar yagona “Billing” tizimga ulanadi. Tabiiy gazni ishlab chiqaruvchi korxonalaridan to iste'molchigacha bo‘lgan hisob va nazoratning 5-bosqichli bu avtomatlashgan tizimini ichiga olgan loyihaning amalga oshirilishi — tabiiy gaz ishlab chiqaruvchidan to oxirgi iste'molchigacha yetkazilgan tabiiy gaz hisobini

real vaqt sharoitlarida yuritish imkoni yaratilib, ishlab chiqarishda inson omili ishtiroki kamayadi.

3-loyihada kompressor stansiyalaridagi gaz haydash agregatlarining dvigatellaridan ajralib chiqayotgan issiqlik energiyasidan elektr energiyasini ishlab chiqarish ko'zda tutilgan. Ushbu innovasion loyiha bo'yicha Italiyaning "TURBODEN" Korxonasi bilan hamkorlikda Andijon viloyatidagi "Xo'jaobod" yer osti gaz saqlash omborlarining gaz haydash agregatlarida amaliy ishlar boshlab yuborilgan. Bunda gaz trubinali kompressor stansiyasida tabiiy gazning yoqilishidan hosil bo'ladigan ko'p miqdordagi issiqlik energiyasidan soatiga 1,0 MVt yoki yiliga 3,0 mln.kVt.soat elektr energiyasini ishlab chiqarishga erishiladi. Ushbu texnologiyaning yana bir afzalligi shundaki, unda suv o'rniga past haroratli suyuqlik ishlatiladi hamda ishlab chiqarish jaryonlari uchun deyarli tekin elektr energiyasidan foydalaniladi. "O'ztransgaz" AJ tomonidan ushbu innovasion loyihani 2025 yilga qadar yana 4 ta ob'ektga tadbqiq etish va yillik elektr energiyasi ishlab chiqarishni 200 mln. kVt/soatga yetkazish rejalashtirilgan.

4- loyiha bo'yicha gaz transporti tizimi ishonchliligini oshirish maqsadida hozirda zamonaviy innovasion diagnostik qurilmalariga ega bo'lgan pilotsiz uchish apparatlari xarid qilinayotganini alohida ta'kidlash o'rinli. Bu apparatlar yordamida magistral gaz tarmoqlarini texnik talablar asosida o'z vaqtida sifatli ko'rikdan o'tkazish, ulardagi nuqsonli uchastkalarni belgilash, magistral gaz quvurlari himoya zonalarida noqonuniy qurilmalarni aniqlash imkoni yaratiladi. Ahamiyatlisi, sohada ko'rikdan o'tkazishga mas'ul xodimlar ishi yanada yengillashadi. Shuningdek, kompressor stansiyalari, gaz taqsimlash stansiyalari va boshqa ob'ektlarining texnik holatlari ko'rikdan o'tkaziladi, noqonuniy ulanishlar aniqlanib, bartaraf etish samaradorligi oshadi.

5-loyihada gaz taqsimlash stansiyalarida tabiiy gazni odarizasiya qilishni avtomatlashtirish ko'zda tutilgan. Bu loyihaning amalga oshirilishi natijasida tabiiy gaz yetarli miqdorda belgilangan me'yor doirasida odarizasiya qilinadi va insonlar gazning sizib chiqish holatlarida qurilma yordamida tezda ogohlantiriladi. Ma'lumki, tabiiy gaz aslida hidsiz bo'lib, undan foydalanishda xavfsizlikni ta'minlash maqsadida belgilangan me'yor bo'yicha 1000 kub.m tabiiy gaz hajmi uchun 16 gr. odarant qo'shiladi. Tizimning avtomatlashtirilishi — ish jarayonlarida xavfsizlikni ta'minlab, import qilinadigan mahsulotning tejashga imkon beradi.

6-loyiha yuzasidan ham gaz tarmoqlarini innovasion loyihalar asosida modernizasiya va rekonstruksiya qilish ishlari olib borilmoqda. Bu loyiha ASKUG (avtomatlashtirilgan gaz nazorati va xisobga olish tizimi) tizimining bir bo'lagi

bo‘lib, bunda gaz taqsimoti tizimidagi jarayonlar nazorati avtomatlashtirilib, aholi xonadonlaridagi tabiiy gaz bosimi bo‘yicha yuzaga keladigan mummolarga barham beriladi. Ushbu innovasion loyiha Qibray tumanidagi “Usmon Yusupov”, Yuqori Chirchiq tumanidagi “Shijoat”, Samarqand shahridagi “Ahillik”, Jizzax shahrining “Ravalliq” va “Uchariq” mahallalarida amalga oshirilmoqda. Misol uchun: Qibray tumani Usmon Yusupov mahallasida 1. Iste'molchilarni tabiiy gaz bilan ta'minlovchi o‘rta bosimli 6 ta gaz taqsimlash punktlari olib tashlanib, faqat 1 ta yuqori bosimli gaz taqsimlash punkti qoldirildi. 2. Yuqori bosimli gaz taqsimlash punktiga avtomatlashtirilgan dispetcherlik nazorat tizimi o‘rnatilib, “Qibraytumangaz” dispetcherlik xizmatiga mahallaga kirayotgan tabiiy gaz bosimi, harorati to‘g‘risida on-layn rejimida ma'lumot berib borilmoqda. Shuningdek, gaz taqsimlash punkti faoliyatiga tashqi aralashuvi bo‘lganda, dispetcherlik xizmatiga xabar beriladi. 3. Gaz taqsimlash punktiga zamonaviy elektron sanoat gaz hisoblagichi o‘rnatilib, mahallaga kirib kelayotgan tabiiy gaz hajmi haqida dispetcherlik xizmatiga on-layn rejimida ma'lumot berib borilmoqda. 4. Mahalladagi 200 ta aholi xonadonlariga zamonaviy elektron gaz hisoblagichlari o‘rnatilib, tabiiy gaz hisobi va nazoratining avtomatlashtirilgan tizimiga ulanadi. Shuningdek, har bir xonadonga maishiy gaz sozlash regulyatorlari o‘rnatilib, har bir xonadonning kirish gaz quvurlariga 1000 m.suv ust. (hozirda 100-120 mm.suv ust.)gacha tabiiy gaz bosimi yetkazib berilib, xonadonlar gaz bosimi bo‘yicha mummolarga to‘liq barham beriladi. Bunda elektron gaz hisoblagichlar on-layn rejimida iste'mol qilinayotgan gaz hajmi bo‘yicha “Billingaz” dasturiga ma'lumotlar kiritib boradi. Shuningdek, gaz hisoblagichlarga maxsus klapanlar o‘rnatilgan bo‘lib, bu klapan masofadan turib qarzdorligi mavjud xonadonlarni gaz ta'minotida uzib qo‘yish imkoniyatiga ega. Barcha ishlar nazoratini real vaqt sharoitlarida nazorat qilish uchun “Qibraytumangaz” dispetcherlik xizmatiga ko‘rgazmali monitor o‘rnatiladi va 4ta bo‘limga ajratiladi. 1-bo‘limda gaz taqsimlash stansiyasi (GRS- gazoraspredelitel'naya stansiya)dan tumanga kirib kelayotgan tabiiy gaz ko‘rsatgichlari on-layn rejimida nazorat qilinadi. 2-bo‘limda yuqori bosimli gaz taqsimlash punktidan (GRP –gazoraspredelitel'niy punkt) mahallaga kirib kelayotgan tabiiy gaz ko‘rsatgichlari on-layn rejimida nazorat qilinadi. 3-bo‘limda “Qibraytumangaz” idorasi avtomashinalari GPRS angl. General Packet Radio Service — «umumiy paketli radioaloqa») tizimi orqali nazorat qilinadi.

4-bo‘limda iste'molchilarning tabiiy gaz iste'moli hajmi on-layn rejimida nazorat qilinadi va qarzdorligi mavjud xonadonlar masofadan turib tarmoqdan o‘chiriladi hamda to‘lovlarni amalga oshirgan iste'molchilar tarmoqqa qayta ulanadi.

7- loyiha suyultirilgan gaz ta'minotida yangi innovasion to'lov tartibini joriy etishdan iborat. Hozir respublikamizda jami 3,1 mln aholi iste'molchilariga suyultirilgan gaz yetkazib berilmoqda. Ayrim hollarda aholining haqli e'tirozlariga sabab bo'layotgan muammolarni bartaraf etish maqsadida aholiga suyultirilgan gaz yetkazib berishni avtomatlashtirilgan tizimi joriy etilmoqda. Bunda har bir iste'molchi hisob-kitob uchun individual elektron karta bilan ta'minlanib maxsus dasturga ulanadi. Bu — iste'molchiga yetkazib berilgan suyultirilgan gaz hajmi, muddati va hisobini masofadan turib, ko'rish imkonini beradi, gaz yetkazilishida doimiy nazoratni ta'minlaydi. Sayxunobod tumanida tajriba sifatida 2018 yil yakunigacha amalga oshirilishi belgilangan bu loyiha natijalariga ko'ra, kelgusida Respublika bo'ylab joriy etilishi ko'zda tutilgan.

Nazorat savollari

1. O'zbekistonda 2019 yili - "Faol investisiyalar va ijtimoiy rivojlanish yili"da qanday vazifalarni xal qilish kerak?
2. Iqtisodiyotni rivojlantirish strategiyasi qanday omillarga asoslanadi?
3. Mamlakatimizda innovasion texnologiyalari joriy etishning boshlang'ich bosqichi qanday davom etmoqda?
4. Raqamli texnologiyalar deganda nimani tushunasiz, uning afzalliklari?
5. Soxani rivojlanishning asosiy yo'nalishlari va innovasion loyihalarini aytib bering.

Mavzular bo'yicha testlar

1. Axborot tushunchasiga tarif bering

- a) odamlar tushinishi mumkin bo'lgan va tahlil qilishni, tushunishni va izohlashni talab qiladigan, ramzlar shaklida bo'ladigan atrofimizdagi dunyo to'g'risidagi ma'lumotlar
- b) Turli darajadagi menejerlar, ularning turli vakolatlari va faoliyat sohalari ma'lumot to'plash, saqlash, ishlov berish va ulardan foydalanish
- c) boshqariladigan va boshqariladigan quyi tizimlarning holati, shuningdek tashqi muhit haqida ma'lumot to'plami
- d) barcha javoblar to'g'ri.

2. Axborotni boshqarish bo'yicha qarorlarni qabul qilish va tayyorlash uchun qanday prodseduralardan foydalanish kerak?

- a) Evristik
- b) Rasmiylashtirilgan va evristik
- c) Strategik va rasmiylashtirilgan
- d) To'g'ri javob a va c.

3. Axborotning qanday turlari mavjud?

- a) rejali, tartibga soluvchi
- b) rejali, tartibga soluvchi va ma'lumotnoma
- c) rejali, buxgalteriya hisobi
- d) rejali, tartibga soluvchi va ma'lumotnoma va buxgalteriya hisobi.

4. Jamiyatni axborotlashtirish maqsadi

- a) Boylikni adolatli taqsimlash;
- b) Insonning ma'naviy ehtiyojlarini qondirish;
- c) Kompyuterlar va aloqa vositalarining keng joriy etilishi tufayli alohida fuqarolar, ularning guruhlari, korxonalar, tashkilotlar va boshqalarning axborot ehtiyojlarini maksimal darajada qondirish.

5. Ob'ektlar, hodisalar va jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlar, bu

- a) Bilim bazalarining mazmuni;
- b) Alohida faktlar, jarayonlar, hodisalarni aks ettiruvchi qayta ishlanmagan xabar;
- c) Oldindan qayta ishlangan ma'lumotlar;
- d) Ma'lumotlar omborlarida xabar.

6. Ma'lumot

- a) Kompyuter xotirasidagi xabar;
- b) Ma'lumotlar omboridagi xabar;
- c) Boshqaruv qarorlari uchun yaroqli bo'lgan, oldindan ishlov berilgan ma'lumotlar;

d) Mashina muhitida yozilgan xabar.

7.Axborot biznesining to'g'ri ta'rifini ko'rsating.

- a) Axborot biznesi bu kompyuterlarni ishlab chiqarish va sotish.
- b) Axborot biznesi - bu axborot va aloqa xizmatlarini taqdim etish.
- c) Axborot biznesi - bu mahsulot ishlab chiqarish, sotish va xizmat ko'rsatish.
- d) Axborot biznesi bu dasturiy mahsulotlar savdosi.

8.Shovqin – bu:

- a) valyuta kotirovkalarini olish;
- b) kerakli ma'lumotlarni qidirish;
- c) bu ma'lumotni to'g'ri qabul qilishga xalaqit beradigan aloqa kanaliga tashqi aralashish
- d) axborot xavfsizligi;

9.Axborot tizimining asosiy tarkibiy qismlari:

- a) boshqaruv protseduralarini rasmiylashtirish imkoniyati;
- b) yuqori malakali ishchilar tarkibi, axborot resurslari, moddiy resurslar, axborot aylanish kanallari.
- c) boshqaruv xodimlarini kompyuterlardan foydalanishga o'qitish darajasi;
- d) axborot bazasi va texnik vositalarning mavjudligi

10. Axborotning texnologik xususiyatlari:

- a) mahsus va grafik belgilar uchun ma'lumotlar formatlarini, alifbolarini, taqdimot kodlarini belgilaydi;
- b) kanalning ayrim fizik xususiyatlarini aniqlaydi;
- c) oqimni boshqarish, marshrutlashni ta'minlaydi;
- d) joylashtirish zichligi, turli sharoitlarda tejash imkoniyati, ishlov berish tezligi, qazib olish, bosib chiqarish, taqdim etish, xizmat ko'rsatish shakli va boshqalar

11.Asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni-bu... ?

- A. Amortizatsiya.
- B. Amortizatsiya ajratmalari.
- C. Foyda.
- D. A va B javoblar to'g'ri.

13.Asosiy fondlarga berilgan to'g'ri ta'rifni aniqlang.

- A. Korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi lekin o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga o'tkazmaydi.
- B. Ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi.

C. Korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi.

D. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, o'z ko'rinishini o'zgartirmaydi, o'z qiymatini to'liqligicha tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga o'tkazadi.

14. Asosiy ishlab chiqarish fondlariga kiradi.

A. o'lchov va tartibga soluvchi asboblari

B. ishchi mashinalari va uskunalari

C. turuvchi turar joy, oshxonasi

D. A va B javoblari

15. Passiv fondlariga quyidagilar kiradi:

A. O'lchov va tartibga soluvchi asboblari

B. Turuvchi turar joy, oshxonasi

C. Transport vositalari

D. Kompyuterlar, klub, sport-sog'lomlashtirish markazlari

16. Asosiy vositalarni sotib olish uchun sarflangan xarajatlar, yetkazib berish, o'rnatish kabi pul xarajatlarining jami – bu... ?

A. Tiklangan qiymat.

B. Boshlang'ich qiymat.

C. Qoldiq qiymat.

D. Xarajat qiymati.

17. Asosiy fondlarning o'rtacha yillik qiymati formulasini aniqlang.

A.
$$F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

B.
$$F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 + F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

C.
$$F_{o'r} = F_{y.b} - \frac{F_k \cdot n_1 + F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

D.
$$F_{o'r} = F_{y.b} - \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

18. Mashina va uskunalarni ular to'liq qismlarga bo'lib va eskirgan qismlar almashtirish – bu ?

A. Kapital ta'mirlash

B. O'rtacha ta'mirlash

C. Joriy ta'mirlash

D. Ta'mirlash sikli

19. Asosiy fondlarning eskirishini inobatga olgan holda, birlamchi va qayta tiklash qiymatlari o'rtasidagi farq – bu.... ?

A. Qoldiq qiymat.

B. Boshlang'ich qiymat.

C. O'rtacha qiymat.

D. Asosiy qiymat.

20. Asosiy fondlarni eskirishi ko'rsatilgan javobni aniqlang.

A. Jismoniy eskirish.

B. Ma'naviy eskirish.

C. A va B.

D. To'liq eskirish.

21. Yillik amortizatsiya ajratmalari miqdori formulasini aniqlang.

A.
$$A_a = \frac{F_b + T_k + M - F_{ch}}{T_a}$$

B.
$$F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

C.
$$M_{o'r} = M_b + \frac{M_k * n_1 - M_{ch} * n_2}{12}$$

D.
$$M_{o'r} = M_b + \frac{M_k * n_1 + M_{ch} * n_2}{12}$$

22. Ta'mirlash sikli – bu...?

A. To'liq qismlarga bo'lish va eskirgan qismlar almashtirish.

B. Ta'mirlash uchun ketgan vaqt.

C. Uskunalarni ikki marta kapital ta'mirlash orasidagi muddat.

D. Texnik ko'rikdan o'tkazilish tartibi.

23. Asosiy fondlar keltirilgan javobni aniqlang.

A. Kompyuter, mashina, turar joy.

B. Oshxona, bug' qozoni, stanok.

C. Xomashyo, yoqilg'i, kompressor.

D. A va B.

24. Asosiy ishlab chiqarish fondlari (mashina va asbob-uskunalar) dan quvvat bo'yicha foydalanish – bu.... ?

A. Intensivfoydalanish koeffitsienti.

B. Integral foydalanish koeffitsienti.

C. Ekstensiv foydalanish koeffitsienti.

D. Renta foydalanish koeffitsienti.

25. O'rtacha yillik quvvatni hisoblash formulasini aniqlang.

A.
$$M_{o'r} = M_b - \frac{M_k * n_1 - M_{ch} * n_2}{12}$$

$$B. M_{o'r} = M_b + \frac{M_k \cdot n_1 - M_{ch} \cdot n_2}{12}$$

$$C. F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

$$D. F_{o'r} = F_{y.b} - \frac{F_k \cdot n_1 - F_{ch} \cdot n_2}{12}$$

26. Ekstensiv, intensiv va integral ko'rsatkichlar nimani aniqlaydi?

A. Asosiy ishlab chiqarish fondlaridan foydalanishni.

B. Mahsulot hajmini.

C. Ishlab chiqarish quvvatini.

D. Mahsulotning bozordagi narxini.

27. Aylanma mablag'larni tashkil qiluvchi fondlar ?

A. Aylanma fondlari va naqd pul fondlari.

B. Aylanma fondlari va muomala fondlari.

C. Muomala va naqd pul fondlari.

D. Xomashyo va naqd pul fondlari.

28. Aylanma ishlab chiqarish fondlari – bu... ?

A. Ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari.

B. Tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari.

C. Ishlab chiqarish zaxiralari, tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar.

D. Korxonaning tayyor mahsulot zaxirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, tugallanmagan ishlab chiqarish va yarim tayyor mahsulotlar, kelgusi davr xarajatlari.

29. Chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar – bu... ?

A. Aylanma fondlar.

B. Muomala fondlar.

C. Aktiv fondalar.

D. Korxonada budjeti.

30. Aylanma mablag'lar shakllanish manbaiga ko'ra qanday mablag'larga bo'inadi ?

A. Davlat va qarz mablag'lar.

B. Davlat va xususiy.

C. Nodavlat va qarz mablag'lar.

D. Xususiy va qarz mablag'lar.

31. Aylanma mablag'larga berilgan to'g'ri tarifni aniqlang.

- A. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, o'z ko'rinishini o'zgartirmaydi, o'z qiymatini to'liqligicha tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga o'tkazadi.
- B. Korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismlab o'tkazib boradi.
- C. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida bir marta ishtirok etadi, o'z ko'rinishini o'zgartirib, o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulot qiymatiga o'tkazmaydi.
- D. Ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etmaydi, o'z ko'rinishini o'zgartirmaydi, pul ko'rinishida bo'ladi.

32. Ishlab chiqarish zaxiralari – bu ... ?

- A. Ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi uchun zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalari.
- B. Xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg'i, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar.
- C. Qismlar, qadoqlash va o'rov materiallari, ehtiyot qismlar, yoqilg'i-moylash materiallari
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

33. Tugallanmagan ishlab chiqarish – bu ... ?

- A. Ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.
- B. Texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.
- C. Ishlab chiqarish jarayonida turib qolgan mahsulotlar.
- D. Ishlab chiqarish jarayoniga yetib kelmagan xomashyolar.

34. Kelgusi davr xarajatlari – bu ... ?

- A. Korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi, ya'ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.
- B. Ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub bo'lgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash xarajatlari.
- C. Mahsulotning sotish uchun rejalashtirilgan xarajat turi.
- D. Oldindan bashorat qilinayotgan xarajatlar.

35. Yarim tayyor mahsulotlar – bu ... ?

- A. Ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.

- B. Texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.
- C. Ishlab chiqarish jarayonida turib qolgan mahsulotlar.
- D. Ishlab chiqarish jarayoniga yetib kelmagan xomashyolar.

36. Aylanma mablag'lardan qanday hollarda foydalaniladi ?

- A. Xomashyo, material, ehtiyot qismlar hamda ishlab chiqarishni tashkil qilishda, zarur bo'lgan mehnat predmetlari sotib olishda.
- B. Ishlab chiqarish jarayonida iste'mol qilinuvchi elektr energiyasi, yoqilg'i kabi resurslar uchun haq to'lashda.
- C. Barcha javoblar to'g'ri.
- D. Soliq va boshqa to'lovlarni to'lashda.

37. Xususiy aylanma mablag'lar – bu .. ?

- A. Ish haqi bo'yicha qarzlari, ta'minotchilar yoki hamkorlar qarzlari, bo'yurtmachilar to'lagan pullar.
- B. Bank kreditlari, kreditorlik qarzlari.
- C. Ishlab chiqarish jarayonidan olingan foyda.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

38. Me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'lar qaysi javobda keltirilgan?

- A. Kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.
- B. Xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.
- C. Korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.
- D. Chek va vekselar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar.

39. Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar qaysi javobda keltirilgan?

- A. Kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.
- B. Xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.
- C. Korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.
- D. Chek va vekselar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar.

40. Aylanma mablag'lardan samarali foydalanish ko'rsatkichlari qaysi javobda keltirilgan?

- A. Aylanish koeffitsienti, yuklanish koeffitsienti bir marta aylanish davomiyligi.
- B. Aylanish koeffitsienti, bir marta aylanish davomiyligi.
- C. Ko'paytirish koeffitsienti, yuklanish koeffitsienti bir marta aylanish davomiyligi.
- D. Rentabellik koeffitsienti, yuklanish koeffitsienti bir marta aylanish davomiyligi.

41. Aylanma mablag'larning to'liq aylanishi necha bosqichdan iborat?

- A. 2
- B. 3
- C. 4
- D. 5

42. Kadrlar salohiyati nimalar bilan ifodalanadi?

- A. Korxonaning u yoki bu bo'g'larida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlari bilan.
- B. Mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasbiy ko'nikmalari bilan.
- C. A va B
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

43. Kadrlar – bu... ?

- A. Talabalar.
- B. Farrosh, qorovul.
- C. Dotsent, professor.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

44. Asosiy va yordamchi sexlar, zavod boshqaruvi, laboratoriya, ilmiy-tadqiqot va tajriba-loyihalashtirish bo'limlari, hisoblash markazi xodimlari - ?

- A. sanoat ishlab chiqarish personali
- B. noishlab chiqarish personali
- C. rahbarlar
- D. xizmatchilar

45. Uy-joy, kommunal va yordamchi xo'jaliklarda, sog'liqni saqlash, profilaktika va ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar - ?

- A. sanoat ishlab chiqarish personali.
- B. noishlab chiqarish personali.
- C. rahbarlar.
- D. xizmatchilar.

46. Rahbarlar kimlar?

- A. Direktor, rektor.
- B. direktor o'rinbosarlari, prorektorlar.
- C. bo'lim boshliqlari, dekanlar.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

47. Hujjatlarni tayyorlash, hisob-kitob va nazorat qilish, xo'jalik xizmati xodimlari (agentlar, g'aznachilar, ish yurituvchilar, kotiblar, statistlar)- ?

- A. noishlab chiqarish personali.
- B. rahbarlar.
- C. xizmatchilar.
- D. sanoat ishlab chiqarish personali.

48. Kadrlarning korxonada harakatlanishini tavsiflash uchun qaysi ko'rsatkichlar hisoblanadi?

- A. Ishchilarni ishga qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti.
- B. A va D.
- C. Intensivlik koeffitsienti.
- D. Korxonada personalni tarkibining doimiylik koeffitsienti.

49. Ishchilarni ishga qabul qilish bo'yicha aylanish koeffitsienti – bu... ?

- A. Ishga qabul qilingan personal sonining personalning o'rtacha ro'yxati soniga nisbati.
- B. Ishdan bo'shagan personal sonining personalning o'rtacha ro'yxati soniga nisbati.
- C. Butun yil davomida ishlagan personal sonining personalning o'rtacha ro'yxati soniga nisbati.
- D. To'g'ri javob yo'q.

50. Ish haqining qanday turlari mavjud?

- A. Naqd va plastik.
- B. Nominal va real.
- C. Ustama va mukofot.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

51. Real ish haqi – bu ...?

- A. Mukofot puli.
- B. Nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori.
- C. Naqd pul.
- D. So'liqlarsiz to'lanadigan ish haqi.

52. Ishbay haq to'lash – bu...?

- A. Ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko'rsatilgan xizmat) uchun to'lanadigan haq.

- B. Tarif tizimida ko'zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar vaqt emas, balki me'yoriy vaqt uchun to'lanadigan haqni anglatadi.
- C. Kunning birinchi yarmida ish faoliyati uchun to'lanadigan haq.
- D. Akkord haq to'lashning bir ko'rinishi.

53. Mehnatga haq to'lash usullarini toping?

- A. Ishbay va kunbay.
- B. Real va nominal.
- C. Akkord va soatbay.
- D. Ishbay, kunbay va akkord.

54. «Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti» fani obyekti?

- A. Umuman sanoat, xususan, O'zbekiston sanoati.
- B. Metallurgiya sanoati.
- C. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.
- D. Kichiq sanoat, xususan, xo'jalik sanoati.

55. Sanoat qanday turdagi kategoriya hisoblanadi?

- A. Ijtimoiy-iqtisodiy.
- B. Siyosiy-ijtimoiy.
- C. Iqtisodiy-siyosiy.
- D. Siyosiy.

56. «Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti» fanining predmeti?

- A. Jamiyatning obyektiv iqtisodiy qonunlari va zaruriy qoidalarining shu sohada namoyon bo'lish shakllarini o'rganish.
- B. Mehnatning eng optimal xarajatlari asosida eng yaxshi natijalarga erishishni o'rganish.
- C. Ishlab chiqarish sohasini mukammal o'rganish.
- D. A va B javoblar to'g'ri

57. «Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti» fanining vazifalari?

- A. Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish uchun sarflanayotgan xarajatlar tizimi, mahsulot tannarxi, narxlarning shakllanishi, foyda va rentabellik, moliyalash va kreditlash masalalari bo'yicha bilim, ilm va ko'nikmalar berish.
- B. Sanoat resurslari, ishlab chiqarish fondlari va quvvatlaridan beqam ko'st, oqilona foydalanish.
- C. Fan-texnika taraqqiyoti va innovatsiyaning iqtisodiy ahamiyati va mohiyatini anglash.
- D. Barcha javoblar to'g'ri.

58. Ishlab chiqarish jarayoniga to'g'ri berilgan ta'rifni ko'rsating.

- A) kompleks jarayon bo'lib, bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan texnologik va mehnat jarayonlarini o'z ichiga oladi.
- B) kompleks jarayon bo'lib, jismoniy va aqliy mehnatni o'z ichiga oladi.

- C) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo‘lib, iste‘mol qiymati yaratishga qaratilgandir.
- D) mehnat bo‘yumlari o‘zgarishining natijasi

58. Texnologik jarayon qanday jarayon?

- A) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo‘lib, iste‘mol qiymati yaratishga qaratilgandir.
- B) kompleks jarayon
- C) mehnat bo‘yumlari o‘zgarishi (shakli, tashqi ko‘rinishi, katta-kichiqi, agregatlik holati, tuzilishi va h.k.)ning natijasi bo‘lib, tabiiy jarayonlarni ham o‘z ichiga oladi.
- D) To‘g‘ri javob B

59. Mehnat jarayoni – bu...

- A) mehnat bo‘yumlari o‘zgarishining natijasi bo‘lib, tabiiy jarayonlarni ham o‘z ichiga oladi.
- B) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo‘lib, iste‘mol qiymati yaratishga qaratilgandir.
- C) asosiy va yordamchi jarayon
- D) jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo‘lib, narx o‘rnatishga qaratilgandir.

60. Ishlab chiqarish jarayoni qanday jarayonlarga bo‘linadi?

- A) Operatsiya va asosiy jarayonlarga bo‘linadi
- B) Asosiy, operatsiya va yordamchi jarayonlarga bo‘linadi.
- C) Asosiy va yordamchi jarayonlarga bo‘linadi.
- D) Yordamchi va operatsiyaga bo‘linadi.

61. Asosiy mahsulotni tayyorlash bosqichi deb qanday jarayonga aytiladi?

- A) Bo‘yumlarning shakli yoki mehnat bo‘yumlarning kimyoviy tarkibi bir necha o‘rinlarda ishchilar nazorati ostida o‘zgarishiga
- B) Mahsulot tayyorlash
- C) mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta‘minlaydi
- D) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni

62. Operatsiya deb qanday jarayonga aytiladi?

- A) mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta‘minlaydi
- B) Bo‘yumlarning shakli yoki mehnat bo‘yumlarning kimyoviy tarkibi bir necha o‘rinlarda ishchilar nazorati ostida o‘zgarishiga
- C) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni
- D) Mahsulot tayyorlash

63. Ishlab chiqarish jarayoni sanoat mahsulotini tayyorlashdagi roliga qarab qanday jarayonlarga bo‘linadi?

- A) asosiy, yordamchi va xizmat qiluvchi

- B) Asosiy, operatsiya va yordamchi jarayonlarga bo'linadi.
- C) Asosiy va yordamchi jarayonlarga bo'linadi.
- D) Yordamchi va operatsiyaga bo'linadi.

64. Asosiy jarayon qanday jarayon?

- A) Mehnat bo'yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi
- B) ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi
- C) mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta'minlaydi
- D) ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta'minlash

65. Yordamchi jarayonlarga ta'rif bering

- A) ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi va mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta'minlaydi
- B) Mehnat bo'yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi
- C) Bo'yumlarning shakli yoki mehnat bo'yumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o'rinlarda ishchilar nazorati ostida o'zgarishiga
- D) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni

66. Yordamchi jarayonlarga kiruvchi ishlarni to'g'ri ko'rsatilgan qatorini ko'rsating

- A) korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish va hokazolar kiradi.
- B) ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta'minlash, ta'mir bo'yicha xizmat qilish, turli xil energiya lar bilan ishlab chiqarish uchun xizmat qilish.
- C) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni
- D) Mehnat bo'yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi

67. Xizmat qilish jarayoniga nimalar kiradi?

- A) ishlab chiqarishni asbob-uskuna bilan ta'minlash, ta'mir bo'yicha xizmat qilish, turli xil energiya lar bilan ishlab chiqarish uchun xizmat qilish.
- B) mahsulotlarning ayrim qismlarini tayyorlash jarayoni
- C) korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish va hokazolar kiradi.
- D) Mehnat bo'yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi

68. Ishlab chiqarish jarayonini tashkil etish tamoyillari qaysilar?

- A) ixtisoslashtirish; mutanosiblik; parallellik;
- B) ixtisoslashtirish; mutanosiblik; avtomatlashganlik; sinxronlash.
- C) ixtisoslashtirish; mutanosiblik; parallellik; bir tekis, ketma-ket yo'nalish; uzluksizlik; bir me'yoriyik; avtomatlashganlik; sinxronlash.
- D) ixtisoslashtirish; bir tekis, ketma-ket yo'nalish; uzluksizlik; bir me'yoriyik;

13. **Ixtisoslashtirish tamoyili – bu...**

A) Ishlab chiqarish jarayonlarining mutanosibligi shuni bildiradiki, bunda hamma ishlab chiqarish bo‘limlari bir-biriga o‘zaro aniq mos keladi.

B) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

C) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo‘yadi.

D) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo‘l bilan o‘tishini aniqlashga yordam beradi

14. **Mutanosiblik tamoyilini izohlang**

A) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

B) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo‘yadi.

C) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo‘limlari bir-biriga o‘zaro aniq mos keladi.

D) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo‘l bilan o‘tishini aniqlashga yordam beradi

15. **Paralellik tamoyilining mohiyatini ifodalovchi qatorni toping**

A) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo‘yadi.

B) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo‘limlari bir-biriga o‘zaro aniq mos keladi.

C) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo‘l bilan o‘tishini aniqlashga yordam beradi

D) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

16. **Bir tekis, ketma-ket yo‘nalish tamoyilini qo‘llashning ishlab chiqarish jarayonidagi roli qanday?**

A) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

B) ishlab chiqarish jarayonini tashkil qilayotganda mehnat predmetlari ishlab chiqarish jarayonlarining hamma bosqichlaridan va barcha operatsiyalaridan eng qisqa yo'l bilan o'tishini aniqlashga yordam beradi

C) sanoat ishlab chiqarishida rejali ravishda rivojlanadi va sanoat tarmoqlari, korxonalar, uchastkalar, liniyalar va ayrim ish joylarining ajralishini shart qilib qo'yadi.

D) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo'limlari bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

17. Uzlüksizlik tamoyili deganda nimani tushunasiz?

A) o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish bo'limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

B) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

C) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo'limlari bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

D) ishlab chiqarish jaryonida rejasiz to'xtash, tanaffus bo'lmasligi, ya'ni uzluksiz ishlash tushuniladi

18. Bir me'yoriylik tamoyili nimalar bilan tavsiflanadi?

A) o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish bo'limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

B) o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish bo'limlari, bir xil oraliqdagi ish vaqtida berilgan dasturga asosan bir xil hajmdagi ishning bajarilishi bilan tavsiflanadi.

C) ishlab chiqarish jarayonining bir necha ayrim qismlarini bir paytda bajarishdan iborat,

D) Ishlab chiqarish jarayonlarining hamma ishlab chiqarish bo'limlari bir-biriga o'zaro aniq mos keladi.

19. Avtomatlashganlik tamoyili nimalarni talab etadi?

A) ishlab chiqarish jarayonlarining operatsiyalarini maksimal avtomatik ravishda bajarilishini talab etadi.

B) Ishlab chiqarish jarayonining ayrim operatsiyalarini yuqori darajada avtomatlashtirish

C) Qo'l mehnatidan foydalanib ish bajarilishini talab etadi

D) Barcha javoblar to'g'ri.

20. Ishlab chiqarishni kompleks avtomatlashtirishning dastlabki asosiy sharti nima?

A) ishlab chiqarish jarayonlarining operatsiyalarini maksimal avtomatik ravishda bajarilishini talab etadi.

B) Ishlab chiqarish jarayonining ayrim operatsiyalarini yuqori darajada avtomatlashtirish

C) Qo'l mehnatidan foydalanib ish bajarilishini talab etadi

D) Barcha javoblar to'g'ri.

21. Sinxronlash tamoyili ishlab chiqarishning qanday turlarida qo'llaniladi?

A) avtomatik ishlab chiqarishda qo'llaniladi.

B) faqat uzluksiz ishlab chiqarish hamda ko'proq avtomatik ishlab chiqarishda qo'llaniladi.

C) Qo'l mehnatidan foydalanib ish bajarilishida

D) faqat uzluksiz ishlab chiqarishda

22. Ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish deb qanday jarayonga aytiladi?

A) ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xalq xo'jaligining turli tarmoqli korxonalari o'rtasidagi, shuningdek tarmoqlar va korxonalar ichidagi ijtimoiy mehnat taqsimoti shakllariga aytiladi

B) korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

C) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

D) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

23. Ixtisoslashtirishning asosiy shakllarini ko'rsating

A) korxonalar bo'yicha va ish bo'yicha ixtisoslashtirish

B) tarmoq va korxonalar bo'yicha ixtisoslashtirish; korxonalar ichida ixtisoslashish

C) tarmoq va korxonalar bo'yicha ixtisoslashtirish

D) tarmoq va korxonalar bo'yicha ixtisoslashtirish; korxonalar ichida ixtisoslashish; tarmoq bo'yicha ixtisoslashish

24. Korxonalar bo'yicha ixtisoslashishning ta'rifi to'g'ri berilgan javobni toping.

A) korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

B) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

C) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

D) korxonalar o'z mahsulotining ma'lum chegaralangan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'ladi

25. Korxonalar ichida ixtisoslashish – bu...

A) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

B) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

C) korxonalar o'z mahsulotining ma'lum chegaralangan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan bo'ladi

D) korxonaning sexlari, bo'limlari, ish joylari aniq turdagi mahsulotni ishlab chiqarishga yoki ma'lum texnologik jarayonlarni bajarishga ixtisoslashgan bo'ladi.

26. Sanoatda ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish necha shaklda va qanday shakllarda rivojlanadi:

A) 2: bo'yum jihatidan va texnologik jihatdan ixtisoslashgan korxonalar

B) 3: bo'yum jihatidan, detal jihatidan, texnologik jihatdan ixtisoslashgan korxonalar

C) 4: bo'yum jihatidan, detal jihatidan, texnologik jihatdan, yordamchi ixtisoslashgan korxonalar

D) 4: bo'yum jihatidan, detal jihatidan, yordamchi va asosiy ixtisoslashgan korxonalar

27. Korxonalarda bo'yum jihatidan ixtisoslashda nimalar ishlab chiqaradi?

A) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

B) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

C) korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi

D) to'g'ri javob B

28. Detal jihatidan ixtisoslashishda qanday mahsulotlar ishlab chiqariladi?

A) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

B) korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi

C) to'g'ri javob B

D) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

29. Texnologik jihatdan ixtisoslashishda...

A) korxonalar texnologik jarayonning alohida bosqichlarini bajaradi

B) korxonalar tayyor mahsulotning ayrim qismlarini va detallarni ishlab chiqaradi

C) korxonalar tuzilishi va bajaradigan ishi bir xil bo'lgan cheklangan tayyor mahsulot ishlab chiqaradi

D) korxonalarda qo'l mehnati qadrlanadi.

30. Yordamchi ixtisoslashgan korxonalar qanday korxonalar kiradi?

A) Tikuvchilik, parrandachilik,

B) po'lat quyish, temirchilik, asbob-uskuna ishlovchi korxonalar kiradi.

C) po'lat quyish, mahsulot ishlab chiqarish

31. Ixtisoslashish ichida eng ko'p tarqalgan shakli qaysi?

A) Detall jihatda ixtisoslashish

B) Texnologik jihatdan ixtisoslashish

C) Bo'yum jihatidan ixtisoslashish

D) Barchasi to'g'ri

32. Hamkorlik deb nimaga aytiladi?

A) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;

B) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;

C) ma'lum bir murakkab mahsulotni birgalashib tayyorlaydigan mahsus ixtisoslashgan korxonalar o'rtasidagi ishlab chiqarish aloqalarining o'rnatilishiga aytiladi

D) to'g'ri javob yo'q

33. Korxonaning ixtisoslashtirish darajasi qanchalik tor bo'lsa, uning boshqa korxonalar bilan ishlab chiqarish aloqalari qanday bo'ladi?

A) shunchalik tor bo'ladi

B) o'zgaruvchan bo'ladi

C) shunchalik keng bo'ladi.

D) o'zgarmaydi

34. Ishlab chiqarish hamkorligi to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

A) tarmoqlararo hamkorlikda, tarmoq ichidagi hamkorlikda

B) barcha javoblar to'g'ri

C) bo'yum hamkorligi, detal bo'yicha hamkorlik, texnologik hamkorlik.

D) rayonlararo hamkorlikda, rayon ichidagi hamkorlikda

35. Bo'yum hamkorligida korxonalar qanday ish bajaradi?

A) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;

B) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;

C) bitta korxonaga boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovarlarni yetkazib beradi.

D) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

36. Detal bo'yicha hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

- a) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;
- b) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;
- c) bitta korxonaga boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovarlarni yetkazib beradi.
- d) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.

37. Texnologik hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

- a) bir korxonaga boshqa korxonaga, tayyor mahsulotni yetkazib beradi;
- b) bosh korxonaga boshqa korxonalar alohida detallarni, yig'ish birikmalirini yetkazib beradilar;
- c) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.
- d) bitta korxonaga boshqa korxonalar uchun alohida texnologik jarayonni bajaradi yoki tanovar (quyma, upakovka, shtampovka) larni yetkazib beradi.

38. tarmoqlararo hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

- a) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.
- b) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga hamkorlik qiladi.
- c) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.
- d) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonaga orasida hamkorlik o'rnatiladi.

39. tarmoq ichidagi hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

- a) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga hamkorlik qiladi.
- b) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.
- c) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.
- d) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonaga orasida hamkorlik o'rnatiladi.

40. rayonlararo hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

- a) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.
- b) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.
- c) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga hamkorlik qiladi.
- d) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonaga orasida hamkorlik o'rnatiladi.

41. rayon ichidagi hamkorlikda korxonalar qanday ish bajaradi?

- a) bitta rayonda joylashgan ikkita korxonaga orasida hamkorlik o'rnatiladi.
- b) har xil iqtisodiy rayonlarda joylashgan korxonalar o'zaro hamkorlikda bo'ladilar.
- c) bir sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga o'rtasida hamkorlik o'tkaziladi.
- d) har xil sanoat tarmog'iga tegishli ikkita korxonaga hamkorlik qiladi.

42. korxonaga qancha ko'p korxonalar bilan hamkorlik qilsa bu mahsulotga qanday ta'sir ko'rsatadi?

- a) mahsulot tannarxining oshishiga va sifatining kamayishiga olib keladi
- b) mahsulot tannarxi o'zgarmaydi, sifati kamayadi
- c) mahsulot tannarxining pasayishiga va sifatining oshishiga olib keladi.
- d) Mahsulot tannarxi o'zgarmaydi, sigati oshadi

43. Ishlab chiqarishni yiriklashtirish deb nimaga aytiladi?

- a) bir necha turdagi ishlab chiqarishlarni bir yirik korxonada jamlashga aytiladi
- b) bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishiga aytiladi
- c) ishlab chiqarishni taqsimlash
- d) to'g'ri javob yo'q

44. Kombinatsiyalashtirish deb nimaga aytiladi?

- a) bir necha turdagi ishlab chiqarishlarni bir yirik korxonada jamlashga aytiladi
- b) bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishiga aytiladi.
- c) ishlab chiqarishni taqsimlash
- d) to'g'ri javob yo'q

45. Kombinatsiyalashtirish natijasida kombinatlar paydo bo'lib ular necha xil bo'ladi?

- a) 2 xil
- b) xil
- c) xil
- d) xil

46. Kombinatsiyalashtirish natijasida kombinatlar paydo bo'lib ular qaysilar?

- a) xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar;
- b) xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan yarim tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar
- c) bir korxonaning ishlab chiqarishdagi chiqindilari ikkinchi korxonaga uchun xomashyo sifatida ishlatiladi.
- d) xomashyoga ketma-ket ishlov berib, undan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalar; xomashyoni kompleks tarzda qayta ishlash; bir korxonaning ishlab chiqarishdagi chiqindilari ikkinchi korxonaga uchun xomashyo sifatida ishlatiladi.

57. *Ishlab chiqarish xarajatlari deb nimaga aytiladi?*

- a) korxonaga mahsulot ishlab chiqarish hajmini belgilaydi

- b) korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko'rsatadi, ya'ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.
- c) To'g'ri javob D
- d) Barchasi to'g'ri

58. Ishlab chiqarish jarayonidagi ishtirokiga ko'ra xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar.
- b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar
- c) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.
- d) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.

59. Ishlab chiqarishda sarf etiladigan resurslar manbaiga ko'ra xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar.
- b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar
- c) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.
- d) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.

60. Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o'zgarishiga nisbatan xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar
- b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar.
- c) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.
- d) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.

61. Mahsulot tannarxiga olib borilishi jihatidan xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) ichki xarajatlar; tashqi xarajatlar
- b) doimiy xarajatlar; o'zgaruvchan xarajatlar
- c) bevosita xarajatlar; bilvosita xarajatlar.
- d) ishlab chiqarish xarajatlari; noishlab chiqarish xarajatlari.

62. Korxonaning umumiy ishlab chiqarish, moliyaviy va boshqa faoliyati natijasida yuzaga kelishiga ko'ra xarajatlar qanday turlarga bo'linadi?

- a) mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar; davr xarajatlari; moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlar; favqulodda zararlar.
- b) mahsulotni sotish bilan bog'liq xarajatlar; boshqaruv xarajatlari; boshqa operatsion xarajatlar va zararlar; favqulodda zararlar kiradi.
- c) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi
- d) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar

63. Noishlab chiqarish xarajatlari deb nimaga aytiladi?

- a) Bilvosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog`liq bo`lmagan xarajat turlariga
- b) Bevosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog`liq bo`lmagan xarajat turlariga
- c) Bevosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog`liq bo`lgan xarajat turlariga
- d) Bilvosita mahsulot ishlab chiqarish jarayoni bilan bog`liq bo`lgan xarajat turlariga

64. Bevosita mahsulot ishlab chiqarish tarkibiga qanday xarajatlar kiradi?

- a) o`z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o`z ichiga oladi
- b) renta to`lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to`lanishi ko`zda tutilgan maoshlar
- c) mahsulotni sotish bilan bog`liq xarajatlar; boshqaruv xarajatlari; boshqa operatsion xarajatlar va zararlar; favqulodda zararlar kiradi.
- d) mahsulot tannarxiga kiritiladigan xarajatlar; davr xarajatlari; moliyaviy faoliyat bo`yicha xarajatlar; favqulodda zararlar

65. tashqi xarajatlarga nimalar kiradi?

- a) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o`z ichiga oladi.
- b) renta to`lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to`lanishi ko`zda tutilgan maoshlar
- c) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to`g`ri proporsional bo`lgan xarajatlarga aytiladi.
- d) o`z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o`z ichiga oladi

66. ichki xarajatlarga nimalar kiradi?

- a) renta to`lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to`lanishi ko`zda tutilgan maoshlar
- b) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to`g`ri proporsional bo`lgan xarajatlarga aytiladi.
- c) o`z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o`z ichiga oladi
- d) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o`z ichiga oladi.

67. doimiy xarajatlar nimalarni o`z ichiga oladi?

- a) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to`g`ri proporsional bo`lgan xarajatlarga aytiladi.
- b) o`z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o`z ichiga oladi
- c) renta to`lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to`lanishi ko`zda tutilgan maoshlar
- d) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o`z ichiga oladi.

68. O`zgaruvchan xarajatlar deb nimaga aytiladi?

- a) o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi
- b) ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi.
- c) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar
- d) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.

69. O'zgaruvchan xarajatlar nimalarni o'z ichiga oladi?

- a) ish haqi, xomashyo, yoqilg'i, tashish xarajatlari va boshqalar kiradi.
- b) renta to'lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to'lanishi ko'zda tutilgan maoshlar
- c) binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o'z ichiga oladi.
- d) To'g'ri javob yo'q

70. Ishlab chiqarish hajmining oshishi o'zgaruvchan xarajatlarga qanday ta'sir ko'rsatadi?

- a) Bu xarajatlar kamayadi
- b) O'zgarmaydi
- c) A va B javoblar to'g'ri
- d) bu xarajatlar ortadi,

71. ishlab chiqarish hajmi kamayishi o'zgaruvchan xarajatlarga qanday ta'sir ko'rsatadi?

- a) O'zgarmaydi
- b) Xarajatlar ortadi
- c) xarajatlar kamayadi.
- d) Juda katta ta'sir ko'rsatadi.

72. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga qanday xarajatlar kiritiladi?

- a) uni bilvosita ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar kiritiladi
- b) uni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq xarajatlar kiritiladi
- c) uni bevosita ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiritiladi
- d) uni bilvosita ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lmagan xarajatlar kiritiladi

73. Baho nima?

- a) tovar qiymatining puldagi ifodasidir
- b) xizmatlarning puldagi ifodasi
- c) Tovar va xizmatlarning ulgurji bahosi
- d) Javob yo'q

74. Ulgurji baholar qachon qo'llaniladi?

- a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.
- b) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi

- c) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.
- d) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

75. Chakana baholar qachon qo'llaniladi?

- a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.
- b) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi
- c) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.
- d) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

76. Xarid baholari qachon qo'llaniladi?

- a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.
- b) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi
- c) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.
- d) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

77. Dunyo baholari qachon qo'llaniladi?

- a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.
- b) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi
- c) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.
- d) qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat tomonidan sotib olinishida ishlatiladi.

78. Xaridor deganda kimlarni tushunamiz?

- a) Mahsulotni ishlab chiqaruvchilar
- b) Tovar va xizmatlarni sotuvchilar
- c) tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar - fuqarolar, ishlab chiqarishni yurgizish uchun resurslarni sotib oluvchi korxonalarini tushunamiz.
- d) tovar va xizmatlarni iste'mol etuvchilar va ishlab chiqaruvchilar

79. Nufuzli baholar qachon qo'llaniladi?

- a) firmalar o'z mahsulotlarini katta hajmda boshqa firmalarga yoki vositachilarga va ulgurji savdo tashkilotlariga sotayotganligida qo'llaniladi.
- b) tovarlarni bevosita iste'molchilarga sotishda foydalaniladi
- c) baholardan obro' talab iste'molchilarga tovarlar sotilganda va xizmatlar ko'rsatilganda foydalaniladi.
- d) xalqaro savdo munosabatlarida qo'llaniladi.

80. Standart baholar bu - ?

- A) Xaridor cho‘ntagidagi pulga qarab, ma’lum davrgacha o‘zgarmaydigan qat’iy standart narxlar
- B) tovarlarni bevosita iste’molchilarga sotishda foydalaniladigan narx
- C) xalqaro savdo munosabatlarida qo‘llaniladigan narx
- D) tovarlarni bevosita iste’molchilarga sotishda foydalaniladigan narx

81. Preyskurant baholar ta’rifi?

- A) Bu baholar sotuvchi uchun mo‘ljall baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma’lumot baho hisoblanadi
- B) Xaridor cho‘ntagidagi pulga qarab, ma’lum davrgacha o‘zgarmaydigan qat’iy standart narxlar qo‘llaniladi
- C) Bu mavso‘miy ishlab chiqariladigan tovarlarga belgilanadi
- D) Bu ishlab chiqaruvchilarga davlat tomonidan bo‘yurtma berilganda qo‘llaniladi

82. Mahsulot tannarxidagi boshqaxarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?

- A) chiqindilar uchun to‘lovlar; korxonada mulkini majburiy sug‘urtalash; ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar;
- B) mahsulotni sertifikatlashtirish uchun bajarilgan ishlarga haq to‘lash; xizmat safariga haq to‘lash;
- C) aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to‘lash; asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to‘lash;
- D) Barchasi to‘g‘ri

83. Ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalarga nimalar kiradi?

- A) qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo‘yicha mehnatga haq to‘lash fondiga ijtimoiy majburiy ajratmalar; nodavlat pensiya yang‘armalariga, ixtiyoriy tibbiy sug‘urtaga, bandlik fondiga ajratmalar.
- B) mahsulotni sertifikatlashtirish uchun bajarilgan ishlarga haq to‘lash; xizmat safariga haq to‘lash;
- C) aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to‘lash; asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to‘lash;
- D) Barchasi to‘g‘ri

84. Mehnatga haq to‘lash bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar elementlari qatoriga nimalar kiradi?

- A) qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo‘yicha mehnatga haq to‘lash fondiga ijtimoiy majburiy ajratmalar;
- B) amalda bajarilgan ish uchun tarif stavkalari, lavozim maoshlari; xodimlarga natural to‘lov shaklida beriluvchi mahsulotlar qiymati; har yillik mehnat va o‘quv ta’tili uchun amalga oshiriluvchi to‘lovlar;
- C) aloqa xizmati, hisoblash markazlari, bank xizmatiga haq to‘lash; asosiy fondlarni ijaraga olganlik uchun haq to‘lash;

D) chiqindilar uchun to'lovlar; korxonalar mulkini majburiy sug'urtalash; ratsionalizatorlik takliflari uchun mukofotlar;

85. minimal baho nima?

A) (sotuvchi nuqtai nazaridan) - bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir

B) Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljall baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi

C) bu tovar narxining shunday ko'rsatkichi, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi

D) Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi

86. maksimal baho bu - ?

A) bu tovar narxining shunday ko'rsatkichi, tadbirkor muzokaralar davomida undan tushmaslikka harakat qiladi

B) Bu baholar sotuvchi uchun mo'ljall baho, xaridor uchun bildirishlik yoki ma'lumot baho hisoblanadi

C) Xaridor cho'ntagidagi pulga qarab, ma'lum davrgacha o'zgarmaydigan qat'iy standart narxlar qo'llaniladi

D) (sotuvchi nuqtai nazaridan) - bu muzokaralarni shu bahodan boshlash mumkin bo'lgan ko'rsatkichidir

87. diffuziya qanday hodisa?

A) innovatsiyaning keng tarqalishi

B) ilmiy-texnik natijasi

C) Yangilik to'g'risidagi g'oyaning paydo bo'lishi

D) muomalaga chiqarish va sotish

88. Davlatning korxonalar innovatsion faoliyatiga ta'siri nechta?

A) 3

B) 4

C) 2

D) yo'q

89. Davlatning korxonalar innovatsion faoliyatiga ta'siri qaysilar?

A) ma'muriy va iqtisodiy (bevosita va bilvosita)

B) ma'muriy, iqtisodiy va ruhiy

C) iqtisodiy (bevosita va bilvosita)

D) ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy

90. Lizing – bu nima?

A) moliyaviy-kredit munosabatlarining shakllaridan biri

B) Korxonalaridan uzoq muddatga ijaraga olish

C) korxonani kengaytirish va qayta tiklash

D) yangi qurilish

91. Investisiyalardan (kapital ko'yimalardan) foydalanishning asosiy yo'nalishlari qaysilar?

A) yangi qurilish

B) korxonani kengaytirish va qayta tiklash;

C) ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va texnik jixatdan qayta qurollantirish;

D) barchasi to'g'ri

Masalalar

Korxonaning asosiy fondlar

Masala № 1

Korxonada asosiy fondlarining qiymati rejalashtirilayotgan yilning 1 yanvariga 120 million soʻmni tashkil qiladi. Eksploatatsiyaga 1 martdan 15 million soʻmlik asosiy fondlarni kiritish rejalashtirilayapti. 25 noyabrda qiymati 6 million soʻmlik asosiy fond ishlab chiqarishdan chiqariladi.

Rejalashtirilayotgan yilga asosiy fondlarning oʻrtacha yillik qiymatini, yangilanish va chiqarilish koeffitsientini aniqlang.

Yechish:

$$F_{o'r} = F_{y.b} + \frac{F_k \cdot m_1 - F_{ch} \cdot n_1}{12}$$

bu yerda

$F_{o'r}$ - asosiy fondlarning oʻrtacha yillik qiymati;

$F_{y.b}$ - asosiy fondlarning yil boshiga qiymati (balans);

F_k - kiritilgan asosiy fondlar qiymati;

F_{ch} - fondlarning tugatish, ishlab chiqarishdan chiqarilish qiymati;

m_1 - asosiy fondlarni kiritilgandan boshlab oylar soni;

n_1 - asosiy fondlarni chiqarilgandan boshlab oylar soni.

$$F_{o'r} = 120 + \frac{15 \cdot 10 - 6 \cdot 1}{12} = 132 \text{ mln so'm}$$

2) Yangilanish koeffitsientini aniqlaymiz

$$K_{yan} = \frac{F_{kir}}{F_{yiloxiri}}$$

Bu yerda

F_{kir} – kiritilgan fondlar

$F_{yil oxiri}$ – asosiy fondlarning yil oxiridagi qiymati

$$K_{yan} = \frac{15}{120 + 15 - 6} = \frac{15}{129} = 0,12.$$

3) Chiqarilish koeffitsientini aniqlaymiz

$$K_{chiq} = \frac{F_{chiq}}{F_{yilboshi}} = \frac{6}{120} = 0,05.$$

Masala № 2

Korxonada dastgolari bir yilda 95 000 kVt energiya ishlab chiqarish quvvatiga ega. Amalda hisobot yilida 75 000 kVt energiya chiqarildi,

butun korhona bo'yich dastgohlarning ish vaqti reja bo'yicha - kuniga 22 000 soat. Amalda hisobot yilida dastgohlar kuniga 15 500 soat ishladi. Dastgohdan integral foydalanish koeffitsientini aniqlang.

Yechish:

$$1. K_{\text{интегр}} = K_{\text{инт}} K_{\text{экс}},$$

Bu yerda:

$K_{\text{инт}}$ – intensiv koeffitsient;

$K_{\text{экс}}$ – ekstensiv koeffitsient.

$$2. K_{\text{инт}} = \frac{Q}{M} = \frac{75}{95} = 0,79.$$

$$3. K_{\text{экс}} = \frac{T_{\phi}}{T_{\text{пл}}} = \frac{15500}{22000} = 0,71.$$

$$K_{\text{интегр}} = K_{\text{инт}} K_{\text{экс}} = 0,79 \cdot 0,71 = 0,56.$$

Masala № 3

Asosiy fondlar qiymati 5,6 million so'mni tashkil etadi. Xizmat muddati 8 yil qilib belgilangan. Amortizatsiya darajasi va chiziqli usulda hisoblangan amortizatsiya ajratmalarining yillik miqdori qanday.

Yechilishi:

$$H_A = \frac{1}{T} = \frac{1}{8} * 100 = 12.5\%.$$

T - asosiy fondlar foydalanish vaqti, yil. $AO H_A F = 0.125 * 5.7 = 0,7$ mln so'm, F - asosiy fond bahosi mln so'm.

Masala №4

Asosiy fond narxi 120 ming so'm Foydalanish vaqti 6 yil. Tezlatish koeffitsienti-2. Amortizatsiya ajratishni qokdigning kamayishi metodi bilan hisoblang.

Yechilishi:

$$H_A = \frac{1}{T} = \frac{1}{6} * 2 * 100 = 33.4\%.$$

Yillar bo'yicha amortizatsiya ajratish:

$$1\text{-yil: } 120 * 0.334 = 40.08 \text{ mln so'm.}$$

$$2\text{-yil: } (120 - 40.08) * 0.334 = 26.69 \text{ ming so'm,}$$

$$3\text{-yil: } (120 - 40.08 - 26.69) * 0.334 = 17.78 \text{ mln so'm.}$$

$$4 \text{ yil: } (120 - 40.08 - 26.69 - 17.78) * 0.334 = 11.84 \text{ mln so'm.}$$

5-yill: $(120-40.08-26.69-17.78-11.84)*0.334 = 7.89$ mln so'm.

6-yil: $120 - (40.08+26.69+17.78+11.84+7.89)=15.72$ mln so'm.

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1.Dastgoxning boshlang'ich qiymati 1 000 000 so'm. Berilgan dastgoxning umumiy yillik amortizatsiya me'yori 14% ga teng, shu jumladan uni tulik tiklanishiga (renovatsiyaga) – 8%. Dastgoxning me'yoriy ishlash vaqti 12 yil. Berilgan dastgoxning yo'qotilish qiymatini aniqlang.

2.Dastgoxning boshlang'ich qiymati 1000 000 so'm. Uning ekspluatatsiya vaqti davomidagi to'liq tiklanishiga ketgan amortizatsiya sarfi 366 300 so'mni tashkil etadi, kapital ta'mirlanishiga esa 310 000 so'm. Dastgox 9 yil ekspluatatsiyada bo'ldi, keyin esa 10 000 so'mga metallom sifatida sotildi. Dastgox ekspluatatsiyada xizmat muddati me'yoridan kam bo'lganligi aniqlandi. Dastgoxning berilgan ekspluatatsiya vaqtiga qo'llanishi kerak bo'lgan xizmat qilish muddati me'yorini va umumiy yillik amortizatsiya me'yorini aniqlang.

3.Asosiy fondlarning boshlang'ich qiymati eskirishini hisobga olgan xolda yil boshiga 2 000 000 so'mni tashkil etadi. Asosiy fondlarning eskirishi yil boshiga 20% ni tashkil etadi. Yil davomida ekspluatatsiyaga YAngi 120 000 so'mlik asosiy fondlar kiritildi. Berilgan sex bo'yicha o'rtacha yillik amortizatsiya me'yori 10%, shu jumladan kapital ta'mirlash va modernizatsiya 4% ni tashkil etadi. Asosiy fondlarning yil oxiriga boshlang'ich va qoldik qiymatini aniqlang.

4.Korxonaning asosiy fondlari qiymati yil boshiga 6 500 000 so'mni tashkil etadi. 1 martdan boshlab ekspluatatsiyaga 60 000 so'mlik YAngi fondlar kiritildi. 1 iyuldan 40 000 so'mlik asosiy fond ekspluatatsiyadan chiqarildi. Korxonada bo'yicha umumiy urtacha yillik amortizatsiya me'yori 10% ni tashkil etadi, shu jumladan asosiy fondlarni kapital ta'mirlash va modernizatsiya qilish urtacha yillik amortizatsiya me'yori 5,5%. Ishlab chiqarishni rivojlantirish fondiga tushadigan amortizatsion sarflar, asosiy fondlarni tulik tiklanishiga ketadigan amortizatsion sarflarning 30% ni tashkil etadi. Ishlab chiqarishni rivojlantirish fondini aniqlang.

5.Ikkita korxonada bir xil mahsulot ishlab chiqaradi. Ularning yillik ko'rsatkichlari quyidagicha: ishlab chiqarish asosiy fondlarining urtacha yillik qiymati birinchi zavod uchun 12 000 000 so'm, ikkinchi zavod uchun esa 16 000 000 so'm, birinchi zavoda 5 000 ishchi, ikkinchisida 6 500 ishchi ishlaydi. Birinchi zavoda bitta ishchiga tugri keladigan mahsulot ishlab chiqarish 4 000 so'mni, ikkinchi zavodda esa 4 800 so'mni tashkil etadi. Zavodlar uchun fond bilan kurollanganlikni va fond kaytimini aniqlang.

6.Dastgoxning boshlangich qiymati 300 000 so'm. Dastgox 10 yil ishlab chiqarishda buldi. Moddiy va ma'naviy eskirishi sababli 13 500 so'm koldik qiymat bilan ishlab chiqarishdan chiqarildi.Dastgoxning ishlab chiqarishda bulgan davrdagi amortizatsiya ajratmasi 270 000 so'mni tashkil etadi. Dastgoxning me'yoriy xizmat muddatini va amortizatsiyalanmagan qiymatini aniqlang.

Rejalashtirish

1.Korxonada 350 000 so'mlik asosiy mahsulot ishlab chiqardi. CHetga ishlab chiqarilgan sanoat xarakteridagi ishlar qiymati 42 000 so'mni tashkil etadi.Ishlab chiqarilgan yarim tayyor mahsulotlar 24 700 so'm bulib, undan 80% uz is'temoli uchun ishlatildi. Yil oxiriga tugallanmagan ishlab chiqarish xajmi 5000 so'mga oshdi.Material xarajatlari tovar mahsulotlarining 35% ni tashkil etadi. Sotilgan, yalpi va sof mahsulot xajmini aniqlang.

2.Hisobot davrida korxonada A bo'yumdan 200 dona, B bo'yumdan 300 dona ishlab chiqardi. A bo'yum narxi 1950 so'm, B bo'yum narxi 2600 so'm. CHetdagi korxonalariga ko'rsatilgan sanoat xarakteridagi xizmatlar qiymati 35 700so'm. Tugallanmagan ishlab chiqarish qoldigi yil boshiga 73 000 so'm, yil oxiriga 55 000 so'm. Asosiy mahsulot bilan birga korxonada 15 000 so'mlik idishlar ishlab chiqarilgan, undan chetga chiqarilgani 9 500 so'm. Sotilgan, yalpi va tovar mahsulotlarining xajmini aniqlang.

Hisobot yilida korxonaning mahsulot ishlab chiqarish rejasi

BO'YUM	Ishlab chiqarish, ming so'm	
	reja	amalda
A	95,1	92,5
B	82,5	84,7
V	50,1	50,1
G	---	23,1

Mahsulot xajmi va assortimenti bo'yicha reja bajarilish foizini aniqlang.

3.Korxonaning asosiy mahsulotlari hajmi 550 000 so'mga rejalashtirilgan, sanoat xarakteridagi xizmatlar 56 000 so'm. Rejalashtirilayotgan davrdagi yarim tayyor mahsulotlar qiymati 60 000 so'mni tashkil etib, undan 50% uz is'temoli uchun. Davr oxiriga tugallanmagan ishlab chiqarish xajmi 45 000 so'mga ortadi. Ombordagi tayyor mahsulotlar xajmi davr boshiga 82 000 so'm, davr oxiriga

35 000 so'mni tashkil etadi. Sotilgan, yalpi va sof mahsulot xajmini aniqlang, agar material xarajatlari tovar mahsulotlarining 55% tashkil kilsa.

Samaradorlik

1.Korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati 2007 yil boshiga 4100 000 so'mni yil oxiriga 4 350 000 so'mni tashkil qiladi.Korxonani kayta kurollantirish va dastgoxlar unumdorligini oshirish natijasida ishlab chiqarish rejasi 16% oshigi Bilan bajarilib, 10 600 000 ni tashkil etdi. Reja va amaldagi mahsulot sigimini va reja va amaldagi fond qaytimini toping.

2.Korxonada 2007 yilda 18 600 000 so'mlik mahsulot ishlab chiqardi. Fond kaytimi – 2,2 so'm/yil. Xudi shu asosiy ishlab chiqarish fondlaridan samarali foydalanish natijasida 2008 yilda mahsulot ishlab chiqarish xajmi oshdi mahsulotning fond sigimi esa 23% ga kamaydi. 2008 yil uchun mahsulotning fond sigimini, fond kaytimini va ishlab chiqarilgan mahsulot xajmini aniqlang.

3.2007 yilda korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati 18 000 000 so'mni, mahsulot ishlab chiqarish xajmi esa 4 000 000 so'mni tashkil etdi. 2008 yilda xudi shu asosiy ishlab chiqarish fondlari dastgoxlarini bekor turib kolishlarini 26% ga kiskartirish xisobiga 4 800 000 so'mlik mahsulot ishlab chiqarildi. 2007 va 2008 yil uchun fond kaytimi va mahsulotning fond sigimini, 2008 yilda ishlab chiqarish xajmini aniqlang.

4.2007 yilda korxonada asosiy ishchilarining urtacha ruyxat soni 58 kishi, mahsulot ishlab chiqarish xajmi 160 000 so'mni, urtacha yillik asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati 4 400 000 so'mni tashkil etdi. Ishlab chiqarishni mexanizatsiyalashtirish natijasida 2008 yilda ishchilar soni 10% ga kiskarib, mahsulot ishlab chiqarish xajmi 250 000 so'mni tashkil etdi.Urtacha yillik asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati esa 12% ga oshdi. 2007 va 2008 yil uchun fond Bilan kurollanganlikni, fond kaytimini va mexnat unumdorligini oshish foizini aniqlang.

5.Korxonada dastgoxlar bekor turib kolishini kiskartirish va ulardan samarali foydalanish xisobiga 2007 yil mahsulot ishlab chiqarish xajmi 4 200 000 so'mni, fond kaytimi – 2,8 so'm/yil tashkil etdi. Mahsulotning fond sigimi esa rejadagidan 16% ga kiskardi. 2007 yil uchun rejadagi mahsulotning fond sigimini, rejadagi fond kaytimi va rejadagi mahsulot ishlab chiqarish xajmini aniqlang.

6.Korxonaning asosiy ishlab chiqarish fondlari qiymati 2007 yil boshiga 4 000 000 so'mni tashkil etadi. 2007 yil 1 iyuldan ekspluatatsiyaga 150 000 so'mlik Yangi fondlar kiritildi, 1 avgustdan esa 180 000 so'mlik eskirgan fondlar

ekspluatatsiyadan chiqarildi. SHu yili mahsulot ishlab chiqarish rejasi 12 000 000 so'mni tashkil etdi. Ishlab chiqarish dastgoxlaridan samarali foydalanish natijasida rejadagi mahsulotning fond sigimi 20% ga kiskardi. Rejadagi va amaldagi fond kaytimini, rejadagi va amaldagi fond sigimini va amalda ishlab chiqarilgan mahsulot xajmini aniqlang.

7.Dastgoxlar bekor turib kolishini kiskartirish va ulardan okilona foydalanish xisobiga 2007 yilda korxonada ishlab chiqarish rejasini 16% oshigi bilan bajarib, rejadagidan 230 000 so'mlik ortik mahsulot ishlab chiqardi. 2007 yilda asosiy ishlab chiqarish fondlarining urtacha yillik qiymati 5 00 000 so'mni tashkil etadi. Rejadagi va amaldagi fond kaytimini, reja va amaldagi mahsulot fond sigimini aniqlang.

Korxonaning aylanma mablaglari

Masala №1

Korxonada birinchi kvartalda 250 min so'mlik mahsulotni amalga oshirdi. Aylanish fondining aylanish va 1-kvartalda bir kunda aylanish ko'rsatkichini aniqlash.

Yechilishi:

1. $K_0 \frac{P_n}{CO} = \frac{250}{25} = 10$ aylanish, bu yerda

P_n - amalga oshirilgan mahsulotning hajmi.

CO- davrning ohiridagi o'rtacha goldiqlar.

2. $T=90/10=9$ 1-aylanishda.

Masala №2

Shu yilgi mahsulot hajmining tannarxi 300 min so'm. foyda aylanish fondining qiymati shu yilning oxirigacha 425 min so'm. Aylanish fondining aylanishini 3 kunda jadalanirishni belgilash orqali, mahsulot hajmi kelgusi yilga 425 min so'm . Aylanish fondining nisbatan ozodlanishini aniqlang.

Yechilishi:

1. O'tish: saytda harakatlanish, qidiruv

2. $T=360/12 = 30$ kun 1 ta aylanishga shu yili.

3. $T-30-3 = 27$ kun 1 ta aylanishga kelasi yili.

4. K. 13,5 aylanish. 5. Baytendan 125 -3.4 mln so'm.

$$5. B_{ayl.son}^{nisb} = \frac{B_{ays}^2}{K_{01}} - \frac{B_{ays}^2}{K_{02}} = \frac{425}{12} - \frac{425}{13.5} = 3.4 \text{ mln so'm.}$$

Mustaqil ishlash uchun masalalar

1. Dastgoxning sof ogirligi 300 kg, dastgoxni tayyorlashda 82 kg chiqindi chiqariladi. Texnologiyani takomillashtirish natijasida chiqindi chiqarishni 10% ga kiskartirish rejalashtirilayapti. Metallardan foydalanish koeffitsientini, texnologiya uzgargunigacha va uzgarganidan keyingi chiqindilar ulushini aniqlang.

2. Korxonada ishlab chiqarayotgan buyumning sof ogirligi - 35 kg, yillik ishlab chiqarish hajmi 3200 dona. Amaldagi metallardan foydalanish koeffitsienti 0,80, korxonada foydalanish koeffitsientini 0,82 oshirishni rejalashtirilayapti. 1 kg metallning narxi - 45 so'm. Metall sarfining amaldagi va rejadagi me'yorini, metallardan foydalanish koeffitsienti oshirishdagi yillik iqtisodni natural va qiymat kurinishida aniqlang.

3. Tugallanmagan ishlab chiqarishda aylanma mablaglar me'yorini, korxonaning aylanma mablaglari aylanishini aniqlang, agar yillik mahsulot ishlab chiqarish 10 000 dona, bo'yumning tannarxi - 800 so'm, bo'yumning narxi tannarxidan 25% ortik, aylanma mablaglarning urtacha yillik koldigi 50 000 so'm, bo'yumni ishlab chiqarish sikl davomiyligi - 5 kun, tugallanmagan ishlab chiqarishda xarajatlarning usish koeffitsienti 0,5 ga teng ekanligi ma'lum bulsa.

4. Xisobot yilida korxonaning me'yorashtiriladigan aylanma mablaglari 120 000 so'mni tashkil etadi. Aylanma mablaglarning bir aylanish davomiyligi - 30 kun. Kelgusi yili mahsulotning realizatsiya xajmi 7% ga oshadi. Me'yorashtiriluvchi aylanma mablaglar uzgarmagan xolda bir aylanish davri necha kunga kiskaradi.

5. Korxonada ishlab chiqarayotgan bo'yumning sof ogirligi - 48 kg tashkil etadi. Yillik ishlab chiqarish 5 000 dona. Amaldagi materialdan foydalanish koeffitsienti 0,75. Texnologiyani takomillashtirish natijasida korxonada materialdan foydalanish koeffitsientini 0,76 oshirishni rejalashtirdi. Yillik mahsulot ishlab chiqarish 5% ga oshadi. 1 kg materialning narxi 30 so'm. Bo'yum uchun reja va amaldagi material sarfi me'yorini, yillik iqtisodni natural va qiymat kurinishida aniqlang.

6. Xisobot yilida korxonaning aylanma mablaglari 50 000 so'mni, mahsulot realizatsiya xajmi 1 000 000 so'mni tashkil etdi. Kelgusi davrda mahsulot xajmini 1 100 000 oshirish rejalashtirilayapti. Tashkiliy-texnik tadbirlar natijasida aylanma mablaglar aylanishini 2 kunga kiskartirish kuzda tutilmokda. Aylanma mablaglar aylanishini kiskartirish natijasida bushatib olinadigan mablaglarni aniqlang.

Korxonada kadrlar

Masala №1

Ishchiga bir oylik haqqani mukofot sistemasida to'lashda ish haqqini aniqlash. 4- ishchi oyda 1-darajali 800 ta detal tayyorladi. Vaqt me'yori ta uchun 12 daqiqa. Korxonada 3-darajali ishchining 1 soatlik ish miqdori (stavkasi) 3750 so'm belgilangan. 4- darajali miqdor (tarif) koeffitsienti -1.57. Reja 102% ga bajarilgan. Amaldagi mukofatlash holati bo'yicha ishchiga rejani bajargani uchun 15% miqdorda mukofot to'lanadi, bu ishbay ish haqqini 1.5% ga, har bir foiz me'yoridan ortiq bajarilgani uchun.

Yechilishi:

1. Ishbay mukofot sistemasida miqdori shuni tashkil etadi:

$$3P_{sp} = 3P_{qh} + 3P_{qh} * k_{qo'shmukof}$$

Bu yerda $3P_{qh}$ - ishbay haq to'lov bo'yicha to'g'rida ishlangan haq.

$k_{qo'shmukof}$ - bu ishlab chiqarishni me'yoridan ortiq bajargani uchun ishbay mukofot sistemasida qo'shimcha haq koeffitsienti.

2. Bir oylik ishbay (tarifi) bo'yicha ish haqqini aniqlash uchun, ta detalni qayta ishlash narxi hisoblanadi:

$$P = \frac{ch_{ts} * t_{dona}}{60} = \frac{3750 * 1.57 * 12}{60} = 1177.5 \text{ so'm/detal}$$

Bu yerda ch_{ts} - aniq darajaning soatdagi tariff miqdori so'm.

t_{dona} - aniqlangan detaining me'yoriy dona tannarxi soat/detal.

3. Ishchining to'g'ri ish haqi, ish samarasi hisobini ishchining bir oylik ishlab chiqarishiga ko'paytirilgani bilan aniqlanadi:

$$3P_{ps} = \sum P_j * q_j = 1177.5 * 800 = 942000 \text{ so'm/oy};$$

Bu yerda P_j - detalni baholash so'm

q_j - ishchining bir oylik ishlab chiqarish , detal.

4. Ishlab chiqarish me'yorining oshig'i bilan bajarilgani uchun, ishbay mukofot sistemasidagi qo'shimcha haq koeffitsienti.

$$k_{qo'sh.muk} = (15 + 1.5 * 2) / 100 = 0.18.$$

5. Bir oylik asosiy ish haqi:

$$3P_{ps} = 3P_{ps} + 3P_{ps} * k_{qo'sh.muk} = 942000 + 942000 * 0.18 = 993560 \text{ so'm.}$$

Masala №2

Ishchining vaqtbay (tarifi) bo'yicha bir ovlik asosiy ish haqini vaqtbay mukofot mehnatga haq to'lash sistemasida aniqlash.

5-darajali vaqtbay (tarif) bo'yicha ishchi biro y mobaynida 168 soat ishladi. Ko'rilnyotgan korxonada 5 - darajali ishchining 1 soatlik tariff ishi miqdori 5235 so'm.

Ishchiga mukofatlash sharti bilan vaqtbay (tarifi) bilan ishlagan mukofot ishi haqini 20% to'lanadi.

Yechilishi:

Asosiy ish haqi:

$$3P_{pvp} = Ch_{ts} T(1 + p/100) = (5235 * 168) * (1 + (20/100)) = 1055376 \text{ so'm.}$$

Bu yerda Ch_{ts} - ishchining vaqtbay ish tarifi bo'yicha soatlik ish miqdori, so'm/odam-soat;

T - Ishlab chiqarishda haqiqatdan ham ishlagan vaqt, son;

P - Belgilangan ko'rsatkich va mukofotlash shartlari bo'yicha tarif stavkasida berilgan mukofot kattaligi.

Masala №3

Ishchilarning reja bo'yicha sonini aniqlash

1. Sexda yarimtayyor mahsulot ishlab chiqarish uchun 60 ta apparat ishlab turibdi. Har bir qurilmaga asosiy qismi 3 kishilik tarkib tomonidan xizmat ko'rsatiladi. Ish grafigi 4 semanal (har bir smena soat)

2. Sexda 70 ta stanok - avtomat o'rnatilgan. Ish rejimi 2 semanal, haftada 5 kunlik ish. Hizmat ko'rsatish no'rmasi bir tuzatuvchiga 7 ta stanok.

Yechilishi:

1.Son normasi bu ishlab chiqarish ishlarini bajarish uchun zarur bo'lgan belgilangan ishchilar soni va u quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$S_n = m_{usk} * N_s * k_{sm} = 60 * 3 * 4 = 720 \text{ kishi.}$$

bu yerda m_{usk} - xizmat ko'rsatiladigan agregatlar (uskunalar) soni, dona;

N_s - son normasi, kishi;

k_{sm} - smenalik koeffitsienti.

2. Xizmat ko'rsatish normasi - bu aniq uyushtirilgan texnik sharoitda ishchilar yoki ishchilar guruhining birlik vaqt ichida majburiy xizmat ko'rsatish va ishlab chiqarish obyekti soni. Ishchi o'rinlarga norma bo'yicha xizmat ko'rsatish qurilma sozlovchilari, qurilma remonti bo'yicha slesorlar va boshqa turdagi ishlovchilar hisobi ishlab chiqiladi. Hisob formula bo'yicha bajariladi.

$$S_n = \frac{m_{usk} k_{sm}}{N_0} = \frac{70 \cdot 2}{7} = 20 \text{ kishi.}$$

Bu yerda N_0 - xizmat ko'rsatish normasi, dona/kishi.

Muataqil ishlash uchun masalalar

1. Korxonada ishchilarining urtacha yillik ruyxati 800 kishini tashkil etadi. Yil davomida uz xoxishiga kura 35 kishi, mexnat intizomini buzganlik uchun 6 kishi ishdan bushadi. 12 kishi nafakaga chiqdi, oliy ukuv yurtiga kirganlar va Armiya safiga chakirilganlar 15 kishi, yuoshka bulimga utganlar va lavozimi kutarilganlar 35 kishi. Ishdan ketish koeffitsientini va kadrlar okimi koeffitsientini aniqlang.

2.2 yil uchun korxonaning quyidagi ma'lumotlari bor.

Kursatkichlar	1 yil	2 yil	Fark
Mahsulot xajmi, ming so'm	2100	2279,1	+179,1
Ruyxat PPP, kishi	700	710	+10
Urtacha ishlab chiqarish, so'm	3000	3210	+210

1. ishchilar ruyxati oshishi natijasida mahsulot usishi,

2. mexnat unumdorligi oshishi natijasida mahsulot usishi

3. mexnat unumdorligi oshishi natijasida mahsulot usishining solishtirma ogirligini aniqlang.

3. Mahsulot tayyorlash mexnat sigimi 500 ishchi/soatdan 400 ishchi/soatgacha kiskardi. Ish vakti iktisodini %, ish vakti iktisodi natijasida mexnat unumdorligini oshishini aniqlang %.

4.1 kvartalda mahsulot ishlab chiqarish bir ishchiga 6 000 so'm/kishi tashkil etadi. SH kvartalda korxonada 18 000 000 so'mlik mahsulot ishlab chiqarishni rejalashtirayapti va bir vaktning uzida ishchilar sonini 80 kishiga kiskartirmokchi. SH kvartalda bir ishchiga tugri keladigan ishlab chiqarishni va mexnat unumdorligini rejalashtirilayotgan usishini aniqlang.

Ixtisoslashtirish.

1. Sex ixtisoslashtirilgunga kadar bir ish joyida 6 xildagi kuymalar tayyorlangan. Bir yilda ishlab chiqarilgan kuyma mikdori 6600t bir yillik kuymaga sarf kilingan chiqimlar 6254000 so'mga tugri keldi. Ixtisoslashtirilgandan sung bir ish joyida 4 xil kuyma ishlab chiqarila boshladi. Yillik kuyma ishlab chiqarish 7580t ga, bir yillik quymani chiqarishga sarflangan chiqim 7843600 so'mga to'g'ri keldi.

1 tonna yillik quymani tan narxi ixtisoslashtirishdan so'ng qanday o'zgarganini hisoblang.

2. Iktisodiy rayonning mahsulotlarga bo'lgan bir yillik talabi 12000 tonnani tashkil etadi. Ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarish bilan 60% qondiriladi. Mahsulotning qolgan qismi o'z talablari uchun mashinasozlik korxonalarida ishlab chiqariladi (ixtisoslashtirilmagan ishlab chiqarishda).

Mahsulotlar ishlab chiqarishni ixtisoslashtirishdan kelgan nisbiy iktisodiy samarasini va ixtisoslashtirilmagan ishlab chiqarishni tugallashni quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalang.

Ko'rsatkichlar	Mahsulolashirilgan ishlab chiqarish	Mahsulolashirilgan ishlab chiqarish
Mahsulot tan narxi, so'm/t	4200	4800
Tan narxdagi shartli-doimiy sarflar, so'm/t	500	
Solishtirma transport harajatlari, so'm/t	60	—
Solishtirma kapital harajatlari, so'm/t	5000	3000

Ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarish konsentratsiyasini darajasi bir yilda 12000 gacha oshganda shartli-doimiy chiqimlarning umumiy miqdori 10% ga ko‘tariladi, solishtirma transport chiqimlari 50% ga o‘sadi , solishtirma kapital chiqimlari 20% ga kamayadi.

3. Korxonada bir yilda ishlab chiqarishga 180 000 000 so‘m chiqim sarflab 2000 tonna mahsulot ishlab chiqara turib, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirishni chuqurlashtiruvchi tadbirlar o‘tkazdi. Natijada mahsulot tan narxi 7% ga kamaydi. Bir vaqtning uzida ta‘minotchilar o‘zgarganligi tufayli transport chiqimlari mahsulot birligi uchun 2000 dan 2300 so‘mgacha ko‘tarildi. O‘tkazilgan tadbirlar tufayli kelajakda mahsulot ishlab chiqarishni 10% ga oshirilganda keladigan yillik iktisodni aniqlang.

Kooperatsiyalash.

1. Traktor zavodi kooperatsiyalangan ta‘minot bo‘yicha bir yilda ulgurji narxi 11800 so‘m/dona 40 000 dvigatel, 2000 000 t. pokovok ulgurji narxi 5200so‘m/t., 3200 t quyilma ulgurji narxi 4300so‘m/t. oladi. Traktorning tan narxi 23900so‘m.

Traktorlarni bir yilda ishlab chiqarish 40 000 dona . Kooperatsiyalash darajalarini aniqlang.

Korxonani joylashtirish.

5.Mashinasozlik zavodlarini kuyma bilan ta‘minlovchi «Sentrolit» zavodini A va B iktisodiy rayonlarga joylashtirishning 3ta mumkin bo‘lgan variantlari bor. Zavodlarning fasonli quyilmaga bo‘lgan ehtiyoji bir yilda 200 000 t.

Variant 1 - quvvati 200 000 tonna bo‘lgan zavod “A” rayonda joylashadi.

Variant 2 - quvvati 200 000 tonna bo‘lgan zavod “B” rayonda joylashadi.

Variant 3 - “A” rayonda quvvati 120 000 tonna bo‘lgan zavod , “B” rayonda quvvati 80 000 tonna bo‘lgan zavod joylashadi.

“A” va “B” rayonlarning quyilmaga bo‘lgan ehtiyoji bir xil - bir yilga 100 000 tonna.

“Sentrolit” zavodlarigacha (ikkala rayondagi) metalloshixta (cho‘yan va metallolom)ni transportirovka qilishga ketadigan harajatlar keltirilgan:

“A” rayondagi zavodgacha - 60 so‘m/t;

“B” rayondagi zavodgacha - 80 so‘m/t.

Metalloshixtaning solishtirma sarfi - 1tonna quyilmaga 1,1 tonna. SHixtaning narxi barcha variantlarda bir xil bo'lgani uchun uni hisobga olmasa ham bo'ladi.

Turlicha quvvatdagi "Sentrolit" zavodlaridagi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari

Zavod quvvati, yiliga ming tonna	Quyilmaning tan narxi so'm/t	Solishtirma kapital harajatlari, so'm/t
80	2530	3000
120	2450	2800
200	2400	2700

Fasonli quyilmalarni "Sentrolit" zavodlaridan mashinasozlik zavodlariga transportirovkasining chiqimlari keltirilgan.

1-Variant bo'yicha - 56 so'm/t.

2-Variant bo'yicha - 21 so'm/t.

3-Variant bo'yicha - 30 so'm/t.

Xom-ashyoni tashish bo'yicha minimum xarajatlarni, quyilmani ishlab chiqarish va quyilmalarni mashinasozlik zavodlariga etkazib berishdan kelib chiqqan holda "Sentrolit" zavodini joylashtirishning optimal variantini aniqlang.

Mahsulot tannarxi, foyda rentabillik

Masala № 1

Dastlabki berilganlardan foydalanib, mahsulotning rejali to'la tannarxini aniqlash:

- Zagatovkaning og' irtigi t_z -15 kg.

Qaytish chiqindilari t_{otx} - 1.3 kg.

- Materilaning bahosi S_m 2000 so'm/kg.

- Qaytish chigindilarining narxi S_{otx} - 500 so'm/kg.

- Vaqtning me'yori (T) -3.5 soat /mahsulot.

- Ishning vaqtbay tarifidagi maoshi miqdori.

- Ishlab chiqaruvchi ishchilarning qo'shimcha ish haqi ($3P_q$) - 15%.

- Ish haqidan ajratish (FSSN = 34%, ishlab chiqaruvchi ishchiarni baxtsiz hodisalar va majburiy sug'urtalash - 0.6%) O_{sot} - 34.6%.

- Mashina va qurilmalarni saqlash va ekspluatatsiya (ishlatish) qilish uchun xarajatlar. (P_{sema}) - 400 so'm/ soat.

- Umumiy ishlab chiqarish xarajatlari R_s - 120%.

- Umumiy xo'jalik xarajatlari $R_{u/h}$ - 80 %

- Savdo sotiqlik xarajatlari S_{har} - 10%

Yechilishi:

1. Hom - ashyo va materiallar:

$$M = M_z * S_m = 15 * 2000 = 30000 \text{ so'm.}$$

2. Qaytish chiqindilari (ayriladi);

$$BO = Motx * S_{\text{otx}} = 1.3 * 500 = 650 \text{ so'm.}$$

3. Ishlab chiqaruvchilarning asosiy ish hagi.

$$3P_0 = T CH_{\text{ts}} = 3.5 * 1000 = 3500 \text{ so'm.}$$

4, Ishlab chiqaruvchilarning qo'shimcha ish haqi:

$$3P_0 = 3P_0 * 0.15 = 3500 * 0.15 = 525 \text{ so'm.}$$

5. Byudjetga ajratish soliqlar :

$$(3P_0 + 3P_a) * 0,346 = (3500 + 525) * 0,346 = 1409 \text{ so'm.}$$

6. Mashina va qurilmalarni saqlash va ekspluatatsiya (ishlatish) qilish xarajatlari:

$$P_{\text{sema}} * T = 400 * 3.5 = 1400 \text{ so'm.}$$

7. Umum ishlab chiqarish xarajatlari:

$$3P_0 * 1.2 = 3500 * 1.2 = 4200 \text{ so'm.}$$

Sex tannarxi:

$$30000 - 650 + 3500 + 525 + 1409 + 1400 + 4200 = 40384 \text{ so'm.}$$

8. Umumxo'jalik xarajatlari:

$$3P_0 * 0.8 = 3500 * 0.8 = 2800 \text{ so'm.}$$

9. Boshqa xarajatlar:

$$P_{\text{boshqa}} = 670 \text{ so'm.}$$

Ishlab chiqarish tannarxi:

$$40384 + 2800 \cdot 670 = 43854 \text{ so'm.}$$

10. Savdo sotiq xarajatlari:

$$P_{\text{reat}} = 43854 \cdot 0.1 = 4385 \text{ so'm.}$$

$$\text{To'la tannarx: } 43854 + 4385 = 48239 \text{ so'm.}$$

Masala №2

Yonilg'i va energiya texnologik maqsadda magolasiga binoan xarajatlarni aniqlash. Bronza qorishmasidan quyilgan mayor mahsulot, boshlang'ich xom ashyoni elektr rachida british yo'li bilan olinadi.

Yarim tayyor mahsulotning og'rligi - 12kg.

Elektr pechi sig'imi - 300 kg. Elektr pechi quvvati $M = 100 \text{ kVt}$. Bitta eritmani qizdirish vaqti $T = 2 \text{ soat}$. 1 kVt soat - babosi - 150 so'm.

Yechilishi:

1. Iste'mol qilingan elektr energiyasi miqdorini hisoblash: $100 \cdot 2 = 200 \text{ kVt}$. Soat.
2. Eritish uchun sariflangan elektr energiyasining narxi, $200 \cdot 150 = 30000 \text{ so'm}$.
3. Bitta qurilmaga to'g'ri keladigan sarflar. $30000 \cdot 12/300 = 1200 \text{ so'm}$.

Masala №3

Soliq olinadigan va korxonaning ixtiyorida qoladigan foydani (daromadni) aniqlash, agarda:

- Umumiy daromad - 120 mln. so'm.

- Qurilmalar olishga jo'natilgan daromad - 80 mln. so'm.

Amortizatsiya fondi - 60 mln. so'm.

-Daromadga soliq miqdori - 24%.

Yechilishi:

1. L.gotlangan foyda:

$$P_{tn} = KB_F - AF = 80 - 60 = 20 \text{ mln. so'm.}$$

bu yerda KB_F - ishlab chiqarish maqsadidagi kapital ajratma;

AF - hisob kitob davrining boshlanishi uchun amortizatsiya fondi;

2 Soliq olinadigan daromad.

$$P_{no} = P_0 - P_{nb} - P_{tn} P_{nab} = 120 - 20 - 0.5 = 99.5 \text{ mln so'm.}$$

Bu yerda P_0 - umumiy daromad;

P_{nb} - Kirimdan soliq olish, daromadi (berilgan masalada bu yong);

P_{in} - Igotlangan daromad;

P_{nab} - ko'chmas mulk solig'i.

3. Daromad solig'i.

$$- 99.5 - 0.24 - 23.88 - \text{min. so'm.}$$

4. Korxonaning ixtiyorida golgan daromad:

$$S_{dar} = 99.5 * 0.24 - 23.8 = 75.62 \text{ mln. so'm.}$$

Javob: Soliq olinadigan foyda - 99.5 mln, so'm; korxonaning ixtiyorida qolgan daromad - 75.62 mln. so'm.

Masala № 4

Bir oy mobaynida 28 mln, so'mga yorityich ishlab chiqarish va sotish rejalashtirilgan. Narxi (mantiqiy soliqsiz) donasi 50 mln so'm. O'zgaruvchan xarajatlar mahsulotning donasi uchun 30 ming so'm. Korxonaning o'zgarmas (doimiy) xarajatlari - 8 mln. so'm. Korxonaga qanaqa foyda olishini aniqlang.

Yechilishi:

1. Mahsulot bahosida (narxida) o'zgaruvchan xarajatiarning sig imi og'irligi:

$$30000/50000 = 0.6.$$

2. Korxonaning o'zgaruvchan xarajatlari:

$$28000000 * 0.6 = 16800000 \text{ so'm.}$$

3. Amalga oshirilganidan foyda:

$$28000000 - 16800000 - 8000000 = 3200000 \text{ so'm.}$$

Javob: 3200000 so'm - korxonada daromad hisobida oladi

Masala №3

Ishlab chiqarish va sotishda, mahsulotlarning unumdorligini xarakterlovchi ko'rsatkichni hisoblash, agar:

- Amalga oshinigan mahsulotning hajmi (mantiq soliqsiz) 250 mln. so'm.

- foyda - 37.5 mln. so'm.

- chiqarilgan mahsulotning tannarxi - 162.5 mln. so'm.

- asosiy vositalarning yillik o'rta hisobdagi bahosi - 572 mln. so'm.

aylanuvchi vositalarning yillik o'rta hisobdagi bahosi - 203 mln. so'm.

Yechilishi:

Mahsulotning unumdorligi (rentabelligi)

$$P_{\text{pro}} = \frac{P}{S} * 100\% = \frac{37.5}{162.5} = 23,1\%,$$

Bu yerda P - korxonaning daromadi;

S - mahsulotning tannarxi.

2. Sotishning unumdorligi (rentabelligi)

$$P_{\text{n-o}} = \frac{P}{S} * 100\% = \frac{37.5}{250} * 100\% = 15\% =$$

Bu yerda P - daromad;

B - Sotishdagi kirim.

3. Ishlab chiqarishning unumdorligi.

$$P_{\text{ishlab}} = \frac{P}{F+O_{ob}} * 100\% = \frac{37.5}{572+203} * 100\% = 4.8\%$$

Bu yerda P - daromad.

F – Asosiy vositalarning yillik o'rta hisobdagi narxi.

O_{ob} - Aylanuvchi vositalarning yillik o'rta hisobdagi narxi.

GLOSSARIY

Asosiy fondlar korxonada ishlab chiqarish vositalarining bir qismi bo'lib, ishlab chiqarish jarayonida uzoq vaqt ishtirok etadi va o'zining natural moddiy holatini yo'qotmaydi hamda o'z qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotlarga qismla bo'tkazib boradi.

Amortizatsiya- asosiy fondlar qiymatini tayyorlanayotgan mahsulotga o'tkazish jarayoni

Assortiment– sotish xonasidagi turli-tuman mollarning to'planishi; ba'zida bir molning turlar, navlarining to'plami.

Aylanma mablag'lar- korxonada ishlab chiqarish fondlarining bir qismi bo'lib, bitta ishlab chiqarish sikli davomida sarflanadi hamda natural shaklini o'zgartirib, o'z qiymatini to'lig'icha tayyor mahsulot tannarxiga o'tkazadi.

Akkord usuli- ishbay haq to'lashning bir turi bo'lib, mohiyatiga ko'ra, bunda bajarilishi kerak bo'lgan ishlar muddatini ko'rsatgan holda baholash amalga oshiriladi.

Asosiy jarayon-mehnatbo'yumlarining asosiy mahsulotga aylantirilishi.

Boshqaruv qarori- muammoli vaziyatni hal etish uchun yozma yoki og'zaki shaklda ifoda etilgan va amalga oshiriladigan, qayd etilgan boshqaruv faoliyatidir.

Boj to'lovi – chegaradan chiqayotgan yoki kelayotgan mollarga qo'yilishi mumkin bo'lgan to'lov. Uning miqdori davlat siyosatiga bog'liq. Boj miqdori mahsus boj tariflarida ifodalanadi.

Bozor kon'yunkturasi – muayyan vaqt mobaynida tovarlar bozorining holatini tavsiflovchi vaqtinchalik iqtisodiy vaziyat bo'lib, quyidagi belgilar orqali aniqlanadi: ichki va tashqi savdodagi o'zgarishlar; ishlab chiqarish va qurilish dinamikasi; tovar zaxiralari harakati; narxlar dinamikasi va boshqalar.

Bashorat qilish xo'jalik faoliyati yurituvchi subyektning istiqbolida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni ilmiy asoslagan holda avvaldan ko'ra bilishini ifodalaydi.

Bashoratning maqsadi - bozorga ta'sir qiluvchi omillarni, shu bilan birga, xo'jalikning umumiy ahvoli, tuzilmaviy siljishlar, investitsion faollik, fan-texnika taraqqiyotining iste'molchi va ishlab chiqaruvchilarga ta'sir ko'rsatishi, an'anaviy mahsulotlardan tashqari korxonani barqarorlik va raqobatbardoshlikka olib keluvchi yangi mahsulot ishlab chiqarish istiqbolida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan holatlarni belgilashdadir.

Bashorat– korxonada, obyekt yoki hodisaning kelajakdagi ahvoli va ularni amalga oshirish variantlari va muddati to'g'risidagi ilmiy asoslangan mulohazadir.

Boshqaruv bo'g'inlari – bu bitta yoki bir-qancha vazifalarni bajaruvchi mustaqil tarkibiy unsurlardir.

Boshqaruv bosqichlari – bu boshqarish biror darajasidagi ma’lum bo’g’inlar yigindisidir.

Baho-tovar qiymatining puldagi ifodasidir.

Bond–bojxona bojito`lanmagan tovar.

Diversifikatsiya – (lotinchadan diversus- har xil va facere-qilmoq, bajarmoq) – ishlab chiqarishning samaradorligini oshirish, mahsulot va xizmatlarni sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida tarmoq va korxonalar faoliyat sohalarini kengaytirish, mahsulot va xizmatlar assortimentlarini ko‘paytirish.

Debitor– biror korxonadan, firmadan, muassasadan boshqa yuridik shaxs yoki fuqaroning qarzdor bo`lib qolishi.

Demarketing – marketingning bir turi bo`lib, ishlab chiqarish quvvati, xom-ashyoning etishmasligi tufayli bozorga kam chiqariladigan molga talabni pasaytirishga qaratilgan.

Demping– eksport tovarlarini bozorning o`rtacha narxidan, hatto tannarxidan ham pastroq narxda sotish. Bu usul bozorni egallash, raqobatchilarni sindirish maqsadida qo`llaniladi.

Doimiy xarajatlar- o`zgarmaydigan xarajatlardir . Bularga renta to`lovlari, qarz foizi, reklama, ijara haqi, oldindan to`lanishi ko`zda tutilgan maoshlar kiradi.

Fond qaytimi- korxonada asosiy fondlarining bir birligiga to`g`ri keluvchi ishlab chiqarilgan mahsulot.

Fond sig`imi- bir birlik yangi asosiy fondlarni tashkil qilish uchun zarur bo`lgan kapital qo`yilmalar.

Foyda- sanoat va uning barcha bo`g`inlari ishini tavsiflovchi sifat ko`rsatkichlaridan biri.

Gorizontal aloqalar- boshqaruvning teng xuquqli bo`g`in va unsurlari o`rtasidagi munosabatlarni bildiradi.

Iqtisodiy samaradorlik - material, mehnat, pul va boshqa resurslarni tejash tufayli erishilgan miqdor.

Ijtimoiy samaradorlik - ishlab chiqarish samaradorligining mehnat sharoitlarini, uning ijodkorlik mazmunini boyitish, aqliy va jismoniy mehnat o`rtasidagi farqni yo`qotishni ifodalaydi.

Ishlab chiqarishni mahalliyashtirish– sanoat ishlab chiqarishining turli bosqichlarida import shaklida xarid qilish orqali qo`llaniluvchi detallar, butlovchi qismlar, yarim tayyor mahsulotlar va tayyor mahsulotlarni mahalliy xomashyo va materiallar asosida ishlab chiqarishga o`tkazish jarayoni.

Ixtisoslashtirish- ishlab chiqarish jarayonining turli bosqichlarida xalq xo`jaligining turli tarmoqli korxonalari o`rtasidagi, shuningdek tarmoqlar va korxonalar ichidagi ijtimoiy mehnat taqsimoti. U korxonalarda muayyan turdagi mahsulotlar ishlab chiqarishni bir yerga to`plashni ko`zda tutadi.

Investitsiya – foyda olish, samaraga erishish maqsadida biror-bir korxonaga uzoq muddatga kapital qo'yish pul mablag'lari, banklarga qo'yilgan omonatlar, paylar, qimmatli qog'ozlar (aksiya, obligatsiyalar), texnologiyalar, mashinalar asbob-uskunalar, litsenziyalar va samara beradigan boshqa har qanday boyliklardir

Investitsiya dasturi– ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish uchun ishlab chiqilgan dastur. Respublika iqtisodiyotini barqaror va tadrijiy rivojlantirishga erishishga, tabiiy, mineral-xom ashyo, moliyaviy, moddiy va mehnat resurslaridan oqilona foydalanish yo'li bilan respublika ayrim tarmoqlari va mintaqalarini tarkibiy o'zgartirishning asosiy ustuvorliklarini va strategik vazifalarini amalga oshirishga yo'naltirilgan bir-biri bilan o'zaro bog'langan chora-tadbirlar kompleksi.

Investitsiya kompleksi- investitsiya faoliyatini ta'minlovchi tashkilotlar, korxonalar va firmalar majmuasi.

Investitsiya muhiti – investitsiyalar jozibadorligi hamda xavf-xatar darajasini belgilab beruvchi ijtimoiy-iqtisodiy, moliyaviy va siyosiy omillar majmui.

Investitsiya faoliyati- investitsiya maqsadlarini amalga oshirish bilan bog'liq faoliyat. Investitsiya kompleksi tashkilotlari orqali amalga oshiriladi.

Investitsiya faoliyati ishtirokchilari - bo'yurtmachilar, pudratchilar, etkazib beruvchilar, banklar, sug'urta Korxonalari, loyihalovchilar, vositachilar, ilmiy-maslahat firmalari, o'z mamlakatidagi qonunchilikka ko'ra investitsiyaviy mulk egalari (tasarrufchilari) yoki bo'yurtmalardan foydalanuvchi sifatida qatnasha oluvchi xorijiy tashkilotlarni kiritish mumkin.

Investorlar -investitsiya bilan shug'ullanuvchi yuridik shaxs yoki fuqaro, xususi va qarzga olingan mulqiy va intellektual qiymatlarni sarflash haqida qaror qabul qiluvchi investitsiya faoliyati sub'ektlari.

Innovatsion texnologiyalar – iqtisodiyotga yangiliklarni tatbiq etish bosqichlarida qo'llaniluvchi usul va vositalar majmui bo'lib, o'z ichiga joriy etish, trening, konsalting, transfert, audit, injiniring kabi turlarini oladi.

Ishlab chiqarish – ma'lum davrda alohida xo'jalik yurituvchi sub'ektlar tarmoqlar va iqtisodiy sektorlar tomonidan ishlab chiqarilgan mol va xizmatlar qiymati.

Ishlab chiqarishni modernizatsiyalash– ishlab chiqarishni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash, uni ma'naviy jihatdan yangilash, tarkibiy jihatdan texnik va texnologik qayta tuzish kabi chora-tadbirlarni o'z ichiga oluvchi jarayon. Ishlab chiqarishni modernizatsiyalashning asosiy yunalish va vositalari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: korxonalardan eskirgan asbob-uskunalarni chiqarish; ishlab chiqarishni zamonaviy texnika va texnologiyalar bilan jihozlash; mahalliy resurslar asosida ishlab chiqarishga innovatsion texnologiyalarni joriy etish; ishlab chiqarilayotgan mahsulot assortimentini kengaytirish; ishlab chiqarish xarajatlarini

pasaytirish va resurslarni tejash; sifatni boshqarish va sertifikatlash tizimini joriy etish; chiqitsiz va ekologik toza texnologiyalarni joriy etish va boshqalar.

Ishsizlik – iqtisodiy jihatdan aktiv (faol) aholining bir qismi o‘z kuchini qo‘llay olmay “ortiqcha” bo‘lib , mehnat zahirasi armiyasi bo‘lib qolish hodisasi.

Ijara– qarzga berish. Bir shaxs yoki korxonada, tashkilotning boshqa shaxs, korxonadan ma’lum muddatga va ma’lum to‘lov to‘laydigan sharti bilan oladigan mulki.

Imidj – firmaning mavqei, ishlab chiqarayotgan molning, xizmatning sifati, rahbarlarning obro‘si haqidagi bo‘yurtmachi va xaridorning fikri.

Import – chet eldan tovarlarni sotib olish yoki boshqa usullar bilan keltirish. Keltirilgan mol iste’mol, qayta ishlash, hatto tashqariga sotish maqsadida bo‘lishi mumkin.

Iqtisodiy nochor korxonalar– muayyan miqdorda kapital yo‘qotish, ishlab chiqarish maydonlarini qisqarishi, ishsizlar sonining ortishi, raqobatbardosh bo‘lmagan mahsulot ishlab chiqaradigan va buning uchun katta miqdorda materiallar, xomashyo, yonilg‘i, mehnat resurslari sarflaydigan qoloq, samarasiz korxonalar

Ishlab chiqarish apparati-asosiy ishlab chiqarish fondlari ishlab chiqarishda band bo‘lgan barcha mutaxassis va xodimlar soni

Ishlab chiqarish asosiy fondlari –korxonada asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etadigan qismi

Ishlab chiqarish zaxiralari – ishlab chiqarishning uzluksiz davom etishi uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish vositalari xomashyo, asosiy va yordamchi materiallar, yoqilg‘i, xarid qilinuvchi yarim tayyor mahsulotlar, butlovchi qismlar, qadoqlash va o‘rov materiallari, ehtiyot qismlar, yoqilg‘i-moylash materiallaridan iborat mehnat predmetlari

Ishlab chiqarish xarajatlari- korxonaga mahsulot ishlab chiqarish qanchaga tushishini ko‘rsatadi, ya‘ni mahsulotning ishlab chiqarish tannarxini tashkil qiladi.

Ichki xarajatlar - binolar, asbob-uskunalar va boshqa sarflarning hammasini o‘z ichiga oladi.

Ishlab chiqarish quvvati- Ishlab chiqarish quvvati ma’lum bir vaqt davomida ilg‘or texnologiyalardan foydalanib, ishlab chiqarish va mehnatni tashkil qilishning ilg‘or sharoitlarida ishlab chiqarish mumkin bo‘lgan mahsulotlarning darajasidir.

Ishbay haq to‘lash- ishlab chiqarilgan mahsulot (bajarilgan ish, ko‘rsatilgan xizmat) uchun to‘lanadigan haqni anglatadi.

Ish kuchi – insonning jismoniy va aqliy mehnat qilish qobiliyatlari.

Ish haqi – har bir xodimning sarflagan mehnati miqdori va sifatiga mos ravishda taqsimlanuvchi va xodim tasarrufiga pul shaklida kelib tushuvchi milliy daromadning bir qismi.

Innovatsiya soʻzining maʼnosi ingliz tilidagi innovation soʻzidan olingan boʻlib, yangilik va yangilik kiritish deganini bildiradi.

Jismoniy eskirishi-asosiy fondlarning birlamchi xislatlarini ishlab chiqarishda qatnashishi natijasida yoʻqotishi va tabiiy eskirishida yuzaga keladi.

Kengaytirish – faoliyat yuritayotgan korxonani qoʻshimcha ishlab chiqarish majmualarining navbatdagi qismlarini yangi loyixa asosida qurish yoki asosiy, qoʻshimcha, yordamchi va xizmat koʻrsatuvchi ishlab chiqarishning amaldagi sexlarini kengaytirish yoki qurishni anglatadi.

Kadrlar salohiyati – mehnat resurslarining umumiy soni va jinsi, yoshi, maʼlumoti, kasbiy koʻnikmalari, korxonaning u yoki bu boʻgʻinlarida va jamoatchilik ishlab chiqarishida qatnashishi bilan ifodalanuvchi mehnat resurslari yoki imkoniyatlarini ifodalaydi.

Kadrlar-korxonada mehnat bilan band boʻlgan hamda korxonaga shaxsiy tarkibiga kiruvchi turli kasbiy – malakaviy guruhlardagi xodimlar majmuasidir. Korxonaning mehnat resurslarining ish kuchini tavsiflaydi.

Kelgusi davr xarajatlari – ayni paytda ishlab chiqarilayotgan, lekin kelajakdagi mahsulotlarga mansub boʻlgan yangi turdagi mahsulotlarni tayyorlash xarajatlari (asbob-uskunalarni qayta rejalashtirish, mahsulotlarning yangi turlarini tayyorlashga sarflanuvchi xarajatlar yangi turdagi mahsulotlarni loyihalash, tayyorlash va oʻzlashtirish, mutaxassislar toʻqitish va qayta tayyorlash xonalarini ijaraga olish).

Kombinatsiyalashtirish-bir necha korxonalarni bir maydonda joylashib tayyor mahsulot ishlab chiqarishidir.

Kreditor qarzdorlik– korxonaga, tashkilot yoki muassasaning tegishli yuridik yoki jismoniy shaxslarga toʻlanishi lozim boʻlgan pul mablagʻlari boʻlib, ular meʼyordagi (muddati oʻtmagan) hamda muddati oʻtgan qarzdorliklarga boʻlinishi mumkin.

Konʻyunktura – bu bozorda maʼlum bir vaqtda yuzaga kelgan iqtisodiy holatdir (asosan talab hamda taklif nisbati va u bilan bogʻliq boʻlgan narxlar darajasi orqali yuzaga keladi).

Kooperatsiya aloqalari – turli soxaga ishlab chiqarish tarmoqlarida maʼlum mahsulotni tayyorlash boʻyicha uzoq muddatli aloqalarni oʻrnatish.

Korxonalariga preferensiya berish – milliy iqtisodiyotda faoliyat koʻrsatuvchi korxonalarni moliyaviy qoʻllab-quvvatlash maqsadida ular tomonidan ishlab chiqarishga chet eldan olib kiradigan xom-ashyo va materiallar, yarim tayyor

mahsulotlar, shuningdek asbob-uskunalarni olib kirishda boj to'lovlari va boshqa jarayonlar bo'yicha engilliklar (imtiyozlar) berilishi.

Korxonalarni texnik qayta qurollantirish – alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunlarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasi. U ishlab chiqarish intensivligini kuchaytirish, ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish va ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan bo'ladi.

Lizing- ijaraga oluvchi va ijaraga beruvchi o'rtasidagi mulk munosabatlar.

Ma'naviy eskirishi- asosiy fondlarning qadrsizlanishi yoki texnik jihatdan muddatidan avval ish qobiliyatini yo'qotishidir

Mahsulot tannarxi – mahsulot ishlab chiqarish va sotish uchun ketgan barcha xarajatlarning qiymati.

Muomala fondlari - korxonaning tayyor mahsulot zaxirasini yaratish uchun mo'ljallangan pul mablag'lari, chek va veksellar, aksiyadorlarning qarzlari, turli xil debitorlik qarzlari, bank va kassalarning hisob raqamlaridagi mablag'lar.

Me'yor- belgilangan sifatdagi mahsulot birligi tayyorlash uchun sarflanuvchi xomashyo, material, yoqilg'i, energiya va boshqa resurslardan foydalanishning yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan maksimal yoki minimal chegarasidir.

Me'yoriy - nisbiy kattalik bo'lib, asosan foizlar yoki koeffitsientlarda aks ettiriladi. U mehnat vositalari va predmetlaridan foydalanish darajasini, ularning har bir maydon birligi, og'irlik birligi, hajm birligiga sarflaninshini ifodalab beradi.

Me'yorlashtiriluvchi aylanma mablag'lar- korxonada omborlaridagi ishlab chiqarish zaxiralari (xomashyo, materiallar, yoqilg'i), tugallanmagan ishlab chiqarish, kelgusi davr xarajatlari va tayyor mahsulotlar.

Me'yorlashtirilmaydigan aylanma mablag'lar - xaridorga berib yuborilgan tayyor mahsulotlar, hisob raqamidagi pul mablag'lari.

Mehnat jarayoni – bu, jismoniy va aqliy energiyaning sarflanishi bo'lib, iste'mol qiymati yaratishga qaratilgandir.

Menejment-(ingl.manajement – to manaje-boshqarish) bu inglizcha so'z bo'lib, boshqaruv hokimiyati va san'ati; resurslarni boshqarish bo'yicha alohida mohirlik va ma'muriy ko'nikmalar

Menejer– bu mahsus tayyorgarlik ko'rgan, boshqarishning sir-asrorlari, qonun-qoidalarini puxta egallagan malakali, ishlab chiqarishni boshqaruvchi mutaxassisdir.

Marketing–ishlab chiqaruvchidan iste'molchiga tovarlarni va xizmatlarni etkazib berishni tezlashtiruvchi faoliyatdir.

Mehnat sig'imi –sarflangan mehnat miqdorining ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga nisbatidir.

Material sig'imi-bir-birlik mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xomashyo, material, yoqilg'i, energiya va mehnat predmetlari.

Mehnat unumdorligi-inson mehnatining muayyan vaqt ichida ozmi - ko'pmi mahsulot ishlab chiqarish qobiliyatidir.

Noishlab chiqarish asosiy fondlari - korxonada asosiy fondlarining ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan qismi

Nominal ish haqi – xodimning ma'lum bir vaqt mobaynida bajargan mehnati uchun hisoblangan va to'langan ish haqi.

Operatsiya - bo'yumlarning shakli yoki mehnat bo'yumlarining kimyoviy tarkibi bir necha o'rinlarda ishchilar nazorati ostida o'zgarishi.

Reklama – tovarlar, xizmatlar haqida turli vositalar bilan ochiq xabardor qilish.

Real ishhaqi - nominal ish haqiga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlar miqdori: real ishhaqi - nominal ishhaqining "iste'molqobiliyati"dir.

Rejalashtirish mo'ljallangan ish yoki ma'lum bir harakatlarni bajarish muddati, tartibi va ketma-ketligini ko'zda tutuvchi chora-tadbirlar tizimi.

Reja –korxonaning ma'lum bir vaqt mobaynida amalga oshiruvchi texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlarini o'zida aks ettiruvchi hujjat.

Rentabellik – xo'jalik faoliyatining samaradorlik darajasini bildiruvchi ko'rsatkichlardan biri bo'lib, u ma'lum vaqt (yil,oy,kvartal) davomida ishlab chiqarish faoliyatining foydaliligi (yoki zararligini) ko'rsatadi.

Sanoat- moddiy ishlab chiqarishning engyirik, yetakchi tarmog'idir. Unda mehnat qurollari (vositalari), mehnat bo'yumlari va xalq iste'mol tovarlarining ko'pchilik qismi yaratiladi; mashina va mexanizmlarning barcha turlari, bino va inshootlarning konstruktiv elementlari ishlab chiqariladi; yerosti boyliklari qazib olish amalga oshiriladi; mineral, o'simlik va hayvon xomashyosig aishlov beriladi, keng iste'mol mollari tayyorlanadi va h.k.lar.

Salohiyat- (potensial) tushunchasi lotin tilidan olingan bo'lib, imkoniyat, kuch-quvvat ma'nosini anglatadi.

Subsidiya –bu davlat tomonidan aniq maqsad yo'lida ishlatish uchun qaytarib olmaslik sharti bilan ajratiladigan pul mablag'i.

Sanatsiya– iqtisodiyot uchun ahamiyati katta korxonalarni tang holatidan chiqarib, ularning normal ishlab turishini ta'minlash hamda korxonalarni ommaviy bankrot bo'lishiga yo'l bermasdan, raqobatchi korxonalar sonini kerakli me'yorda saqlab turish maqsadida malga oshiriladi.

Samarali ishlash -mo'ljallangan foydani olish, ishlab chiqarish quvvatlari va ish kuchidan yaxshiroq foydalanish, noishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, mehnat samaradorligini oshirish, mahsulot sifatini yaxshilashdir.

Samara - ishlab chiqarilayotgan mahsulot yoki ko'rsatilayotgan xizmatning foyda va daromad hajmini oshirish, mahsulot tannarxini kamaytirishdir.

Samaradorlik- bu, foydalilik, natijalilikdir, natijani shu natijaga erishishga sarflangan xarajatlar yoki resurslar bilan taqqoslash kerak.

Tugallanmagan ishlab chiqarish – ishlab chiqarish jarayoniga kirgan turli bosqichlarni o'tayotgan hali to'liq mahsulot holiga kelmagan materiallar.

Texnologik jarayon – bu, mehnat bo'yumlari o'zgarishi (shakli, tashqi ko'rinishi, katta-kichiqi, agregatlik holati, tuzilishi va h.k.)ning natijasi bo'lib, tabiiy jarayonlarni ham o'z ichiga oladi.

Texnik qayta qurollantirish-alohida ishlab chiqarish turlarini zamonaviy talablarga asosan yangi texnika va texnologiyalarni kiritish, ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizasiyalashtirish va avtomatlashtirish, eskirgan qurilma va uskunalarni yangilash va almashtirish, ishlab chiqarish tuzilmasi va tashkil etilishini yaxshilash yo'li bilan, korxonaning texnik darajasini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar majmuasidir.

Tashqi xarajatlar - o'z mahsulotini ishlab chiqarish uchun zarur narsalarni o'z ichiga oladi (xomashyo, yoqilg'i, transport, aloqa, soliq to'lovlari).

Transfert to'lovlar –bu o'tkazma to'lovlar, davlat byudjeti vositalarini qayta taqsimlash shakillaridan biri.

Vaqtbaq haq to'lash-tarif tizimida ko'zda tutiluvchi ishlab berilgan vaqt - kalendar vaqt emas, balki me'yoriy vaqt uchun to'lanadigan haqni anglatadi.

Vertikal aloqalar - rahbarlarning ularga bo'ysunuvchilar o'rtasidagi munosabatlari.

Xomashyo- qazib olish yoki ishlab chiqarish uchun ma'lum darajada mehnat sarflangan va shu mehnat natijasida birqadar o'zgargan mehnat bo'yumi.

Xizmat qilish jarayoni-korxonalarining moddiy-texnika ta'minoti, tayyor mahsulotni sotish, transport bilan xizmat qilish.

Yangi qurilish - yangi maydonlarda mahsus ishlab chiqilgan loyixalar asosida quriluvchi korxonalar, bino, inshoot va qurilmalar mansubdir.

Yarim tayyor mahsulotlar - texnologiya jarayonlarining ayrim bosqichlarini o'tgan, lekin tayyor mahsulotga aylanishi uchun keyingi bitta yoki bir nechta ishlov berish va yig'ish bosqichlarini talab qiluvchi mehnat bo'yumlari.

Yordamchi jarayonlar- ishlab chiqarish uchun xizmat qiladi va mahsulot ishlab chiqarishning asosiy jarayonini uzluksiz ta'minlaydi.

O'zgaruvchan xarajatlar- ishlab chiqarish hajmiga nisbatan to'g'ri proporsional bo'lgan xarajatlarga aytiladi. Ishlab chiqarish hajmi oshsa, bu xarajatlar ortadi, ishlab chiqarish hajmi kamaysa, xarajatlar kamayadi.

Qayta tiklash- bu, faoliyat yuritayotgan korxonani ma'naviy va jismoniy eskirgan qurilma va asbob-uskunalarni ishlab chiqarishni mexanizasiyalashtirish va

avtomatlashtirish, texnologik bo'ginlar va yordamchi xizmatdagi nomutanosibliklarni yo'qotish yo'li bilan almashtirish yordamida to'liq yoki qisman o'zgartirishni anglatadi. qayta tiklashda eski sexlar o'rniga yangi sexlarni qurishga ruxsat beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ortiqov A. Sanoat iqtisodiyoti. Darslik. -T.:Sano-Standart, 2014. -304 b.
2. Махмудов Э.Х. Экономика промышленных предприятий. Учебник. -Т.- Iqtisodiyot – 2015 . -370 с.
3. Иванов И.Н., Беляев А.М. и др. Производственный менеджмент. Учебник для бакалавров/ под. ред. И.Н. Иванова. -М.:Юрайт, 2013. - 574с.
4. Улашев И.О., Атамуродов Ш.А. Корхона иқтисоди ва менежменти. -Т.: Тафаккур бўстони, 2013.
5. N.X.Gulyamova. Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti. O’quv-uslubiy qo’llanma.T.: 2013.148 b.
6. G.Taraxtiyeva. Innovatsion menejment. O’quv qo’llanma. T.: “Fan va texnologiya” , 2013. 208 b.
7. G.K.Taraxtiyeva, N.H.Gulyamova, K.S.Ibragimova “Sanoat iqtisodiyoti va menejmenti” fanidan amaliy mashg’ulotlarni bajarish uchun uslubiy qo’llanma. 2018.

Интернет сайтлари

Электрон ресурслар

<http://www.ziyonet>

<http://www.stat.uz>

<http://www.norma.uz>

MUNDARIJA

	Kirish	3
1	Korxonaning tashkiliy-huquqiy shakillari	4
2	Sanoat korxonalarining rivojlanish strategiyasini shakillantirish	18
3	Ishlab chiqarish omillari va ishlab chiqarish jarayoni	34
4	Energetika korxonalarining asosiy fondlari va ishlab chiqarish quvvatlari	44
5	Energetika korxonalarining aylanma mablag'lari	53
6	Sanoat korxonalarining mehnat resurslari	59
7	Korxonaning axborot resurslari	67
8	Ishlab chiqarish xarajatlari	75
9	Korxonada mahsulotlariga narxni shakillanishi	81
10	Energetika korxonalarining faoliyatining moliyaviy natijalari	88
11	Korxonaning investitsiyon faoliyati	98
12	Korxonaning innovatsion faoliyati	110
13	Korxonada faoliyatini boshqarish asoslari	117
14	Sanoatning maqsadli yo'nalishlari	130
	Mavzular bo'yicha testlar	139
	Masalalar	165
	Glossariy	182
	Adabiyotlar ro'yxati	191